

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 2004

bron

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 2003-2004. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden 2005

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_jaa004200401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

Verhandelingen

De hardnekkige legende van pausin Johanna Jaarrede door de voorzitter, mr. F.W. Kist

Is het de taak van een voorzitter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde een legende nieuw leven in te blazen? Op zich niet, lijkt mij. Tenzij de legende op waarheid berust (en dan onder de oudheidkunde valt) of op zich een bijdrage aan de letterkunde levert - dan zou die voorzitter dat natuurlijk mogen doen. De voorzitter over wie ik vandaag wil spreken - hij fungeerde rond 1840-haalde echter een legende op niet als lid van de Maatschappij, maar als Leids hoogleraar in de theologie, want dat was hij ook. Het ging dan ook om een overlevering binnen dat vakgebied: de kleurige en hardnekkige geschiedenis van pausin Johanna.

Wie een chronologie van de pausen opslaat - en ik beseft dat sommigen van ons wel eens een paar dagen voorbij laten gaan zonder daar aan toe te komen - leest daarin dat in het jaar 855 Leo IV wordt opgevolgd door Benedictus III. Dat staat althans in sommige chronologieën. In andere staat tussen die twee in voor de jaren 854-856 een andere paus vermeld, Johannes VIII, een paus die elders zorgvuldig verdonkeremaand is, omdat hij tot ontzetting van de kerk op een ongelukkig moment een als man verklede vrouw bleek te zijn. Pijnlijker kan het natuurlijk bijna niet. Geen wonder dat ernstige pogingen zijn gedaan de kerkelijke annalen van dit incident te zuiveren. En geen wonder dat het als het werpen van een steen, nee een rotsblok, in de vijver werd beschouwd toen de voorzitter van onze Maatschappij over wie ik sprak, in 1843 een doorwrocht artikel schreef in het tijdschrift *Nederlands Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, waarin hij tot de slotsom kwam dat het verhaal van pausin Johanna nog wel eens waar zou kunnen zijn ook.

Wat hield het dan precies in? Wel, het staketsel van het verhaal is als volgt. Ongeveer in het jaar 850 verschijnt in Rome een jonge monnik, die theologieles komt geven aan de school van St. Martinus. Hij doet dit met kennis en verve. Of ik moet eigenlijk zeggen: *zij* doet dit met kennis en verve, want deze jonge monnik is in feite een meisje uit Mainz (sommigen zeggen uit Engeland) dat al vele jaren als man verkleed door het leven gaat - niet alleen omdat zij heeft gemerkt dat in de rooms-katholieke kerk de carrièremogelijkheden voor een vrouw beperkt zijn, maar ook met het nog dubieuzere motief dat zij daardoor samen met de man die zij liefheeft, broeder Frumentius, in één klooster samen kan blijven le-

ven, het klooster van Fulda. Dat samenleven lukt het paar ook enige tijd, maar na een paar jaar wordt hun schandelijke relatie ontdekt. Nadat de barbier van het klooster al is begonnen zich te verbazen over haar geringe baardgroei, worden zij op een avond zelfs *in flagranti* betrapt. Zij vlucht naar Athene en van daar uit, zich nog altijd voordoend als man, trekt zij naar Rome. Daar weet zij na een tijdje de functie van theologieleeraar in de wacht te slepen. Zij geeft zo goed les dat zelfs de paus, Leo IV, zich dikwijls onder haar gehoor schaart, onder de indruk raakt en haar kort daarna zelfs tot zijn secretaris benoemt. In deze functie krijgt zij zoveel gezag dat zij bij het overlijden van Leo in 855 tot paus wordt gekozen. Helaas blijkt daarna dat zelfs in dat hoge ambt het vlees zwak kan zijn. Zij bezwijkt weer voor de charmes van een man, ditmaal een zekere Florus, die heet een neef van de overleden paus Leo te zijn, maar volgens kwade tongen in feite diens zoon is. Het noodlot slaat nu toe. Zij raakt zwanger van hem, als gevolg van het stelselmatig niet nemen van voorzorgsmaatregelen - een levenshouding die overigens haar kerk desondanks nog eeuwen daarna is blijven aanbevelen.

We voelen nu de ontmaskering al naderbij komen. Deze vond op dramatische wijze plaats tijdens een processie naar de St. Jan van Lateranen. Omdat een legende geloofwaardiger wordt naarmate er meer details aan worden toegevoegd, vermelden de schrijvers ook dat de pausin op weg was naar een dienst waarin zij de ban zou uitspreken over de sprinkhanen die op dat moment verwoestingen aanrichtten op het Italiaanse platteland. Bij dit soort nationale rampen kan een paus nu eenmaal niet aankomen met halve maatregelen.

Johanna treft het ongeluk dat het kind tijdens die processie, midden op het plein van het Lateraan, plotseling ter wereld komt - tot ontzetting van de vrome menigte langs de kant.

Over het verdere verloop verschillen de geschiedschrijvers van mening. Volgens sommigen wordt zij berecht en ter dood veroordeeld, volgens anderen ter plaatse door de verontwaardigde omstanders gestenigd. En het kind? Volgens sommige bronnen overleeft dit de volkswoede ook niet, maar er zijn gelukkig andere bronnen die melden dat het kind gespaard blijft en het later zelfs tot bisschop van Ostia brengt - een mooi voorbeeld van iemand die ondanks een onhandig begin uiteindelijk dus nog goed terechtkomt.

Sindsdien, zegt onze Leidse hoogleraar, heeft de kerk geprobeerd de schande van een vrouwelijke paus uit te wissen door haar uit de kerkge-

schiedenis te laten verdwijnen. Hij acht dit althans mogelijk. De chronologieën der pausen van die tijd waren immers alleen in handschriften beschikbaar. Die handschriften werden ten behoeve van de leergierige volgelingen steeds opnieuw gekopieerd en wat liet de kopiist om de geschiedenis een duwtje in de juiste richting te geven, zodat de tekst minder schokkend wordt voor een doelgroep die nog niet veel gewend is. Er heerst bovendien in de geschiedschrijving wel meer verwarring over de precieze pauselijke volgorde. Over een van de opvolgers van Johanna, Paus Nicolaas I, kunnen we bijvoorbeeld, afhankelijk van de chronologie die we raadplegen, zowel lezen dat hij de 103de paus was als dat hij de 104de, de 105de, de 107de, de 108ste, de 110de en de 111de paus was. Te midden van zoveel onduidelijkheid kan een pausin gemakkelijk verdwijnen - of opduiken. Er is alle reden, concludeert onze Leidse hoogleraar, om aan te nemen dat het onderzoek naar de waarheid van het Johannaverhaal geenszins als afgesloten kan worden beschouwd. Het verhaal kan volgens hem heel goed gewoon waar zijn. De eerlijkheid gebiedt hier bij te zeggen dat hij zelf hervormd was en daarom mogelijk een lichte neiging tot leedvermaak niet helemaal heeft kunnen onderdrukken.

Ik zei al: hij wierp een rotsblok in de vijver. Kort daarna dient zich dan ook al een gekwetst tegenstander aan, die in 1845 de aanval op de Leidse hoogleraar opent met een boek van niet minder dan 582 pagina's. Deze opponent was eveneens hoogleraar, maar hij was dat - het zal u niet verbazen - aan een seminarie, het seminarie in Warmond, op enkele kilometers afstand van Leiden, binnen schootsafstand, zeg maar.

Het siert deze opponent, J.H. Wensing, dat hij in deze polemieken wel de fundamentele beleefdheden in acht neemt. 'Het zij verre van mij', zegt hij, 'de laagheid mijner tegenpartij te willen schandvlekken. Ik doe het niet en wil het ook niet.' Hij gaat er vervolgens toe over het toch maar te doen. Ik zal u niet met al zijn argumenten vervelen, maar er is er een bij die mij wel aanspreekt. 'Als mijn tegenpartij', zegt hij, 'de getuigenissen die hij aanvoert voor de waarheid van dit verhaal allemaal zo overtuigend vindt, waarom heeft hij er dan zoveel nodig?' Om dezelfde reden, zal die tegenpartij hem vermoedelijk hebben geantwoord, als waarom u, Wensing, 582 pagina's nodig hebt om het tegendeel aan te tonen.

Een van de raadsels rondom de pausin is dat het verhaal in de negende eeuw speelt, maar het tot de dertiende eeuw heeft geduurd voordat er überhaupt iets over werd geschreven. Voor onze Warmondse hoogleraar is dat geen raadsel. Er is niet over geschreven omdat het niet is gebeurd.

Nee, roept onze Leidse hoogleraar, de geschiedenis is door de kerk herschreven en Johanna is eruit gecensureerd. De twee polemisten houden elk voet bij stuk.

Het volgende raadsel is dat het na de eerste verhalen over de pausin nog ruim twee eeuwen duurt voor het verhaal wordt tegengesproken. Zie je wel, zegt iedereen die aan Johanna gelooft, de katholieke kerk kan het uiteindelijk niet ontkennen. Nee, zeggen de anti-Johannianen, er was pas reden om het te gaan ontkennen toen na de Reformatie de hervormden het gingen gebruiken om de katholieken zwart te maken. Het is echter duidelijk dat het in elk geval geen verzinsel van de hervormden is, want toen het verhaal voor het eerst opdook, was Luther nog lang niet geboren. Wel moet worden toegegeven dat de hervormden het verhaal altijd met wel erg veel genoegten te pas hebben gebracht.

Ik kom nu aan het belangrijkste - en meest saillante - bewijsstuk dat eeuwenlang is gehanteerd om de waarheid van het Johanna-verhaal te ondersteunen: de stoel met het gat erin. *La chaise percée*. Nog vandaag zouden er twee marmeren zetels bestaan - een in Rome, de andere in het Louvre - die in de eeuwen na Johanna een sleutelrol hebben gespeeld bij de inzegening van een nieuwe paus. Beide hebben in de zitting een breed rond gat. Getuigen uit die tijd beschrijven hoe een onderdeel van deze ceremonie is dat de nieuwe paus op deze stoel plaatsneemt, waarna de jongste kardinaal de rol is toebedeeld om, knielend voor de stoel, via de opening met eigen hand het geslacht van de nieuwe paus vast te stellen. Waarom hiervoor de jongste kardinaal is aangewezen, vermeldt de geschiedenis niet. Mogelijk wilde men voorkomen dat deze taak zou toevallen aan een zo hoogbejaarde kardinaal dat de kennis van waar het nu precies om gaat bij hem vervaagd is.

De jonge kardinaal meldt de aanwezigen met luide stem de uitslag van zijn onderzoek. Heeft hij alles in orde bevonden, dan roept hij volgens sommige auteurs *Mas nobis dominus est* ofwel *Onze heer is een man*. Andere schrijvers zeggen dat hij het nog wat kernachtiger formuleerde, namelijk door opgelucht te roepen: *Habet*.

De portee van deze ceremonie is duidelijk: Johanna heeft bestaan. Waarom zou immers deze toch licht gênante ceremonie nodig zijn als er niet inderdaad eerder, op een onbewaakt moment iemand van het verkeerde geslacht was binnengeglijpt?

De anti-Johannianen staan dus voor de opgave voor deze stoel, waarvan zij het bestaan niet ontkennen, een andere verklaring te verzinnen.

Dat valt hun niet makkelijk. Een voor de hand liggende verklaring is natuurlijk dat hier iemands fantasie op hol is geslagen en het hier gewoon gaat om de zitting met opening die we nog altijd vinden in kinderstoelen en in de thuiszorg voor bejaarden. Maar daarmee wordt alleen maar een nieuwe vraag opgeworpen: waarom zou uitgerekend bij de inzegeningssceremonie van de nieuwe paus, die waarachtig geen uren duurt, dat soort stoel nodig zijn? De kerk kende wel langduriger ceremonies en daar vinden we die stoel niet. Ook deze vraag gaan de anti-Johannianen moedig te lijf. Het gat heeft, zeggen zij, een symbolische functie. Het wil de aantredende paus op beeldende wijze onder ogen brengen dat hij nu weliswaar een verheven ambt bekleedt, maar zich daarin bewust moet blijven van het feit dat hij een gewoon mens is, onderworpen aan alle menselijke noden en behoeften.

Met die verklaring zijn de pro-Johannianen natuurlijk niet tevreden. Als dat de boodschap aan de nieuwe kerkvorst moet zijn, zeggen zij, dan zijn er toch zeker wel andere voorbeelden van het menszijn te bedenken - en zeker ook nettere.

De ceremonie met de stoel zou hebben bestaan tot in de zestiende eeuw. Na die tijd lezen we er niet meer over. Als het ritueel is afgeschaft, wat was daarvan dan de reden? Daar vinden we twee lezingen over. De eerste is dat het na de Reformatie bij de hervormden een wat al te geliefd mikpunt voor bespotting werd en de kerk hun dat dankbare aangrijpingspunt wilde ontnemen. De tweede lezing gaat nog een stapje verder. Deze zoekt de verklaring in het feit dat in die dagen de nieuwe pausen meestal zoveel bijzitten en natuurlijke kinderen hadden dat zij daarmee al ruim voldoende garanties voor hun mannelijkheid hadden gegeven.

In de vroege zomer van het jaar 2003 was er trouwens in Houston een tentoonstelling uit de Vaticaanse musea te zien onder de naam *The legacy of the popes*. Helaas - of ik moet natuurlijk zeggen: begrijpelijkerwijs - was daarin geen enkele verwijzing naar Johanna te vinden. Wel viel op dat daar in een vitrine een paar ceremoniële hamertjes lagen, waarmee vroeger een overleden paus op het hoofd werd geslagen om zeker te zijn dat hij dood was. Het idee dat bij de pausopvolging sommige dingen beter even getest kunnen worden, heeft dus wel degelijk bestaan.

De Leidse hoogleraar - tevens voorzitter van onze Maatschappij - die het verhaal in 1843 weer oprakelde, paste overigens in een lange reeks rapporteurs, die al in de dertiende eeuw is begonnen. Jacobus de Voragine

spreekt al in zijn *Legenda aurea* over een als man verklede vrouwelijke geestelijke en Jacob van Maerlant noemt de pausin in de *Spiegel Historiae*, al zegt hij er eerlijk bij: *Niet en ben ic vroet of claer, weder het favele is of waer*. Iets later neemt Boccaccio in zijn boek over beroemde vrouwen haar bestaan al zonder meer voor waar aan en Petrarca geeft haar zelfs een officiële plaats in zijn geschiedenis van keizers en pausen. Wel moet gevreesd worden dat in die dagen schrijvers een mooi verhaal dikwijls maar al te graag en zonder het te controleren, van anderen overnamen - een gewoonte die we trouwens ook vandaag nog wel aantreffen in de media.

In 1647 doet de Fransman David Blondel een eerste echt gedocumenteerde poging het verhaal te ontzenuwen. Hij is zelf protestant en rijst hiermee dus als het ware boven zichzelf uit. In 1691 doet de eveneens Leidse hoogleraar Frederik Spanheim in zijn dissertatie *Disquisitio historica de papa femina* zijn best juist aan te tonen dat Johanna wel degelijk heeft bestaan. Een zekere Jacques Lenfant populariseert dit proefschrift door er een paar jaar later een verkorte, Franstalige uitgave van te publiceren, *Histoire de la Papesse Jeanne*. De Haagse uitgever van dit boek, Jacques van den Kieboom, laat er zelfs prenten voor graveren, waarop de kernmomenten uit het verhaal worden afgebeeld: de openbare bevalling, de stoel en ter verdere bevordering van de verkoop ook maar de betrapping in een zondige omhelzing van een andere paus, al heeft die met dit verhaal eigenlijk niets te maken.

Ook in meer recente tijden wordt het verhaal voortgedragen. In de eerste plaats dus in het midden van de negentiende eeuw door het duo waarover ik al sprak, de Leidse en de Warmondse hoogleraar. Daarna poetst ook de Griek Emmanuel Rhoïdis het Johanna-verhaal weer op door het in 1865 nogmaals uitgebreid in boekvorm uit te brengen in een geromantiseerde versie. Het is niet zo gek als wij het nu vinden, zegt hij in het voorwoord. Er zaten in die vroege dagen nu eenmaal vreemde figuren op de pausentron, kettters, echtbrekers en zelfs atheïsten. Zijn boek blaast nieuw leven in het verhaal en er verschijnen in verschillende landen vertalingen van, veelal van de hand van befaamde literatoren, die er inspiratie in vonden, zoals Alfred Jarry, Lawrence Durrell en - in 1967 - onze eigen Gerrit Komrij.

In 1993 schrijft Alain Boureau weer een serieuze, gedocumenteerde verhandeling, die nog gewoon via de boekhandel te krijgen is. Zijn lijst titels van boeken die over de pausin zijn geschreven, beslaat tweeëntwintig

pagina's. Hij spreekt zich alleen over de kernvraag niet uit: heeft zij nou echt bestaan of niet? Daarover zegt op de website *Amazon.com* een lezer: 'na lezing van dit boek zult u tot uw eigen verrassing merken dat u hoopt van wel.'

En, voorlopig tot slot, verschijnt het verhaal in 1996 weer in een historische roman van de Amerikaanse Donna Woolford Cross. Pausin Johanna lijkt inderdaad het eeuwige leven te hebben.

Ik kom terug op de vraag die ik in het begin stelde: is het de taak van een voorzitter van deze Maatschappij een legende in leven te houden? Ik betwijfelde dat toen. Inmiddels zal het u duidelijk zijn dat ik er toch ook niet voor voel om Johanna zonder meer aan de vergetelheid over te leveren. Zij zou zich dat overigens ook niet makkelijk laten doen. Uiteindelijk heeft zij het al 1200 jaar volgehouden - langer dan Reinaert de Vos en langer dan Floris en Blanche fleur. Uit deze roemruchte namen blijkt trouwens al dat het niet strikt nodig is te hebben bestaan om toch in de geschiedenis je sporen achter te laten. De factor die daaraan meewerkt, is natuurlijk het hardnekkige ervaringsfeit dat in de strijd tussen *Wahrheit und Dichtung* het meestal juist de *Dichtung* is die ons het meeste aanspreekt. We zouden het dus waarschijnlijk ook betreuren als Johanna *Dichtung* zou blijken te zijn.

Ik zeg u er eerlijk bij dat ik niet onbevooroordeeld ben. De Leidse hoogleraar die in 1843 de legende weer levenskans gaf - én in die tijd voorzitter was van onze Maatschappij - was namelijk dr N.C. Kist - en u zult het misschien met mij eens kunnen zijn dat het niet alleen een onvriendelijke daad van mij zou zijn een voorganger in deze functie in het openbaar tegen te spreken, maar zelfs een hardvochtige daad nu hij ook nog een familielid is.

Ik schaar mij dus onder de pro-Johannianen, de gelovigen, althans onder degenen die menen dat zij kán hebben bestaan. Maar ik doe dat niet *alleen* uit familieoverwegingen. En ook niet alleen omdat het zo'n mooi verhaal is voor de lange winteravonden. Maar we zien hier een vrouw die twaalf eeuwen lang de gemoederen heeft beziggehouden, mensen heeft geboeid, emoties heeft doen oplaaien en gelovigen, geleerden, schrijvers, drukkers, uitgevers en illustratoren aan het werk heeft gehouden. Het lijkt mij toe dat we iemand die zolang zoveel gedaan heeft voor de werkgelegenheid, het volle voordeel van de twijfel moeten blijven gunnen.

Les très riches heures **Door Willem van Toorn**

Dames en heren,

mijn praatje kreeg deze titel vanwege een toevallige (als er zo iets bestaat) echo van mijn werk in het buitenland - of van het buitenland in mijn werk. Wij zijn in het blijde bezit van een huis in de Berry - het land van die beroemde *Très riches heures* van de hertog van Berry (een met schitterende landschappen verlucht gebedenboek) en ik had juist een aan dat landschap gewijde cyclus gedichten onder die titel geschreven, toen een criticus van de Italiaanse krant *La Repubblica* mijn poëzie vergeleek met de miniaturen van de gebroeders Van Limburg in dat getijdenboek.

Ik was stomverbaasd. Hoe kon die criticus op dat idee zijn gekomen? Toen ik mijn verzamelbundel erop na bladerde, zag ik (was ik dat vergeten?) dat ik heel, heel lang geleden in een regeltje van een gedicht naar dat getijdenboek had verwezen. Geen toeval dus, of toch?

U begrijpt uit het voorgaande dat mijn poëzie in het Italiaans is verschenen. En dat brengt mij op het thema van vanmiddag: de schrijver en het buitenland. Als ik u vertel dat twee prozawerken van mijn hand in het Duits zijn vertaald en bij onze oosterburen een zeker leven leiden, dan wilt u wel geloven dat ik enige ervaring heb met mij als schrijver in het buitenland bevinden. Ik beperk mij voor deze gelegenheid echter tot de poëzie.

En voordat ik verder ga over in verre streken gepubliceerde boeken, wil ik kort iets zeggen over de manier waarop juist de dichter vaak in het buitenland verkeert - en dan doel ik op de tientallen poëziefestivals overal ter wereld waar dichters elkaar wel ontmoeten. Prozaschrijvers zijn daar nogal eens jaloers op en het is een verschijnsel dat ook mijzelf vaak met verbazing vervult. Waar was ik niet al de afgelopen zeg twee jaar?

Natuurlijk een paar maal in Italië en Duitsland, maar ook voor kortere of langere tijd in Slovenië, Finland, Oostenrijk, Israël, Japan, Wales, Kroatië en Macedonië. Ik weet zeker dat ik wel een land vergeet. Op het festival in Slovenië werd je verwelkomd door de president van dat nieuwe land, die zei dat dichters het geweten van hun cultuur zijn en moeten getuigen van hun tijd; daar word je als Nederlands dichter even stil van: wij

mogen graag roepen dat de dichter niks moet en dat het gedicht niet per se ergens over hoeft te gaan. Verder mag je daar voorlezen in een diepe grot (het is het land van de Karst-verschijnselen, leerde ik op school) en mijn mooiste herinnering van dat festival is die aan een piepklein dorpskerkje, waar ik samen met een Noorse dichter, die ook predikant was, mocht voorlezen aan de dorpsgemeenschap; in de pauze speelde een oude man op een wankel orgeltje samen met een jonge tubaspeler 'Nader mijn God tot u' - zodat ik niet alleen ontroerd was, maar ook aan Van het Reve in de Vondelkerk moest denken.

In Helsinki las ik voor in een prachtige houten villa aan de haven, die het Huis van de Schrijvers bleek te zijn (kom daar bij ons maar eens om) en in een opvanghuis annex café voor buitenlandse jongeren; in Oostenrijk las ik met Cees Nooteboom, die even een tussenstop maakte tussen München en Londen, voor in een piepklein stadje aan het puntje van de Bodensee; naar Israël wilde ik niet, maar de oude en imposante dichter Natan Zach (die ik weer op twee festivals in Italië ontmoette, maar daarover dadelijk) zei dat zijn festival nu juist het humanistische, democratische Israël wilde laten horen en dat hij ook Arabische en Palestijnse dichters uitnodigde en dat ik hem niet in de steek mocht laten, dus ging ik naar Jeruzalem. Ik vond het moeilijk daar te zijn, en aangrijpend omdat ik toch ook ben opgegroeid in de traditie die in deze grond het Heilige Land zag, en het was troostend daar jonge Palestijnse en Libanese dichters te ontmoeten; ten slotte was ik diep ontroerd toen na mijn voordracht twee zeer oude dames kwamen vragen hoe het met de Beethovenstraat was.

In Japan mocht ik samen met Bernlef en twee jonge Japanse dichters deelnemen aan een soort workshop over het kettinggedicht, onder leiding van de *grand old man* op dat gebied Makoto Ooka; we werkten op de drieëntwintigste verdieping van een chic hotel in Shizuoka, met uitzicht op de berg Fuji. Chic omdat we de gasten waren van een krant die elke dag twee keer driekwart miljoen exemplaren verkoopt, en waarin Ooka regelmatig over poëzie schrijft. Ik leerde steeds soepeler buigen tegen de portiers, de directeur van de krant en de gouverneur van de provincie, de dames van het ontbijt, de beeldschone studenten die met hun verbijsterend snelle laptopjes klaarstonden om vertalingen uit te typen, en bij de presentatie, voor een enorm publiek in een enorme zaal van de omroep (alles werd ook steeds uitgezonden) luisterde ik eerbiedig naar mijn eigen totaal onbegrijpelijk geworden teksten.

Op het poëziefestival in Zagreb was een onderaardse strijd aan de gang tussen de oude en de nieuwe geest, dat bespeurde je zo ongeveer zodra je in de taxi van vliegveld naar stad zat; het festival werd nu geleid door een mooie en intelligente jonge vrouw, en niet meer door een van de oude dichterskameraden zoals ik ze al van uit de jaren zestig kende op festivals in Midden- en Oost-Europa: grijs kostuum met das, van dat ijzeren grijze haar en een Marcus Bakker-bril. Maar ze waren er wel, altijd aan de rand van de zaal en op een stoel in het forum. Gelukkig had ik gezelschap van een uit Kroatië afkomstige Nederlandse dichteres, die mij kon uitleggen wie iedereen was, zodat ik mij niet helemaal een verbaasd kind in het krokodillenhuis van Artis voelde.

In Macedonië hebben ze het meest bizarre maar ook ontroerende poëziefestival dat ik ken. Je brengt het grotendeels aan tafel door met eindeloze maaltijden en stromen overheerlijke dranken. Je logeert in het plaatsje Struga, in zo'n voormalig partijbonzenhotel, rond en met veel donkerbruin glas, dat aan het strand staat. Je leest voor op de enorme brug die over een punt van het Meer van Ochrid loopt en je publiek bestaat uit duizenden mensen die beneden op de oevers zitten. Het festival is buitengewoon belangrijk voor het nationale zelfgevoel van Macedonië, daarom zitten de president, ministers, burgemeesters en parlementsleden in je gehoor. Het is een vreemde sensatie, daar als een piepklein figuurtje hoog, hoog boven die mensen in het licht te staan terwijl je honderdmaal versterkte stem over het water en door het dal galmt.

Wat is er zo aardig aan die festivals dat dichters van over de hele wereld elkaar toch maar steeds weer in zulke vreemde situaties willen ontmoeten? In de eerste plaats dat ontmoeten natuurlijk. Het behoort echt tot de grotere plezieren van mijn leven dat ik dichters als Seamus Heaney, Lars Gustafsson, Yehuda Amichai, Natan Zach, Tomas Transströmer, Wilma Stockenström en Edoardo Sanguineti (om er maar enkele te noemen) op zulke festivals ontmoet heb en nog ontmoet en heb horen voorlezen.

Maar er is meer, en dat is het eigenaardige schoolreisjesachtige karakter van poëziefestivals. Je bent even in een wereld waar poëzie echt het hoogste is wat er bestaat. Je bent weg uit het dagelijks leven waar nog zoveel anders *moet* - het belastingbiljet invullen, lesgeven of vertalen of gemeenteambtenaar zijn, de vuilniszak buitenzetten en overleggen wie de boodschappen doet. Hier ben je dichter en anders niks. Je loopt moeite-

loos enkele centimeters boven het aardoppervlak - een paar dagen, soms meer dan een week lang. Het zijn letterlijk *Très riches heures*.

Grappig is dat je dat overal op een andere manier bent, dichter. Ik vertelde u al van de taak van de dichter volgens de president van Slovenië, en van de rol die een poëziefestival kan spelen voor het nationale gevoel van eigenwaarde, zoals in Macedonië. En over de betekenis van het optreden van een aantal dichters in een land als Israël, waar wegens de 'kosmopolitische' houding van een man als Nathan Zach de eerste dag van het festival al een misprijzend stuk in de *Jerusalem Post* stond. Nederlandse dichters zien (en daar is gezien de oplagen van poëzie iets voor te zeggen) hun eigen rol als een bescheidenen; mensen komen na afloop van een optreden hier ook wel eens naar je toe om te zeggen dat ze het mooi vinden, maar hier gebeurt mij toch zelden wat in Italië niet ongewoon is: een toehoorder die je na afloop krachtig komt omhelzen en luid uitroept: 'Maestro! La poesia sulla morte di Suo padre non dimenticherò mai!'

Ook de vorm van een optreden in Italië kan de Nederlandse dichter soms tot verbazing brengen. Wij zijn in Nederland langzamerhand gewend onze poëzie voor te lezen (en veel dichters doen dat heel goed, anders dan een jaar of dertig geleden toen de Nederlandse dichter zich meestal schuw mompelend achter zijn bundel verborg: voorbeelden als Heaney en Brodsky hebben ons geleerd dat het zo niet kón) - in Italië vinden ze het soms chiquer als een acteur dat doet. En bovendien vinden ze het chic als een geleerde je poëzie inleidt, het publiek duidelijk maakt waar jouw werk zich ongeveer bevindt ten opzichte van dat van Leopardi, zal ik maar zeggen, of Montale.

U denkt dat ik overdrijf; daarom vertel ik u kort van mijn optreden te Pescara, samen met de al eerder genoemde Natan Zach. We traden daar op in een uit de Mussolini-tijd overgebleven openluchttheater aan zee. Op de stoelen voor het enorme podium zaten zo'n driehonderd mensen. Zoals het hoort begon een jonge geleerde mijn gedichten in te leiden; hij deed daar ruim een half uur over, af en toe peinzend naar de avondhemel kijkend als hij in zijn aantekeningen een zeer treffende formulering aantrof. Het was inmiddels donker en er gingen verblindende spots aan die ons elk zicht op het publiek ontnamen. Vervolgens las een gepassioneerde en zeer nerveuze acteur een reeks gedichten van mij in vertaling voor met een hartstocht alsof het om de Moord van Raamsdonkveer ging. Ik

mocht zelf één gedicht voorlezen om het publiek met de wonderlijke klanken van het Nederlands in kennis te brengen. Daarna was Zach aan de beurt. Weer een inleiding van bijna drie kwartier, weer de acteur, nu Zach met één gedicht. Toen daarna de spots uitgingen en het gewone licht aan, bleek het hele publiek, op een stuk of vijftien vrienden en verwanten na, in het donker te zijn weggeslopen. Volgens mijn geliefde was het grootste deel al verdwenen tijdens de eerste eindeloze inleiding. Gelukkig ging het twee avonden later te Rome anders toe: een professionele presentatrice die uitstekend de vertalingen voorlas van de gedichten die wij zelf lazen, een groot en aandachtig publiek, mede gevormd door de oude heer die mij zo vleidend met 'maestro' aansprak.

Soms is het interessant te zien hoe buitenlandse critici houvast trachten te krijgen aan je werk. Vaak gaat dat via de beeldende kunst, omdat die beroemd is en literatuur niet - hoewel Erasmus ook wel eens valt. Daarom kom ik nogal eens verwijzingen naar het Hollandse licht tegen als het over mijn gedichten gaat, naar Vermeer natuurlijk, naar het kunstmatige, gemaakte karakter van het Nederlandse landschap. Men ziet wat men kent. Vandaar ook die Gebroeders van Limburg natuurlijk, en de *Très riches heures*.

En om toch nog iets van het proza erin te smokkelen. Groot was mijn vreugde toen na afloop van een lezing te Bremerhaven een dame tegen mij zei: 'Sie haben ein so schönes dänisches Akzent.'

Uitgesproken tijdens het openbare gedeelte van de jaarvergadering van 5 juni 2004 in het Klein Auditorium van de Universiteit Leiden.

Over paarden, kamelen en een Harley Davidson

Door Fleur Bourgonje

Bijna een eeuw geleden, in het voorjaar van 1911, trokken mijn grootouders per paard en wagen vanuit het oosten van het land over de Veluwe naar de Gelderse Vallei op zoek naar een boerendorp dat nog geen smid had om de paarden te beslaan. Mijn grootvader hield de teugels. Mijn grootmoeder, die op de bok naast hem zat, had op haar schoot een tweejarig kind: mijn vader. Op de wagen lag hun hele bezit: hamers, tangen, blaasbalgen, een aambeeld, hoefijzers, potten en pannen, rijglaarsjes en een lange jurk met kanten kraag, klompen en werkkleren.

De tocht duurde langer dan een dag, er moest op verschillende plaatsen tol worden betaald en het paard werd een paar keer vervangen. Ze hadden geen landkaart, geen kompas, ze waren aangewezen op wat boswachters en voorbijgangers hun zeiden. Ze trokken verder en verder, tot, ten slotte, de wagen kon worden uitgeladen.

De plek die in 1911 een hoefsmid ontbeerde, was niet meer dan een gehucht, een boerengehucht tussen heivelden, weilanden en hier een daar een klein bos dat wild en landlopers herbergde.

Er is moed voor nodig om in een gesloten gemeenschap een leegstaand huis te betrekken en in een vreemd dialect hulp te vragen en je diensten aan te bieden, er is moed voor nodig om in uit de toon vallende kleding over de hoofdstraat en zijpaden van een argwanend dorp te lopen; mijn grootouders deden het. Geleidelijk doorbraken ze de argwaan. Geleidelijk pasten ze zich aan. Alleen hun tongval bleef eraan herinneren dat ze van ver waren gekomen, dat ze geen deel hadden gehad aan de geschiedenis van de plek die het lot hun had toebedacht.

Bijna zestig jaar zouden mijn grootvader en vader alle paarden van de streek beslaan, alle ijzerwerk lassen, alle afrasteringen rond de weilanden aanbrengen. Zomer en winter stonden ze achter hun aambeelden bij het vuur. Ze verlieten het dorp niet, behalve voor kleine uitstapjes of bedevaarten of voor een bezoek aan een kwakzalver in hun streek van herkomst, op een van de oevers van de IJssel, omdat zij ervan overtuigd waren dat alleen de plek van oorsprong het geheim van iemands geluk en ongeluk, van iemands lichamelijke en psychische kwalen en derhalve ook de genezing ervan kent. Toch werd mijn vader, toen hij allang smid was, lid van de Harley Davidson-club en bereed een motor met zijspan

waarin, later, mijn moeder zat. Toen er vijf kinderen waren, ruilde hij zijn Harley in voor een zilverkleurige Vauxhall Victor met enorme treeplanken waarin hij als een koning over de binnenwegen reed, van boerderij naar boerderij, van gehucht naar gehucht, tot hij, aan het eind van zijn leven, plotseling met bravoure meerdere malen diep Duitsland in reed.

Mijn grootvader deed tot aan zijn dood, op zevenennegentigjarige leeftijd, alles op de fiets.

Ik ben in een sfeer van vanzelfsprekendheid, begrenzing en stilstand opgegroeid. Er werd gewerkt, niet gepraat. Er móet gedroomd en gefantaseerd zijn over betere beroepen, mooiere landstreken, vriendelijker klimaten, hogere spaarbankboekjes en hartstochtelijker liefdes, maar daar werd niet openlijk over gesproken. Behalve op die ene, die gewijde plek: de ruimte rond de paardenhoefstal, rond de twee aambeelden en het vuur, in de kleine kring van boeren en gefascineerde voorbijgangers die wachtten tot de paarden beslagen waren. Het kon gebeuren dat op die plek, in de gloed van dat vuur, verhalen ontstonden waarvan buitenstaanders zeiden dat het leugens waren, overdrijvingen, verzinsels die niet pasten in de streekcultuur van ernst en het najagen van waarheid. De gloed van het vuur en de beslotenheid van de kring gaven de ernst en de waarheid vleugels: de doden van het dorp werden met gemak uit hun graf geroepen, levenden werden met hetzelfde gemak onder een fatale lading zand bedolven en dromen werden voor de duur van het op maat maken van vier hoefijzers werkelijkheid. In gedachten trokken de mensen, die zich nooit van hun grond lieten scheiden, de hun onbekende wijde wereld rond. Terwijl mijn vader en grootvader het roodgloeiende ijzer door middel van een moker hun wil oplegden, legden de wachtende boeren de harde werkelijkheid hun wil op en vervormden haar, om daarna, als de paarden waren beslagen, weer zwijgend terug naar hun akkers en stallen te gaan.

De ziel heeft geen wortels, schreef de Portugese dichter Fernando Pessoa; *El alma no tiene raíces*. Als kind al heb ik dat gehoord en gezien en gevoeld.

Als kind al heb ik geleerd dat je jaar in jaar uit over dezelfde zandweg naar de kern van een dorp kunt lopen maar toch steeds ergens anders heen kunt gaan, dat je uittentreuren op hetzelfde hek aan de rand van een

weiland kunt zitten om naar dezelfde horizon te staren terwijl je voorbij die onveranderlijke horizon toch steeds een heel ander landschap meent te zien.

Bij de hoefstal en het smidsvuur, op de zandweg en op het hek heb ik al jong afscheid leren nemen om - in gedachten - ver weg te gaan; om naar landen te gaan waar het leven er anders uitzag en de mensen op een andere manier - een warmere, vrijere, dacht ik - met elkaar omgingen. Mijn plaatsgebonden jeugd heeft mij al jong leren reizen. En misschien heeft mijn zwijgzame geboortedorp, dat zich alleen zo nu en dan verbaal te buiten ging aan oprechte bekentenissen en verzonnen avonturen, ook wel een schrijver van me gemaakt. Want toen al heb ik me schrijvend - in een dagboek krabbelend - weten te redden uit de geslotenheid, het starre denken, de vanzelfsprekendheid en de monotonie; al schrijvend heb ik wetten en moraal naar mijn hand proberen te zetten; al schrijvend ben ik later, met mijn ijzer smedende vader en grootvader als voorbeeld, de vorm - de taal - te lijf gegaan.

Een reizende schrijver hoeft nog geen vluchtende schrijver te zijn.

Een reizende schrijver is een bewegende schrijver.

Een reizende schrijver is een schrijver die vermoedt dat zich achter de horizon die hij ziet vanuit zijn werkkamer, vanaf zijn dagelijkse staar-hek, iets bevindt wat zijn geest en zijn pen in beweging zal brengen, wat zijn zintuigen en zijn verbeelding zal activeren. Hij vermoedt dat zich achter de horizon, achter de bergen, aan de overkant van de oceaan wel eens iets zou kunnen afspelen wat hij vanuit zijn aangeleerde en misschien al bijna ingeslepen denkpatroon niet onmiddellijk zal begrijpen, niet onmiddellijk zal aanvoelen - en dat hij zijn denkpatroon en zijn gemoedsrust zal moeten loslaten om zo onbevangen mogelijk het onbekende op hem te laten inwerken en ermee aan de slag te gaan.

Een reizende schrijver is een schrijver die de kunst van het toelaten en zelfs uitlokken van het toeval verstaat. Hij weet dat het toeval verborgen mogelijkheden zichtbaar kan maken en dat het een schrijfproject méér vooruit kan helpen dan een strikte planning, uitgestippelde verhaallijnen en zorgvuldig ontworpen schema's.

Een reizende schrijver is een schrijver die de ontregeling niet schuwt, integendeel, hij zoekt haar op, hij streeft haar na, omdat hij weet dat de ontregeling van de buitenwereld de ontregeling van de binnenwereld tot gevolg heeft en dat hij het daarvan moet hebben, van het op losse schroe-

ven zetten van waarden, van het twijfelen aan zekerheden, van het plotselinge zien van voorheen onwaarschijnlijke verbanden, van het niet meer serieus kunnen nemen van zijn naam en zijn roem - of het uitblijven ervan - in eigen kring, eigen land, eigen taal.

Een reizende schrijver - en nu moet ik overgaan op de eerste persoon enkelvoud omdat ik vanaf nu alleen nog over mijzelf kan spreken - ik, reizende schrijver, weet uit ervaring dat de verbeelding het vermogen bij uitstek is om de werkelijkheid te beleven en dat dat bijna altijd pas achteraf is.

Ik weet dat de herinnering aan de reis belangrijker is dan de reis zélf.

Het klinkt paradoxaal maar het is de waarheid, de mijne: ik ga op reis om herinneringen te halen.

Niet alleen herinneringen aan de landschappen, de marktplainen, de veerboten of woestijnkaravanen, maar ook, of vooral, aan wat de landschappen, de marktplainen, de boten en karavanen in mijn bewustzijn hebben opgeroepen en in mijn onderbewuste hebben losgewoeld.

Niet alleen herinneringen aan de zichtbare en meetbare bewegingen in tijd en ruimte, maar ook, of vooral, aan de onzichtbare, aan de geheime bewegingen van de 'ziel'.

De echte reis speelt zich dan ook thuis af.

De echte gevaren bedreigen mij pas als ik achter mijn typemachine zit.

Pas wanneer ik met gesloten ogen op mijn werkplek zit en de film van mijn reis terugdraai, pas dan verdwaalt de karavaan echt, pas dan zinkt de veerboot bijna, pas dan raast de storm over de pampa.

Pas dan beseft ik dat ik landen en landschappen had uitgekozen die zich het best zouden lenen voor het weergeven van mijn eigen innerlijk landschap - op dat moment, in die fase van mijn leven.

Pas dan kan ik de diepte peilen van het contact met de mensen die ik heb ontmoet en die, misschien, model kunnen staan of iets kunnen toevoegen aan de personages van mijn nog te schrijven verhaal.

Pas dan, thuis, met de pen in de hand of de vingers op de toetsen, voel ik mij ontheemd, verdwaald - en moederziel alleen.

In 2002 verbleef ik een tijdje in Marokko, in de stad Fez, om indrukken op te doen voor mijn roman *Labyrint*. Het toeval dreef me in de armen van Abderrahim Filali Baba, die zowel een laboratorium voor medisch

onderzoek leidde als burgemeester van de stad was, maar ik raakte bevriend met hem vanwege zijn filosofische kwaliteiten.

Zijn familie was afkomstig uit Erfoud aan het begin van de Sahara, zijn voorouders waren schapenhoeders, leerlooiers en wolververs. Tijdens een van onze wandelingen door Fez, legde hij mij uit wat hij onder reizen verstond.

We bevonden ons bij een van de poorten in de muur die de *medina*, de oude, labyrintvormige stadskern omvat.

‘Reizen’, zei hij, ‘is een metafoor voor “leven”.’

Hij wees naar de poort.

‘Je kunt’, zei hij, ‘bij de ingang van de poort blijven staan zonder het labyrint in te durven gaan: je kijkt naar binnen maar je verzet geen stap zodat je alleen het nabije ziet, niet wat erachter ligt.’

Je kunt er ook in gaan, in het labyrint van het leven, maar met een angstig hart omdat je bang bent dat je zult verdwalen, en dan verhindert de angst dat je onbevangen waarneemt en onbevangen denkt.

Je kunt ook boven op de poort, of op de muur, of op een heuveltop buiten de stad klimmen om een goed overzicht over het labyrint te krijgen, maar overzicht is nog geen inzicht.

En, ten slotte: je kunt op reis gaan, diep het labyrint in gaan, diep het leven in gaan zonder angst te verdwalen, onbevangen om je heen kijkend en mensen ontmoetend - in de overtuiging dat je ergens terecht komt, dat je goed terecht komt, waar en wanneer en met wie dan ook.’

Ik heb zelf reizen als metafoor voor ‘leven’ doorgetrokken naar metafoor voor ‘schrijven’.

Abderrahim Filali Baba, telg uit een schapenhoedersgeslacht, heeft mij tijdens mijn verschillende verblijven in Fez - van het laatste ben ik gisteren teruggekeerd - ook de vijf belangrijkste leefregels van het nomadenbestaan bijgebracht:

Zo weinig mogelijk bezit vergaren om zo licht mogelijk te leven, om bij het trekken van de ene plek naar de andere zo min mogelijk onder een materiële last gebukt te gaan.

Gastvrij en hoffelijk zijn - en verwachten dat je omgeving dat ook is; met andere woorden: een leven van diensten en wederdiensten.

Op je hoede zijn: ieder moment klaarstaan om verder te kunnen trekken, bijvoorbeeld bij dreigend slecht weer of bij gevaar.

Solidair zijn, dat wil zeggen: elkaar te hulp schieten, elkaar bijstaan in geval van nood, maar ook weten te delen in tijden van voorspoed.

Elkaar verhalen vertellen in de verlatenheid van al dan niet denkbeeldige woestijnen en steppen - als vermaak, maar ook als overlevering, omdat er in het nomadenbestaan geen bibliotheken, weinig of geen boeken, weinig of geen schrijfmaterialen voorhanden zijn.

Wat zou ik mijn grootouders, die in het voorjaar van 1911 per paard en wagen over de Veluwe trokken, mijn vader met zijn Harley en de nomadenvoorouders van Abderrahim Filali Baba graag bij elkaar hebben gebracht rond het smidsvuur en de hoefstal in mijn geboortedorp. Wat zou ik ze graag met elkaar hebben zien dagdromen, met elkaar hebben horen filosoferen over de afstanden die ze hebben moeten afleggen, over de stormen die ze hebben moeten doorstaan, over de leegte en de stiltes die ze hebben moeten vullen met hun verwachtingen over wat vóór hen en hun herinneringen aan wat achter hen lag. Wat zou ik ze graag over hun leed en liefdes hebben horen praten.

Maar wat zeg ik - ik héb ze bij elkaar gebracht, ik héb ze van achter de horizon en van lang geleden op hun paarden en kamelen en op een Harley Davidson naar hier laten komen, vanmiddag, om in het vuur van mijn verbeelding - en wellicht de uwe - een verhaal te smeden dat tijd en ruimte en rede ver te boven gaat.

Uitgesproken tijdens het openbare gedeelte van de jaarvergadering van 5 juni 2004 in het Klein Auditorium van de Universiteit Leiden.

Mengelingen

Een ‘moderne streekroman’?

Vallende vogels. Roman van het Albert Kanaal (1934)

Door Mathias Kemp*

Door Wiel Kusters en Tom Sintobin

Inleiding

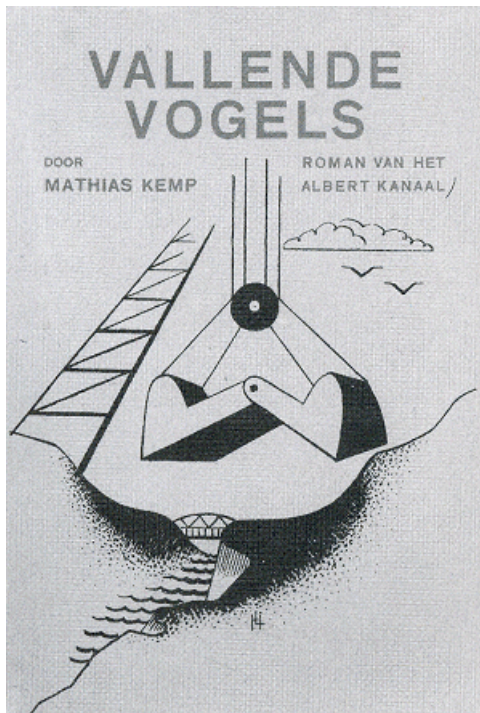
In romans en verhalen die men traditioneel geneigd is aan te duiden als ‘streekliteratuur’ spelen de cultuur en de geografie van een welbepaalde, herkenbare regio (een landelijk, dorps of kleinstedelijk milieu) een meer dan bijkomstige rol en worden de lotgevallen verhaald van mensen die met die regio in een betekenisvol verband staan.¹

Dat ‘betekenisvolle verband’ tussen personages en hun lotgevallen enerzijds en de geëvoceerde ruimte anderzijds, kan op zeer uiteenlopende wijze gestalte krijgen, verschillende vormen aannemen en graden van intensiteit. Het kan hoofdzaak zijn of eerder bijzaak, het kan de kant op gaan van een bijna mystieke verbondenheid en gehechtheid, tot een meer fysieke geconditioneerdheid van groepen mensen door de streek waarin ze leven, of een welhaast betekenisloze oorzaak-gevolgrelatie op het niveau van het individuele handelen in een bepaalde omgeving, waarbij de eigenheid en specifieke herkenbaarheid van die omgeving er minder toe lijken te doen en eerder accidenteel genoemd moeten worden. De vraag is of we in het laatste geval nog kunnen of moeten spreken van ‘streekliteratuur’ zoals we die hierboven gedefinieerd hebben.

Vallende vogels (1934) van Mathias Kemp

In dit provisorische kader willen wij een roman plaatsen van de dichter en journalist Mathias Kemp: *Vallende vogels. Roman van het Albert Kanaal*, uitgegeven in Maastricht, bij N.V. Leiter-Nypels, in 1934.

De ondertitel van deze roman suggereert, om niet te zeggen articuleert, een nauwe relatie tussen de gebeurtenissen die verhaald worden en het Albertkanaal, van Luik naar Antwerpen. Dat kanaal wordt in de ondertitel aangewezen als de ‘hoofdpersoon’ van het verhaal, en dat verhaal betreft dan de *aanleg* ervan, het graven van het kanaal, zoals ook de omslagtekening van Hubert Levigne duidelijk maakt.

De aanleg van het Albert Kanaal. Blik op de 'reuzenwerken', 26 april 1933 (Uit: [M. Kemp], *Le Canal Albert/Het Albert Kanaal*. Maastricht, Publiciteitsbureau 'Veldeke', 1939)

Wanneer we even bij deze constatering stilstaan, doen zich, nog voor we de roman gelezen hebben, onmiddellijk twee mogelijke verhaaltrajecten voor:

1. De aanleg van het kanaal is een ingreep in de natuur, in het landschap, en al gauw ook in de verbondenheid van groepen mensen; de verstoring van het landschap - er ontstaat een nieuwe grenslijn - gaat gepaard met een verstoring van sociale verbanden. (Vgl. Stijn Streuvels, *De teleurgang van den Waterhoek* (1927); Jef Last, *Zuiderzee* (1934).) Daarbij komt een bijna vanzelfsprekende associatie van een kanaal met mobiliteit, stroomlijning, modernisering - met als keerzijde: ontwrichting.

2. Het kanaal kan ook een positieve betekenis krijgen. Dan is het vooral een product van menselijk kunnen, van de bekwaamheid van ingenieurs en uitvoerders en de mogelijkheden van de techniek, van de maakbaarheid van de menselijke wereld. Dit aspect associëren we vermoedelijk minder gauw met de 'streekroman', die, clichématig te boek staand als traditionalistisch, eerder een organisch, laat-romantisch wereldbeeld zou incorporeren dan een moderne mechanisch-constructivistische, utopische visie. Of deze veronderstelling terecht is, zal een ruimer opgezet onderzoek dan binnen het bestek van dit artikel mogelijk is, moeten aantonen.

Beide trajecten vertonen minstens één opvallende gelijkenis: ze impliceren een confrontatie tussen oud en nieuw: tussen traditie en nieuwe tijd, tussen 'natuur' en 'techniek'. Verschillend zal voornamelijk de voorstelling van beide kampen zijn. Neemt een lokale, gepassioneerde 'held' het, als 'voorganger' van zijn volk, op tegen oppervlakkige en onbenullige indringers (traject 1), of gaat het veeleer om een geniale ingenieur die als een waardige vertegenwoordiger van de nieuwe tijd een achtergebleven regio komt 'bevrijden' uit haar isolement (traject 2)? Is de 'maakbaarheid' van landschap, maar ook mens denkbaar, of is de romanwereld doordrongen van de noodzaak de oude ruimtelijke en sociale orde te handhaven? Wordt op ervaring en traditie gebaseerde volkswijsheid hoger gewaardeerd dan abstracte boekenwijsheid uit den vreemde (1), of wordt die volkswijsheid ontmaskerd als primitief en machteloos bijgeloof (2)? Worden de oude sociale verbanden geïdealiseerd (als harmonisch, altruïstisch, natuurlijk) of juist niet (achterlijk, naïef, conservatief), en wat gebeurt er met de waarden van de nieuwe tijd?

Hoe zit dat nu met betrekking tot *Vallende vogels. Roman van het Albert Kanaal*? Wat wil deze roman, zo duidelijk geografisch gesitueerd en ge-

koppeld aan een economisch moderniseringsproject, op de lezer overbrengen? We geven eerst een kort overzicht van de inhoud.

Korte inhoud

Hoofdpersoon van de roman is Sanneke Demerrel, een meisje uit het vlak bij Maastricht gelegen Belgische plaatsje Canne (thans: Kanne). Sanneke streeft naar iets hogers, voelt dat ze tot meer voorbestemd is dan de andere meisjes in het dorp. Dat idee heeft ze al sinds ze in haar kinderjaren omging met Achiel Le Fexhe de Montaigne, de zoon van de baron die op het nabijgelegen kasteel woont. Maar die vriendschap is op niets uitgelopen door toedoen van de baron, die zijn zoon 'volgens de psychologische methode' (p. 13), dus zonder uiterlijke dwang of verboden, 'de dingen [leert] zien zoals ze werkelijk zijn' (p. 14) en hem het 'instinct van standsverschil' (p. 15) laat ontwikkelen. Van sociale mobiliteit via een huwelijk kan in de oude, aristocratische gedachtewereld geen sprake zijn. (In dat verband is het interessant, in hetzelfde hoofdstuk te lezen dat mevrouw Le Fexhe de Montaigne, geboren baronne de Steevaert, als jong meisje haar vriendschap met de zoon van het hoofd der school in haar dorp niet heeft kunnen doorzetten, omdat die jongen 'lang niet deftig genoeg [was], maar de ironie van het noodlot wilde dat hij carrière maakte in de socialistische partij en als Belgisch minister aan de assemblées van den Volkenbond deelnam...' (p. 12).) Sociale mobiliteit is dus wel degelijk mogelijk en heeft hier zelfs geleid tot bewegingen op het wereldtoneel - maar het is in dit geval een politieke emancipatiebeweging die het mogelijk maakt.

Terug naar Sanneke. Ze krijgt van haar vader, die caféhouder is ('Repos des Cyclistes') een fototoestel en met dat ding trekt ze er dikwijls op uit in de omgeving (p. 29). In het begin fotografeert ze 'opvallend veel dieren' (p. 29), maar al gauw komt men haar vragen om foto's te maken bij allerlei feestjes. 'Sanneke deed dat graag. Ze raakte zoo tusschen beter volk dan gewoonlijk in het café kwam, [...] en begon wat geld te verdienen.' (p. 29) Voor een Luikse krant gaat ze als fotoreporter werken en maakt ze veel opnames van het werk aan het Albertkanaal. Daarbij ontmoet ze de Duitser Willy Oberhoff. Ook hij voelt zich anders dan anderen en voor grote dingen in de wieg gelegd. Ze worden verliefd en krijgen verkering. Als Sanneke op een dag door studenten, Hollandse ingenieurs in opleiding, wordt meegetroond, onder het voorwendsel dat ze foto's van hen moet maken, wordt Willy woedend. Hij geeft haar geen

kans haar kant van de zaak te vertellen. Uit boosheid schrijft hij een artikel voor een Duits blad over het in aanbouw zijnde Belgische fort Eben-Emael. Hij weet er eigenlijk niets van, maar door wat gegevens te combineren en te deduceren, lijkt hij toch over heel wat informatie te beschikken. Hij wordt door de Belgen opgepakt voor spionage en het land uitgezet. Na een tijdje krijgt Willy wroeging en neemt weer contact op met Sanneke. De relatie wordt hervat. Willy slaagt er niet in werk te vinden in Maastricht (België mag hij niet meer in) en wordt ten einde raad, door toedoen van een aan morfine verslaafde kennis, parachutist. Dat wil zeggen: hij geeft demonstraties en springt voor geld. Als hij het Europees hoogterecord breekt, krijgt hij de kans naar de Verenigde Staten te gaan. Maar daar gaat het niet zo goed met hem, zeker financieel niet. Willy ruikt een nieuwe kans als in een advertentie een *double* voor een beroemde filmster wordt gevraagd. Sanneke lijkt sprekend op haar en wordt aangenomen. Als ze haar eerste stunt heeft moeten doen, in plaats van de actrice (ze moet vastgebonden onder een rijdende trein liggen: 'wanneer ze mooi stil bleef liggen kon dat geen kwaad' - p. 218), raakt ze enorm overstuur. Ze wil meteen weer weg, naar huis. Daar is geld voor nodig, dat ze gezamenlijk bijeen proberen te brengen met een parachutesprong. Ze springen samen aan één parachute uit het vliegtuig en laten die waaghalzerij filmen onder de titel 'Huwelijk in de lucht'. De propeller van het vliegtuig waarin de cameraman zit, vernielt, in een poging om nog dichterbij te komen, de parachute en Sanneke en Willy storten neer. Willy is meteen dood, Sanneke sterft een paar dagen later, geestelijk bijgestaan door de Limburgse dominicaner pater Amandus Geelkens uit een missiehuis in de buurt, dichtbij Long Beach. Willy Oberhoff wordt thuis in Duitsland begraven, Sanneke in Canne (en dat mede door toedoen van haar eerste liefde, haar jeugdvriendje Achille² Le Fexhe de Montaigne, die inmiddels als adjunct-secretaris aan het Belgisch gezantschap in Washington werkt).

Moderniteit

Over de teloorgang van het natuurlijke landschap als ook over sociale veranderingen die zich voordoen als gevolg van de werkzaamheden aan het kanaal (de 'grote werken'), over traject 1 dus, wordt in de roman een en ander gezegd. Een goed voorbeeld is het begin van het zesde hoofdstuk:

'De aanleg van het Albert Kanaal had heel wat vreemde elementen

naar Canne gelokt. [...] Er ontstonden dorpjes van semi-permanente woningen en men bouwde er houten kroegjes voor het vlot geld verdienende en verterende werkvolk. Het anders zoo stille en fijne dorp werd onrustig, verloor schoonheid en karakter.' (p. 38)

De oude patronen van de dorpse gemeenschap, die positief (en zeer conventioneel) beschreven worden ('zoo stille', 'schoonheid', 'karakter'), gaan verloren door het contact met wat bij uitstek in een dergelijke gemeenschap wordt gewantrouwd: 'vreemde elementen', wier activiteiten in de beschrijving dan ook nog eens worden gereduceerd tot veel geld verdienen en aan drank besteden - beide interesses die in nogal wat romans die we als streekromans menen te kunnen benaderen, gelaakt worden. De plaatselijke bewoners tonen zich ook hier verontwaardigd en zorgen voor een warm onthaal: 'Het kwam tot opstootjes en vernielingen.' (p. 38)

De roman bevat tevens een voor dit eerste verhaaltraject typisch te noemen scène. Wanneer de vreemde Willy Oberhoff een relatie begint met een van de meest begeerde meisjes uit de streek, nemen enige dorpelingen wraak door over haar te roddelen: 'Dat vreemde heerschap, die Pruis had hun een van de mooiste dorpsmeisjes weggekaapt, ze zouden hem het plezier nu eens fijn vergallen!' (p. 98) In Willy's bijzijn maken ze Sanne helemaal zwart: 'Ons mooie dorpje gaat heelemaal naar den bliksem' (p. 97), luidt het oordeel dan, en 'al die vreemden [...] hebben den eenvoud uit ons dorp gejaagd' (p. 97), zodat de jonge meisjes helemaal verdorven zijn geraakt en met eender wie aanpappen. Hun operatie is in elk geval succesvol, want ze leidt uiteindelijk tot de breuk tussen beide geliefden.

De roman lijkt, met passages als deze, dus een mooi voorbeeld van het eerste traject. Nochtans is deze vaststelling niet helemaal juist. Vooreerst wordt de negatieve impact van de vernieuwing in ieder geval niet al te breed uitgemeten. Er zijn wel een aantal relevante passages, maar zo nadrukkelijk komt de problematiek toch niet aan de orde. Daarnaast blijken bij een nauwkeurige lezing ook een aantal vraagtekens geplaatst te worden bij die impact. De onrust die de verteller in het dorp opmerkt, bijvoorbeeld, wordt bij nader inzien niet veroorzaakt door het kanaal zelf, maar wel door de aanwezigheid van de arbeiders die eraan werken. Hun woningen zijn echter 'semi-permanent', zodat deze storing per definitie van voorbijgaande aard is. Bovendien heeft het dorpje al een enorme invasie van vreemdelingen overleefd, in de Eerste Wereldoorlog. Weliswaar 'kon je de gevolgen van den oorlog nog overal zien' (p. 38), maar

‘De jeugd herinnerde zich overigens de gebeurtenissen van zoo lang geleden al niet meer.’ (p. 39) Ten slotte, en dit past bij het laatste gegeven, blijkt de ene vreemdeling de andere nog niet: ‘Met de Walen konden de dorpsbewoners het wel vinden. De Duitschers ontvingen ze minder gemoedelijk.’ (p. 38) Met andere woorden, ‘de’ vreemdeling wordt dus niet *per se* gewantwoord; dat is alleen maar zo als er een smet uit het verleden aan hem kleeft. En dan nog: ‘onder die gehate Pruisen bevonden zich jonge mannen en lui die een taal spraken, die weinig van het Limburgsch verschilde. [...] Je kon ze ook niet vergelijken met de invallers van Augustus 1914.’ (p. 38) Zelfs deze Duitssprekende vreemdelingen, in verband met de meisjes van de streek zelfs ‘lieve vijanden’ genoemd (p. 39), zijn bij nader inzien heel vertrouwd, en het oorlogsverleden is op hen niet van toepassing. Zeker in dit oude menggebied van Germaanse en Romaanse cultuur - dat is iets waar de roman aandacht voor vraagt - worden de verschillen tussen ‘vreemden’ (Walen, Duitsers, Hollanders, maar ook - uit katholieke culturen afkomstige - Italianen en Polen) en ‘locals’ dan ook al gauw uitgewist. Het duurt nog geen twee bladzijden voor alle problemen resoluut van de baan zijn geveegd: ‘Dra klopten de harten geruster, kaartten Duitschers en Vlamingen samen in de herbergen en bescheen iedere maan internationale idyllen.’ (p. 39)

Al evenmin is *Vallende vogels* overal even negatief over de gevolgen van de werkzaamheden in landschappelijk en sociaal opzicht. Als Sanneke op het punt staat naar Amerika te vertrekken, hoopvol en ambitieus gestemd, lezen we dat ze ‘haar dorpje mooi [vond], zelfs zooals het nu was: verbrokkeld en geschonden door de groote werken van het Albert Kanaal’ (p. 207). En tegen het eind van de roman horen we uit de mond van pater Geelkens, die dat aan de stervende Sanneke vertelt, dat hij een jaar geleden nog drie maanden thuis in Bilsen is geweest en gezien heeft hoezeer ‘de streek daar veranderde’, en dat ‘dat Albert Kanaal [...] heel den boel door elkaar’ gooide (p. 241), maar dat is een wel zeer minimaal verwoorde observatie, gelet op zijn enkele pagina's eerder beschreven ‘strijdbare, opgewonden natuur, bombardeerende met hel, eeuwig vuur en ondoofbare vlammen’ (p. 238). De verteller vindt het dus niet nodig om dit personage uitgebreid aan het woord te laten over de versterking. Op een bepaald ogenblik wordt het landschap misschien zelfs interessanter en imposanter dan het was. Met ‘reusachtige graafwerktuigen’ (p. 79) wordt het gesteente doorsneden, het zijn ‘machtige grondwerken’ (p. 45), ‘titanische werken’ (p. 80), waardoor een indrukwekkende hoog-laag-te-

genstelling wordt gecreëerd, die een nieuw soort toerisme (opnieuw een vorm van mobiliteit) tot gevolg heeft: 'Er heerschte een toenemende bedrijvigheid, zelfs op de Zondagen, want het Albert Kanaal werd een bezienswaardigheid voor vreemdelingen.' (p. 79) Er komen ook nieuwsgierige boeren kijken: 'En de boeren en stedelingen, die anders rustig over de veldpaden kuierden, gingen nu wandelen langs de bovenranden der kunstmatige ravijnen.' (p. 79)

Van traject 2, te weten een verheerlijking van de moderne tijd en zijn technisch kunnen, zijn dus eveneens sporen aan te wijzen. Nu is het niet zo, dat de roman zelf zeer nadrukkelijk en expliciet de lof zingt van de door mensenhand veranderde natuur of van de ingenieurs en arbeiders die deze 'grote werken' (p. 79) verrichten, maar in indirecte zin worden we wel op de indrukwekkendheid en in zekere zin ook op de schoonheid daarvan geattendeerd door een van de beide hoofdpersonen, Willy Oberhoff, technisch tekenaar, die zich in het dorp uitgeeft voor ingenieur: 'Willy noemde zich ingenieur. Met weinig recht; zijn studies waren beperkt gebleven tot eenige jaren middelbaar technische school.' (p. 40) Deze jongeman vindt het dorpje eigenlijk helemaal niet zo pittoresk, zeker niet in vergelijking met dorpjes uit zijn eigen *Heimat*. 'Bijzonder behaagde deze omgeving hem niet - een dorpscafé zonder veel karakter - hoe veel schilderachtiger waren die oeroude kneipjes in sommige Duitse steden en die gezellige boerenherbergjes in den Eifel!' (p. 95-96) Hem interesseert dan ook niet zozeer het dorp, als wel de werken. Het is opvallend dat hij ten dele met dezelfde kwalificaties wordt beschreven als die werken, zodat hij ermee samenvalt: hij bezit een 'titanische geest' (p. 41) en zijn wezen onderscheidt zich door 'het duizelingwekkend hooge en diepe, het titanische en geweldige'. Als ingenieur is hij gefascineerd door het nieuwe en het moderne, maar ook als kunstenaar. In zijn vrije tijd houdt hij zich bezig met literatuur. De technische titanenarbeid raakt aldus geassocieerd met heroïek op het literaire vlak:

'Toen de omstandigheden hem [Willy] naar België, naar de kanaalwerken van Luik brachten, had juist de literatuur hem overweldigd. Emile Verhaeren, Nietzsche en Werfel openden hem de ogen voor zijn waarachtige roeping: hij wilde dichter worden van het moderne leven en schreef, enkele weken na deze ingeving, wilde, rhapsodische verzen, die dra een goed onthaal vonden in de pers der Duitse literaire avant-garde. Een nieuw ideaal, een nieuwe droom: eenmaal te behoren tot de heroën der

wereldlitteratuur... Willy Oberhoff begon aan een epos: Panama, Panérgyrique van den modernen ingenieur.' (p. 43)

Enkele pagina's eerder hebben we al kunnen lezen dat hij ook als componist actief is en dat hij 'een paar moderne sonaten geschreven [heeft], die zelfs in Bonn, bij gelegenheid van een concert gewijd aan de nieuwste Rijnlandsche [let op deze regionale aanduiding: er staat niet 'Duitse'] muziek, door een virtuoos van naam waren uitgevoerd. De pers noemde ze niet onverdienstelijk, de beroeps critici begroetten Hindemith erin en de manuscripten vonden geen uitgever.' (p. 41)³ Van dat lofdicht op het Panamakanaal komt niet veel terecht, en dat is geen verrassing bij dit personage, dat zeker niet onverdeeld positief wordt beschreven:

'Dien avond kon hij niet voortwerken aan zijn epos "Panama". Hij legde het terzij, zoals hij al zooveel met veel ijver en bezieling begonnen grootsche plannen en ontwerpen, van den meest uiteenloopenden aard ter zij had gelegd, om nooit meer er naar om te kijken.' (p. 46)

En hierin ligt nu precies het probleem: de roman legt de bij traject 2 horende bewondering voor het moderne project voornamelijk in de mond van een personage dat onmiskenbaar enigermate bespottelijk voorgesteld wordt.

Welke boodschap brengt de roman nu precies over? Volgens ons refereert de tekst net voldoende aan beide trajecten om ze herkenbaar te maken, zonder evenwel duidelijk te kiezen voor een van beide, en zonder ze, noch afzonderlijk, noch als combinatie, tot hoofdthema van de roman te maken. Aan de leesverwachting die de titel van het boek opwekt, wordt dus beslist niet voldaan.

Vallende vogels een 'streekroman'?

Maar nu de vraag of en op welke wijze *Vallende vogels*, deze *Roman van het Albert Kanaal* een 'streekroman' genoemd zou kunnen worden. De vraag lijkt ons legitiem, onder andere omwille van die ondertitel, die expliciet een regionale binding of dimensie vooropstelt, maar ook omdat de roman een aantal passages bevat die duidelijk op regionale kwesties ingaan. Te denken valt bijvoorbeeld aan de afkeer van 'Holland', zoals bij het bezoek van de 'groep hoog-Hollandsche ingenieurs': 'Jonge, jolige kerels, die, als zoovelen uit het Noorden, meenden voor hun eer verplicht te wezen in het Zuiden eens extra druk en levendig te moeten doen.' (p. 80) Hoe verhouden de lotgevallen van Sanneke Demerrel en Willy Oberhoff zich tot de streek waarin Sanneke is opgegroeid en waar Willy van-

uit Duitsland is komen werken? Welke rol speelt de aanleg van het kanaal daarin? En hoe verhouden beide personages zich tot hun geboortestreek?

Allereerst is het opvallend dat Sanneke iemand is, die zich van kindsbeen af, dus nog voor de komst van het kanaal, in *sociaal* opzicht los wil maken van haar omgeving: 'Dat ze van een edeler soort was dan de andere dorpskinderen stond bij haar vast, niet alleen omdat ze zoo dikwijls met Achiel, den jongen baron wandelde, maar vooral sinds iemand had verteld, dat ze op een prinsesje geleet en zeker met een groot heer zou trouwen, later.' (p. 10) Zij is behept met een verlangen naar voornaamheid, waardoor ze neerkijkt op de dorpingen, en zelfs op haar vader: 'Ze vond hem niet voornaam, niet fijngevoelig, niet flink.' (p. 10) Haar drang naar sociale verheffing krijgt, via de dominante hoog-laag-dichotomie die de roman structureert, een ruimtelijke invulling: 'Steeds, wanneer ze van de heuvels en de droomige omdolingen terugkwam, had ze het gevoel in een vijandige wereld te geraken. Daar beneden leek alles haar grof en gewoon.' (p. 9)

Ook na de breuk met Achiel wil Sanneke zich onderscheiden, wil ze 'hogerop' en verliest ze zich aanvankelijk 'in een wereld van Engelsche gentlemen en avontuurlijke ladies, zonder geldzorgen levende in de goedkoope romannetjes die men haar uit Maastricht, voor twee, drie franken, meebracht. Later schonken cinemavoortellingen in die stad of in Visé wat afwisseling of inspiratie. Het vooze, niet levensware ervan voelde ze overigens wel aan, maar het hief haar toch een tijdje omhoog uit het drukkend gewone eener omgeving, waarvan zij het mooie en goede onderschatte en dus niet begreep. Een omgeving die toen nog niet door schilders en dichters was ontdekt.' (p. 27)

De drang naar 'iets anders', naar 'elders' is ook hier meerzijdig: het gaat niet louter om een sociale ontsnapping ('gentlemen' en 'ladies'), maar ook om een ruimtelijk escapisme, zoals haar fascinatie aantoont voor het 'Engelsche', voor dingen die uit de stad (Maastricht in plaats van het plattelandsdorp) of van over de Nederlands-Franse taalgrens (Visé) komen, maar ook om een ontsnapping uit het alledaagse leven in een wereld opgeroepen door boeken en films. Dit laatste blijkt overigens ook wat later: 'Toen Ketteke ['Katje', bijnaam van Sanneke] vernam, dat ze een beetje op Marlene Dietrich geleet [...] begon ze die gelijkenis iets te cultiveren.' (p. 31) Tezelfdertijd is het markant dat de verteller het nodig vindt om haar visie op de eigen omgeving te corrigeren ('waarvan zij het mooie en

goede onderschatte en dus niet begreep'), én om zijn mening te staven door op de esthetische waarde van de streek te wijzen.

Als ze Willy ontmoet, ziet ze opnieuw een kans. Ze beseft dat 'aan haar algemene ontwikkeling wel wat ontbrak' (p. 48). Van romans en films leerde ze wel wat over de 'uiterlijkheden in betere kringen', maar over 'kunst, wetenschap, reizen' kan ze niet meepraten. Ze wil haar kennis vergroten en verdiepen, 'meer als middel dan als doel'; langzaam probeert ze zich aan haar geliefde op te trekken.

De ambitieuze Willy is uit het Rijnland naar Canne gekomen (arbeidsmigratie) en kent ook al een sterke behoefte aan distinctie. In het dorp wil hij gekend worden als ingenieur en op zijn werk als kunstenaar: componist en dichter. Hij heeft op zijn zesentwintigste al wat naam gemaakt als criticus van moderne architectuur. Ook heeft hij zich verdiept in de Europese mystiek; hij heeft in die periode soms zelfs 'de extase der zich in God ontstijgende zielen meegevoeld' (p. 69). Hij manifesteert zich als kenner van de Frans-Duitse geschillen en oorlogen en droomt soms van een carrière als politicus: hij trad als spreker op op vergaderingen van de Stahlhelm (p. 42) en heeft aansluiting gezocht bij de nationaal-socialisten (p. 68). Hij is een onrustige, zeer beweeglijke, maar dus niet sterk geconcentreerde en diepgravende geest, die steeds nieuwe wegen zoekt, 'stormend soms naar absolute hoogten!' (p. 42)

Willy ziet in Sanneke, dat 'eenvoudig dorpsmeisje', dat zich duidelijk nog niet op zijn hoogte bevindt, wel iets meer dan in 'zoveel stadshipjes, die alleen maar verstand hadden van filmsterren. Wat zou er van dat kind niet te maken zijn!' (p. 49) Er vast van overtuigd dat mensen evengoed 'maakbaar' zijn als ruimtes, begint hij haar te hervormen. Hij begint met haar een 'nieuwen naam' (p. 49) te geven: 'Willy had haar Gudrun geheeten' (p. 48), naar het gelijknamige drama van Albrecht Rodenbach. Sanneke grijpt de kans om zich te beschaven met beide handen aan, en al bij de volgende ontmoeting zorgt ze ervoor een en ander van Rodenbachs toneelstuk af te weten. Dat zij zich aangetrokken voelt tot Willy is niet toevallig; hij vormt namelijk de belichaming van de drie escapistische dromen die wij in haar aan het werk hebben gezien: de drang naar elders ('den jongen knappen Duitscher' (p. 47)), de hoop sociaal op te klimmen ('een echte heer, met fijne vormen en een werkelijk voornaam voorkomen' (p. 48)) en het verlangen zich te verliezen in 'literaire' werelden (in dit geval *Gudrun*).

In de loop van het verhaal lijken Sannekes drie dromen vervuld te ge-

raken. De ruimte waardoorheen zij zich beweegt, dijt uit: ze frequenteert Maastricht, Valkenburg en Visé met Willy, gaat naar Heerlen met een van de Hollandse studenten, en ten slotte, triomfantelijk ('De onwrikbare overtuiging, die ze als kind al had: geboren te zijn voor iets anders, iets hoogers, rijkers, bleek nu toch gegrond' (p. 203)), via Antwerpen naar Amerika.⁴ Ook haar sociale status stijgt. Ze is geen boerenmeid of dorpsmeisje meer, maar 'fotoreporter' voor een 'Luiksche krant' (p. 29), een 'die zich als een dame wist te kleeden en voor te doen, die aardig Fransch en Duitsch begon te praten' (p. 73), een 'meeste gelijkende dubbelgangster van de Amerikaansche filmster Arde Conny, aangenomen door de Everwhere Corp.' (p. 199) Dit laatste maakt haar ten slotte in de Verenigde Staten tot een heus filmpersonage - zij het dan slechts als stand-in.

Maar aan het einde van de roman is er duidelijk iets veranderd in Sanneke:

'Een zinneloos verlangen naar het verre Limburgsche land maakte zich van het overspannen meisje meester. Ze wilde de witte huizekens van haar dorpje weerzien, het stoomtrammetje, de holle wegen, de hollen en groeven; met grievend zelfverwijt overdacht ze dat ze haar vader alleen gelaten had, de arme jongens van haar dorp hooghartig behandeld en afgestooten, dat ze waande meer, beter, voornamer te zijn, dan de dochter van den slager, de champignonskweeker en den postbode.' (p. 225)

Op die manier krijgt de roman de volgende betekenis: men moet zich niet te ver verwijderen van zijn herkomst: geografisch, sociaal noch cultureel. Het is een inzicht dat in feite niet nieuw is, maar al werd voorbereid door de manier waarop ze over haar dorpje denkt wanneer ze op weg is naar de haven van Antwerpen:

'Met weemoed stelde ze zich voor hoe straks de avond zou zijgen over de witte huisjes en de grijze daken, over de ronde heuveltoppen en de grauwe Jekervallei... waarin zij niet meer leefde. Ze dacht zelfs met vriendelijker gevoelens aan de dorpsjongens, die ze toch nooit goed kon uitstaan, aan de babbelsuchtige meisjes en vrouwen van het dorp.' (p. 207)

Ze is het paradijs langzaam maar zeker aan het verliezen, aan het inruilen voor een 'schijnwereld', waarin ze een nep-filmster mag zijn en waarheen ze als nep-passagier moet reizen (ze moet 'linnenjuffrouw' spelen en 'toezicht houden op de kinderen aan boord' (p. 204)).

De evolutie van Willy ligt enkele nuances anders. Hij is uiteindelijk veel meer dan Sanneke een 'desperado' (p. 178), een gelukzoeker - eerder 'horizontaal' levend dan zich 'verdiepend'. Of, als we naar zijn activiteiten

als parachutespringer kijken: een Icarus-achtige figuur, wiens werk er ten slotte in bestaat telkens weer neer te vallen uit kortstondig bereikte hoogten. Zijn gebondenheid aan de aarde, laat staan aan een bepaalde streek, wordt hierin telkens weer even ontkend. Hij is een losgeslagene en zijn beroep is in feite een 'onberoep', traditieloos. Een activiteit die meer lijkt op gokken dan op werken. Hij leeft van de risico's die hij neemt. Sociaal en cultureel is hij zwevende: 'Met een grimmige vreugd beschouwde hij zich zelf als typisch voor zijn generatie, het jonge geslacht van overtolligen, uitgestooten door de machine die hoofdoorzaak werd van de crisis.' (p. 178)

Hij vertegenwoordigt in zijn ogen een *lost generation*, ook al lijkt dat zelfbeeld de lezer tamelijk vals. Hij is zelf immers niet een 'door de machine' werkloos geworden en uit de samenleving gestoten jongere. Zijn 'desperado'-schap heeft andere oorzaken.

Het is opmerkelijk, dat juist deze ontwortelde zich tegen het einde van de roman, en van zijn leven, volgens de verteller nadrukkelijk als een *Europeaan* manifesteert. En dat in Amerika dus... Natuurlijk is hij zich, wanneer hij bij de uiteindelijk toch meer aan haar geboortegrond gebonden Sanneke heimwee bemerkt, ook wel bewust van zijn eigen verlangen naar huis, maar dat lijkt toch allereerst een verlangen naar Europa te zijn, en pas daarna naar het Rijnland en, nog verder inzoomend, naar het ouderlijk huis in zijn geboorteplaats: 'Maar wat te doen tegen zenuwen? Tegen heimwee! Verlangde hij zelf niet naar Europa, naar zijn romantisch Rijnland, naar zijn kleinburgerlijk moedertje en het onbeteekenende hotelletje in Heisterbach.' (p. 226-227)

Als hij sterft, hoort men hem iets fluisteren dat 'aan een citaat uit Goethes *Faust* [deed] denken': 'Gerichtet... gerettet'. En 'zoo was hij toch uit het leven gegaan, niet als een cultuurloos desperado, maar als een intellectueel, een Europeaan met een geestelijken achtergrond' (p. 237).

Hoe noodzakelijk, hoe relevant waren de werkzaamheden aan het kanaal nu uiteindelijk voor het narratieve lot van Willy en Sanneke? De laatste formuleert het op haar sterfbed tegenover pater Geelkens als volgt: 'Door het Albert Kanaal leerden wij elkaar kennen... de gevolgen kent ge wel. Zonder dat kanaal liep ik nu in Canne rond.' (p. 242) Of haar bewering klopt of niet, is moeilijk vast te stellen. Enerzijds heeft ze Willy natuurlijk enkel ontmoet door de werken, anderzijds is het niet uitgesloten dat ze een soortgelijk leven had geleid zonder hem. Er wordt genoeg melding gemaakt van het feit dat vreemden in die streek, kanaalwerken

of niet, courant genoeg zijn. Deze veronderstelling is des te aannemelijker omdat Sanneke nog voor de komst van de werkzaamheden blijkt had gegeven van haar ontsnappingsdrang. De problematiek die in de roman gestalte krijgt, wordt volgens ons dan ook allereerst veroorzaakt door de bijzondere psychische, karakterologische gesteldheid van de beide hoofdpersonen.

'Amerika'

Er zou een interessante studie geschreven kunnen worden over 'Amerika' in de Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw (en dan natuurlijk ook over het Nederlandse of Europese zelfbeeld dat daarin besloten ligt), zeker wanneer het begrip literatuur daarbij ruim wordt opgevat. Tot de voor de hand liggende teksten voor zo'n project behoren publicaties van Johan Huizinga (*Mensch en menigte in Amerika* (1918) en *Amerika levend en denkend* (1926)) en Menno ter Braak ('Waarom ik "Amerika" afwijs' (1928)), maar ook zal men moeten speuren naar romans en verhalen, mogelijk zelfs poëzie, waarin Amerika een rol speelt (zoals Marsmans verhaal 'Bill', dat in 1929 in *De vrije bladen* verscheen) en zal de receptie van buitenlands werk in kritiek en essay (zoals enkele stukken in Anthonie Donkers essaybundel *Ter zake*, 1933) niet genegeerd kunnen worden.

Het is duidelijk dat ook Mathias Kemps roman in dat corpus past. Bij hem is Amerika allereerst het verre en vreemde, dat de eigen streek, waarin het verhaal zijn aanvang neemt, 'eigener' maakt, zelfs in zijn culturele verscheidenheid: het is een *Europese* regio. Maar Amerika is ook een land van belofte, het 'Westersche goudland', al is de concurrentie 'in dit land, gewend aan toegespitste sensatie en roekeloze records, buitengewoon zwaar. Zijn Europeesche titel maakte er weinig effect. Uit de oude wereld betrok men zangers, dirigenten, hoogadellijke bruidegoms, desnoods nog geleerden en filmsterren, maar eersterangs bankiers, sportsmen, recordbrekers en dergelijke produceerde men zelf. Natuurlijk, een vreemde die hier een wereldrecord vestigde, die wat origineels verzong, die een rilling van sensatie kon doen varen over alle oprecht Amerikaansche ruggen, mocht op belangstelling, publiciteit en dollars rekenen.' (p. 189-190)

De Amerikaanse mentaliteit wordt geschetst als zakelijk, kil-zakelijk zelfs, maar ook als belust op sensatie, en in verband daarmee cynisch. Aanvankelijk is Willy Oberhoff, die in de V.S. fortuin hoopt te maken - en hoe 'maakbaar' zijn de dingen en mensen daar inderdaad: wat men niet

kan importeren, 'produceerde men zelf' -, gefascineerd en stelt hij zich zelfs enigszins op als een antropoloog: 'Het machtige land, met zijn geweldige steden en grootsche landschappen interesseerde hem. Met hooghartige nieuwsgierigheid bestudeerde hij de wording van een jong, energiek volk, voortgekomen uit de restanten van oude rassen en verzinkende culturen.' (p. 190)

In de Amerikaan Pacqlart, een berooide vliegenier met wie hij optrekt, ziet Willy Oberhoff 'een spiritueele leegheid, nauwelijks versluierd door goede en aangename manieren' (p. 193). Geen typische Amerikaan misschien, zelfs niet in Oberhoffs visie, maar zelf is hij ook geen typische Europeaan, terwijl hij met zijn 'teveel aan ideeën en plannen' lijnrecht tegenover Pacqlart staat. Gaat onder deze typeringen ondanks alles toch niet een vermeende tegenstelling schuil tussen Amerika en Europa? Is dat teveel aan ideeën en plannen die nooit met volharding worden doorgezet en volbracht, is die spiritualiteit van de mystiek aangelegde Oberhoff die nooit de grond raakt, uiteindelijk niet een 'Europese' vorm van 'decadentie'? Anderzijds schiet Willy's genie in deze nieuwe wereld overduidelijk tekort. Ook hij slaagt er maar niet in om met iets nieuws, 'iets excentrieks waarvan nog nooit iemand hoorde' (p. 223), op de proppen te komen. Zelfs het fatale idee om met Sanneke te springen, komt niet van hem, maar van 'een kantoorbediende', een 'employé' die hij in 'de Grot van Calypso' (p. 223) tegen het lijf loopt.

Hoe dan ook, ook op het nieuw ontdekte Amerika raakt Kemps romanfiguur uitgekeken: 'Amerika en zijn problemen interesseerden hem met den dag minder. Ze konden hier al beweren, dat de Europeesche affaires rommelig waren, noodeloos gecompliceerd en tragisch onoplosbaar, er scholen toch dingen in die men in dit nieuwe land en onder dit nieuwe volk al te zeer miste. Ze begrepen niets van een Gothische kathedraal of van de celeste muziek van een Palestrina. Redeneer met zulke menschen over wat anders dan in de kranten staat!' (p. 193-194)

Deze passage, en dan met name de laatste twee zinnen ervan, correspondeert op opvallende wijze met enkele van Ter Braaks opmerkingen in 'Waarom ik "Amerika" afwijs', waar de aan nieuws en actualiteit verslaafden 'onder het gedaver der courantenpersen het spoor van de Tijd bijster raken'. In de Haagse tram ziet hij een jongen verdiept in een vioolpartij, een *Serenade van Toselli*, geconcentreerd, 'onder zijn tastbare, aanwezige huid afwezig, verzonken of opgeheven, maar geen deel van het maatschappelijk bedrijf rondom hem'. In diens 'trouw' openbaart zich een

'liefde voor de stof, die over de stof heenreikt'. In hem ziet Ter Braak een duidelijk teken van 'Europa', de Europese cultuur als verschillend van de Amerikaanse.⁵

Op zeker moment heeft Kemps romanfiguur het gevoel dat 'hij zichzelf hier dreigde te verliezen, of het goede van de oude wereld in hem teloor ging, zonder dat hij het waardeerbare van de nieuwe won'. In die omstandigheid begint hij weer naar Ketteke te verlangen, 'als naar het betere in zijn eigen wezen, als naar den geest van zijn land en volk. Met haar zou hij hier zijn eigen wereld weer beleven.' (p. 198) Oberhoff wil in feite weer alles, zoals hij dat altijd al heeft nagestreefd (zonder daar 'iets' van te realiseren). Hij wil Amerika plus Europa.

Een streekroman, maar ook weer niet (1). Het regionalismedebat

Als we naar de figuur van Willy Oberhoff kijken, dan zien we dat Mathias Kemp via zijn verteller, aanknopend bij wat men het genre van de streekroman zou kunnen noemen, daarvan tegelijkertijd afstand probeert te nemen en een minder 'provinciaal' en 'streekgebonden' verhaal te schrijven. Misschien wel niet in de zin van het utopische concept *Weltliteratur*, waarmee Goethe zijn landgenoten trachtte los te maken uit nationale bekrompenheid, maar misschien toch wel in de zin van de dichter, criticus en (minder succesvolle) prozaschrijver H. Marsman, die in 1932 (twee jaar voor het verschijnen van Kemps roman) in *De Nieuwe Eeuw* een aanval publiceerde op schrijvers van zogenaamde 'streekromans', als Antoon Coolen, Herman de Man en Theun de Vries, die hij van regionalisme en provincialisme betichtte en op een lager, niet-Europees peil positioneerde.⁶ *Het donkere licht* en *De goede moordenaar* van Antoon Coolen kwalificeerde hij als 'onleesbaar van armoedigheid', 'anecdotische Klein-Malerei', 'saai en stuntelig provincialisme'.

Marsman gebruikte de term provincialisme overigens overdrachtelijk, niet letterlijk. Ook een roman die in de wijde wereld speelt, en in die zin niet 'streekgebonden' is, kan door en door provinciaal zijn. Dat hangt, zegt hij, van de geest van de schrijver af. De echte, niet-provinciale kunstenaar herschept de 'provincie' van zijn gegeven tot de 'wereld' van het zuivere kunstwerk. Zo'n niet-provinciale auteur laat zijn personages en dus ook zijn lezers leven in 'het heelal', maar ook in krotten en op bergtoppen waar men anders niet zou *wagen* te leven. 'De provincialen echter maken het heelal onbewoonbaar provinciaal, zij verminken de mensen tot tamme en stomme benepen.'⁷

Eveneens in 1932 publiceerde Marsman zijn beschouwing 'Derde dimensie en Europees peil'. De personages van Coolen, De Man, Fabricius en De Vries, zegt hij daar, zouden volgens Anton van Duinkerken, die het voor deze schrijvers had opgenomen, 'echt en driedimensionaal' zijn, in de om hen heen opgeroepen wereld. Maar daar gaat het niet om, volgens Marsman. Dat is Hollands realisme, psychologisch realisme ook, benepen, achterlijk, provinciaal. Liever dan de 'driedimensionale sneeuwpoppen' van Coolen heeft hij te maken met bijvoorbeeld de ziel van Slauerhoffs Larrios, 'die in zekere zin een twee-dimensionale schim en dus geen gestalte is'.⁸

Als we nu weer eens naar Willy Oberhoff kijken, dan is wel het laatste wat we van hem kunnen zeggen, dat hij een driedimensionale, realistische figuur is. Hij, de door de verteller als Europese intellectueel gekwalificeerde antiheld, lijkt aardig in de buurt te komen van de personages die Marsman in moderne, niet-achterlijke en niet-provinciale romans wil tegenkomen. Zeker als we ook nog eens in aanmerking nemen het proteïsche karakter van deze figuur, die geen stabiele kern bezit buiten zijn 'oppervlakkigheid', buiten de rollen die hij speelt, in het leven en in zijn verbeelding. En daar kunnen we dan nog bijvoegen, dat hij, de hoogmoedige die hij in zijn ambities altijd al was, ten slotte iemand is die als parachutespringer, telkens even het heelal bewoont, om daar telkens ook weer uit te vallen, als een Marsmanniaanse, kosmische vitalist in carnavalsvermomming.⁹

Intermezzo: epische ruimte. Kemp en Marsman

Het is misschien verhelderend hier nu iets te zeggen over de verhouding Kemp - Marsman. Heel veel is daar vanuit de literatuurgeschiedenis niet over te melden, maar het weinige dat we tot nog toe hebben achterhaald, lijkt toch wel relevant.

In 1922 publiceerde Marsman in *De Gids* een recensie van Mathias Kemps gedichtenbundel *De zeven broeders*.¹⁰ Kemps gedicht wil in hoofdzaak episch zijn, aldus Marsman, 'maar is dit niet': 'Epiek groeit op breederen bodem dan heden ten dage aan eenige culturele eenheid geruimd wordt, of kan worden - zoo die er is. Holland is klein. Limburg, en daarvan het Zuiden nog maar, een bekrompen gebied voor landelijk-eigen creaties. En Mathias Kemp, zegt Van den Bergh, is Zuid-Limburg. (Hij heeft er gelijk in.) En dūs niet episch, meen ik.'¹¹

Opvallend is, hoe Marsman hier, tien jaar voor zijn openingszet in het

'regionalismedebat' waaruit we eerder citeerden, in een bespreking van epische poëzie van Mathias Kemp, de mogelijkheden van het 'epische' afmeet aan een ruimtelijk criterium. Heel erg duidelijk is het niet wat Marsman hier zegt. Maar waar het op neer komt, lijkt de gedachte dat epiek die zich in de Hollandse 'ruimte' afspeelt (men mag daarbij vermoedelijk ook denken aan de roman) nauwelijks mogelijk is; laat staan dat een regio als Zuid-Limburg epische literatuur mogelijk zou maken: daarvoor is het te 'bekrompen', te beperkt, alleen geschikt voor 'landelijk-eigen creaties'. Daardoor kon Kemp dit werk niet aan: 'Hij is onmachtig tot het breede. Verten omspant hij niet. Wat aan de grenzen ligt van zijn gebied, bleef schimmig, vaag. [...] Zijn geconcentreerd-zijn op het nabije, op het veel-kantig-directe, op het voor-de-hand te vattene, op de korte verhoudingen, op heftige gedrongenheden, laat het omarmen van firmamenten niet toe. Toen zijn oog hemels wou meten, verdofte het.'¹²

Een streekroman, maar ook weer niet (2)

Het lijkt er sterk op, dat Mathias Kemp in zijn roman *Vallende vogels* het 'provinciale', het 'bekrompene' 'onprovinciaal' heeft willen maken en op een 'Europees' peil heeft willen brengen. Of hij zich daarbij heeft laten leiden door het regionalismedebat uit de zomer van 1932¹³, en in het bijzonder door de opvattingen van H. Marsman, die hem tien jaar tevoren al eens op laetdunkende wijze zijn plaats had gewezen, is geen bewezen feit, maar het heeft er wel de schijn van. Tegelijkertijd kunnen we ons niet aan de indruk onttrekken dat Kemp het 'onprovinciale' karakter van zijn roman met de nodige ironie heeft vormgegeven.¹⁴ Dat is al heel aannemelijk in het geval van Willy Oberhoff, wiens dood als 'Europees intellectueel' met een Goethe-citaat op de lippen, moeilijk serieus te nemen is, wanneer hier geen ironie van de verteller aanwezig verondersteld mag worden - hoe paradoxaal dat ook mag klinken.

Zo krijgt Kemps roman ook iets licht-parodistisch. De auteur richt zich quasi naar Marsmans verbod op 'anecdotische Klein-Malerei' en maakt van Willy Oberhoff, deze avant-gardekunstenaar in spe, op ironisch-overdreven wijze een 'twee-dimensionaal', 'modern' personage.¹⁵

Daarnaast maakt Kemp duidelijk dat de concrete regio waarin het verhaal begint en eindigt - het gebied rond het Belgische Canne, het Jekerdal en zijn omgeving - een duidelijk 'Europese' grensregio is en in die zin zeker geen 'bekrompen gebied', zoals hij duidelijk - en dit nu zonder ironie - demonstreert wanneer hij het relatief gemakkelijke samengaan van

Limburgers, Walen, Nederlanders en Rijnlanders laat zien. Deze 'provincie' (waarvoor tegenwoordig wel de benaming Euregio Maas-Rijn wordt gebruikt) is van oudsher een 'land zonder grenzen', een etnologische en culturele smeltkroes. Zie bijvoorbeeld hoe de verteller het uiterlijk en de afkomst van Willy Oberhoff beschrijft. Officieel is hij een Duitser, maar hij heeft 'niets van een Pruis, zelfs niet van een Duitscher. Het leek eer een Franschman, een Italiaan. Slank, donker, gebruid van tint, met zwarte haren en zwarte oogen. Men moest aan een Romein denken. Hij kwam uit de omgeving van Godesberg, uit het legendarische Heisterbach [...]. Aan de origine van Willy was dus weinig van Latijnschen aard te bespeuren, doch dat kon verscholen liggen in het verre verleden toen Keulen nog Colonia Agrippina genoemd werd.' (p. 39-40)

Oberhoff is een Rijnlander en als zodanig, cultureel gesproken, geen echte vreemdeling in de streek waar hij komt werken.¹⁶

Modern, nieuw zakelijk proza. Film

Als het om de geëvoceerde regio gaat, lijkt Kemp Marsmans opmerkingen over het 'bekrompene' van Zuid-Limburg nadrukkelijk en serieus te willen ontkrachten. Zijn 'regio' is niet 'regionaal' in de enge zin van het woord. En ook geeft hij de door hem opgeroepen wereld elementen mee die appelleren aan het moderne levensgevoel, waardoor *Vallende vogels* trekken gemeen heeft met romans uit de sfeer van de nieuwe zakelijkheid, het nieuw zakelijk proza. We kunnen hier denken aan de evocaties van moderne techniek: graafmachines, snelle auto's, vliegtuigen, parachutes, filmstudio's. Maar dan wel ook in relatie tot de wijze waarop de schrijver zich daartoe verhoudt in de gekozen uitingsvorm.

Wat de film en vooral het 'filmische' schrijven betreft, dit aspect werd ook door een contemporaine criticus opgemerkt, E[dmund] F[ranquinet], die al in de eerste zin van zijn bespreking van de roman in *De Nedermaas* van oktober 1934 opmerkt: 'Hoe komt het, dat bij lezing en herlezing van Kemp's jongsten roman zich onweerstaanbaar de gedachte aan de film opdringt?' Hij formuleert zijn antwoord door te wijzen op 'de vele, dikwijls heel korte hoofdstukken, die den indruk wekken van evenzoovele filmcènes', 'alles in snelle opeenvolging'; 'de evocatie der modernste techniek'; 'het slechts vluchtig ingaan op de psychologie der hoofdpersonen, wier innerlijk men voornamelijk moet leeren kennen aan de hand van hun uiterlijke handelingen'. De lezer, tot nog toe gewoon aan de beproefde kost van de psychologische roman, met zijn 'zielkundige ontrafe-

lingen' (waartegen, voegen we eraan toe, ook Marsman bezwaar maakte in zijn essay 'De esthetiek der reporters' uit 1932), zal van dit boek wel enigszins onrustig worden, aldus Franquinet. Maar raakt men er eenmaal aan gewend, 'dan herleeft het gevoel, dat men in zijn jeugd had bij het lezen van een spannenden avonturen-roman'. Om er voor de zekerheid aan toe te voegen (Mathias Kemp is de nieuwe hoofdredacteur van *De Nedermaas*), dat ook de avonturenroman met recht zijn plaats in de literatuur mag opeisen. Het is een andere manier om te spreken over het element 'spanning' in modern proza: 'de sterk geleefde levens van "outsiders", de fatale momenten van groote mannen en vrouwen, de daden van sportlui, alles, waarin de *spanning* van het leven het voelbaarst was.' (Van Wessem).¹⁷

Met deze door de tijdgenoot-criticus opgemerkte eigenschappen van de roman, sluit *Vallende vogels* aan bij de opvattingen van bijvoorbeeld Constant van Wessem, in zijn artikel 'De invloed van de cinema op de moderne literatuur' (1926) en in zijn lange verhandeling, 'Het moderne proza' (1929), zijnde in de eerste plaats een pleidooi voor proza dat niet bespiegelend is, maar op een directe manier een weergave van het leven.¹⁸ Hij wijst op de invloed van de film op de roman. In de film komt volgens hem het moderne levensgevoel het best tot uitdrukking. De film kan de romanschrijver leren hoe het overvloedige te vermijden, korte scènes te schrijven en ervoor te zorgen dat de handeling direct aanspreekt. Kortom, alles wat F[rarquinet] aan *Vallende vogels* waardeert.

Slotsom

Wat zouden we uit dit alles kunnen concluderen? *Vallende vogels* is een ambivalente, ambigue roman die aan geplogenheden van het genre van de streekliteratuur refereert door deze tegelijkertijd voor een deel te ondergraven. Dit aspect valt het duidelijkst in het oog, wanneer we aspecten van het regionalismedebat en het debat over het moderne proza als interpretatiekader hanteren. Het 'provinciale' wordt door Kemp op een bovenprovinciaal niveau getild: deels ironisch, waar het de enigszins parodistisch aandoende of in ieder geval ook ironisch neergezette figuur van de avant-gardistische 'Europeaan' Willy Oberhoff betreft; deels serieus, wanneer hij de regio waarin het boek grotendeels gesitueerd is, mede via de culturele en genetische identiteit van diezelfde romanfiguur, als een internationaal menggebied laat zien.¹⁹

Eindnoten:

- * Dit artikel kwam tot stand in het kader van het door FWO en NWO gesubsidieerde onderzoeksproject 'Streekliteratuur' in Vlaanderen en Nederland (1900-1960). *Poëtische profilering, dynamiek en evolutie van een literair genre, via een tekstuele en kontekstuele analyse*, dat door de universiteiten van Leuven en Maastricht wordt uitgevoerd.
- 1 Deze werkdefinitie baseren wij onder meer op H. van Gorp e.a., *Lexicon van literaire termen*. Groningen 1998, p. 416-417, en op G. van Bork e.a., *Letterkundig lexicon Neerlandistiek*. Leiden 2002 (raadpleegbaar via: <https://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01>).
- 2 Op p. 244 inderdaad gespeld als 'Achille', in tegenstelling tot de vermelding in eerdere passages.

- 3 Als blijk van verstandhouding informeert Sanneke op p. 169 bij Willy naar 'de nieuwste Russische films' en vertelt ze over 'ultra-moderne muziek die ze door de radio gehoord had'.
- 4 Sanneke gaat ook op een andere manier van de streek naar de 'inter-natie', van het beslotene naar het publieke. Zij breekt de besloten gemeenschap open door voor een vreemde krant bestemde foto's te nemen. Vervolgens wordt haar eigen leven steeds publieker: ze trekt steeds meer de aandacht buiten de eigen gemeenschap (de Hollandse studenten), haalt de krant (p. 199), treedt op in een Amerikaanse film en maakt uiteindelijk iets wat heel duidelijk tot de privé-sfeer behoort - het huwelijk - tot sensationeel wereldnieuws. Het tragische is hierbij dat zij verongelukt doordat het huwelijk wordt opgeofferd aan het publieke domein: het vliegtuig met de cameraman komt te dicht bij de parachute, waardoor die door de propeller wordt stukgemaakt: 'Bijna gulzig draaide de operateur voort, den piloot aansporende steeds dichtter te naderen. Close-ups!' (p. 234).
- 5 Menno ter Braak, *Verzameld werk*. Deel 1. Amsterdam 1950, p. 255-256. Vgl. Johan Huizinga twee jaar eerder: 'De Europeesche reiziger schimpt op de Amerikaansche krant, zolang hij met haar te worstelen heeft. [...] hij haat dien dagelijkschen vloed van luid vertelde misdaden, politieke schandalen, echtscheidingen en huwelijken, die gekleurde en fragmentaire stukjes politiek nieuws, dat gebrek aan informatie over wat er nu eigenlijk in de wereld (hij bedoelt de oude wereld, en vergeet dat hij in de nieuwe is) voorvalt.' (Johan Huizinga, *Amerika levend en denkend. Losse opmerkingen*. Haarlem 1926, p. 31.)
- 6 'Der Weg zurück. Korte aantekeningen over nieuwe Hollandsche romankunst', in *De Nieuwe Eeuw*, 9 juni 1932. Over het regionalismedebat in de jaren dertig en modernistische pogingen tot uitsluiting van de 'streekroman' uit de serieus te nemen literatuur komen wij elders uitvoeriger te spreken in het kader van het in noot 1 genoemde onderzoeksproject. Zie ook het artikel van Sjoerd van Faassen (hieronder, noot 13).
- 7 Men kan hier ook denken aan de slotregel van Marsmans gedicht 'Phoenix': 'het nest is goed, maar het heelal is ruimer'.
- 8 H. Marsman, *Verzameld werk*. Amsterdam 1963, p. 619-620.
- 9 Vgl. de passage op p. 184, waar Willy tijdens zijn eerste parachutesprong denkt: 'Zo mocht het uren duren. Komisch [sic, als woordspelige verbastering van 'kosmisch'?] in de leegte te bungelen, weg te waaien onder een reuzenparasol.'
- 10 De heruitgave van dit gedicht uit *Het wijnroode uur* (1916), nu versierd met houtsneden van Henri Jonas.
- 11 *De Gids* 86 (1922), 11, p. 165.
- 12 *Ibidem*, p. 166.
- 13 Over dit 'regionalismedebat': Sjoerd van Faassen, "'Ik sluit me steeds meer in mezelf op en alleen de buitenlanders interesseren me.'" Theun de Vries en het debat over het "Europees peil" van de Nederlandse literatuur in de jaren dertig', in: D. Cartens en M. Steegstra (red.), *Vervolg je weg en laat de lui maar dazen! Theun de Vries, getuige van een eeuw*. Schrijversprentenboek 49. Amsterdam-Den Haag 2003, p. 97-111.
- 14 Ironie is, zeker in geschreven teksten, dikwijls moeilijk vast te stellen. Ook onze opmerkingen over ironie in *Vallende vogels* zijn betwistbaar, misschien nog te meer omdat een genre als streekliteratuur niet vaak met deze 'intellectueel' geachte vorm van distantie in verband wordt gebracht. Met deze kanttekening handhaven wij echter voor het moment onze visie. De literaire persoonlijkheid van Mathias Kemp, voorzover wij die kennen uit zijn overige werk (de verhalenbundel *Sterren, musschen en ratels* uit 1929 bijvoorbeeld), brengt ons hiertoe. Bij Mathias' broer, de dichter Pierre Kemp, treft men dikwijls een vergelijkbare houding aan van lichte spot en zelfspot.
- 15 Gelet op zijn proteïsche aard heeft Willy Oberhoff trekjes van een moderne picaro. Op p. 191 komt hij terecht in Hollywood: 'het dorado van alle avonturiers'.
- 16 In verband met dat Rijnlandse aspect is het interessant te lezen hoe Anthonie Donker in 1932 de 'Nederrijn' tegenover 'Holland' plaatst en de 'Rijnlandschen mens' typeert (aan de hand overigens van een door hem besproken boek met 'Niederrheinischer Dichtung der Gegenwart'): 'De Nederrijnsche litteratuur is [...] meer met de Vlaamsche dan met de Hollandsche verwant. [...] De Rijnlandsche litteratuur is bovendien veel vaster en sterker verbonden aan de geboortegrond dan de Hollandsche. Die verbondenheid aan den bodem vindt men hier bovenal bij de oudere Vlamingen, bij Stijn Streuvels bovenal, en in Noord-Nederland in den Brabantschen en Zuid-Hollandschen boerenroman.' (Anthonie Donker, *Ter zake. Beschouwingen over litteratuur en leven*. Arnhem 1932, p. 30-31.)
- 17 Geciteerd in Hans Anten, *Van realisme naar zakelijkheid. Proza-opvattingen tussen 1916 en 1932*. Utrecht 1982, p. 70.
- 18 Vgl. Anten, *Van realisme naar zakelijkheid*, p. 52-70.
- 19 Kemp's journalistieke activiteiten uit de periode 1928-1940 heeft hij zelf in zijn memoires betiteld als het werk van een 'regionaal super-correspondent'. Zijn werkgebied bleef niet beperkt tot de beide Limburgen, maar strekte zich uit tot de Belgische Kempen, Wallonië, het Rijnland en het Roergebied. Zie A. Gorissen, *Mathias Kemp 1890-1964. Een leven voor Limburg*. Maastricht 1991, p. 103.

Transcendente prosodie
Martinus Nijhoff en Paul van Ostaijen
 Door dr. G.J. Vis

Inleiding

Weinig Nederlandstalige dichters van de twintigste eeuw zijn zo vaak in één adem genoemd als Paul van Ostaijen en Martinus Nijhoff.¹ Dit zal voor een deel te maken hebben met vragen die literair-historici graag stellen, zoals die naar de vergelijkbare plaats van auteurs in een of meer stromingen (in dit geval het Modernisme), literatuuropvattingen (bv. de autonomiegedachte), generatie (bijna dezelfde leeftijd), eerste publicaties (beide dichters debuteerden in 1916).

Uiteraard heeft de literair-historicus een andere invalshoek dan de kunstenaar naar wie hij kijkt. Die kunstenaar gedraagt zich nog wel eens als literatuurhistoricus of -criticus, wanneer hij uitspraken doet over zijn collega's. Zulke uitspraken zijn per definitie onderzoeksmateriaal voor de receptie-estheticus, maar kunnen ook van belang zijn voor de kunst- en literatuurhistoricus.

In dit artikel gaat het over twee dichters die tevens critici waren. Ik wil nagaan welke uitspraken zij over elkaar hebben gedaan, en hoe we die kunnen interpreteren (1). Vervolgens kijk ik naar beider belangstelling voor andere dichters, gelet op overeenkomsten in hun literaire smaak (2). Dan bespreek ik enkele onderwerpen uit hun kritisch proza (3). Tenslotte geef ik mijn conclusies (4).

1. Uitspraken over elkaar

Van Ostaijen heeft zich in zijn publicaties slechts een enkele keer uitgelaten over Nijhoffs poëzie. Nijhoffs uitvoerige commentaren op de poëzie van Van Ostaijen vormen hiermee een contrast.

Nijhoff zou al in 1916 poëzie van Van Ostaijen hebben gelezen. In dat jaar - waarin Nijhoff debuteerde met *De wandelaar* en Van Ostaijen met *Music-Hall* - was Nijhoff, naar hij later (1929) meedeelde, meteen enthousiast over het dichtwerk van zijn collega: 'eindelijk iemand met wie ik rekening te houden had.'²

In oktober 1924 maakt Nijhoff voor het eerst melding van Van Ostaijen als criticus.³ Begin 1925 volgt een korte vermelding van de dichter⁴,

en aan het eind van dat jaar komt Nijhoff met een eerste ronduit positieve kwalificatie van zijn poëzie, wanneer hij zegt, naar aanleiding van de toekenning van de driejaarlijkse literatuurprijs van België aan Jan van Nijlen, dat deze prijs 'rechtmatiger' zou zijn toegekend aan Marnix Gijsen of Paul van Ostaijen.⁵ De reden waarom hij dit vindt, geeft hij nog niet. De positieve toon blijft vervolgens (*NRC* 14 augustus 1926) gehandhaafd.⁶

Daarna (november 1926) verschijnt het stuk van Van Ostaijen waarin hij zich voor het eerst uitlaat over Nijhoff. Het is een artikel over Karel van de Woestijne, die van Nijhoff de positief bedoelde kwalificatie 'dichter-dier' had gekregen.⁷ Ook Van Ostaijen is positief over Van de Woestijne, maar hij kiest welbewust andere formuleringen. Wél vindt hij dat Nijhoff en hij 'beiden gelijk' hebben, maar er is een accentverschil, want: 'Bij Nijhoff geldt voor zijn bepaling *het object* van de drang, voor mij *de wijze van uitdrukking* van deze drang.' Nu gaat het hier over beiden als critici. Maar in hetzelfde artikel spreekt Van Ostaijen ook over Nijhoffs dichterschap: 'Tegenover het tot de aardse aarde gekeerde woord van K.v.d.W., is dat van Nijhoff etheries-dun en kuis en, in alle eenvoud, magies.'⁸ Vergeleken met Nijhoffs hierboven weergegeven opmerkingen over Van Ostaijens poëzie is de hier uitgesproken waardering voor Nijhoffs dichterschap minder expliciet. Tegelijkertijd heb ik de indruk dat Van Ostaijen zijn collega - niet alleen de criticus maar ook de dichterserius neemt.

Hierna vindt men in Van Ostaijens proza niets meer over Nijhoff. De laatste op zijn beurt moet zijn eerste grote stuk over de ander nog publiceren, maar dat gebeurt pas in 1929, na het overlijden van Van Ostaijen.⁹

Kortom: wederzijds is er positieve aandacht, maar welke waarde men eraan moet hechten is moeilijk te zeggen. Met name Nijhoffs uitspraken in het openbaar over collega's gedaan wekken soms de indruk dat ze - om tactische of andere redenen - niet altijd precies weergeven wat hij eigenlijk denkt of voelt.¹⁰

Maar daarmee is de vraag naar datgene wat ze in hun poëtica gemeenschappelijk hebben nog niet beantwoord. Er is echter een andere invalshoek om daar meer over te weten te kunnen komen. Het is opvallend dat er dichters zijn voor wie ze beiden - misschien onafhankelijk van elkaar meer dan gewone belangstelling aan de dag legden. Ik vind dat zo opmerkelijk - mede door de overeenkomst in hun motivaties voor de gegeven opinies, normen en prioriteiten - dat ik er wat langer bij stil sta. Anders dan bij de directe uitspraken over elkaars werk hebben we hier een indi-

recte manier om informatie te verkrijgen over dat wat voor hen beiden kennelijk essentieel was inzake kunst en literatuur.

2. *Gedeelde liefdes*

Buiten de Nederlandstalige situatie is er bij beiden grote eensgezindheid over de Franse dichter Jean Cocteau. Van Ostaijen zegt: 'De hedendaagse dichter met wie ik de meeste overeenkomst heb' en die men 'met enige kans op succes, als mijn grote model zou kunnen voorstellen, is: Cocteau'.¹¹ Nijhoff noemt hem niet expliciet als voorbeeld, maar zegt wel (in verband met het schrijven van 'Awater'): 'Ik had iets aan de geniale jeugdverzen van Jean Cocteau.'¹²

Wat Van Ostaijen betreft, is het niet moeilijk om - alleen al door de plaats en de vorm van de versregels - verwantschap met Cocteau te zien, bijvoorbeeld in:

Un combat de pigeons glacés en pleine figure
offerte à vos gifles drapeaux
Le gel qui gante

Aquarium océanique
Aspergé d'huile je suffoque
au bain marin
qui s'engouffre dans les narines
froide opulence
d'eau de mer

Péril de chute
La brèche
de nausée

à gauche

lente l'épaule

hâlé
humé
mon corps interne se pelotonne
autour du coeur [...]¹³

Of neem zijn gedicht 'Fête de Montmartre':

Ne vous balancez pas si fort,
 Le ciel est à tout le monde;
 Marin d'eau douce, la nuit profonde
 Se moque de vos ancres d'or;
 Et boit, debout, en silence,
 Comme du papier buvard,
 Votre dos bleu qui encense
 Puissamment le boulevard.¹⁴

De speelse thematiek en de prosodische vorm van dit laatste stuk zijn niet alleen te vinden in menig gedicht van Van Ostaijen, maar doen ook denken aan werk van Nijhoff.¹⁵ Cocteau's poëzie heeft voor beiden grote kwaliteit. Veel toelichting geven ze daar verder niet bij. Dat is van een kant jammer, maar wanneer men let op hun impliciete versinterne poëtica, dan kan men zien en horen dat de versificatie van menig gedicht van beiden nauw verwant is aan die van Cocteau. Opvallend is met name de vrijheid waarmee oude ritmische vormen op een nieuwe manier worden gehanteerd.¹⁶

Meer toelichting - in hun versexterne poëtica - geven Van Ostaijen en Nijhoff wanneer de Nederlandstalige poëzie ter sprake komt. Voor Van Ostaijen is het duidelijk dat zijn eerste gedichten 'een sterk naklinken der Gorter'se kadans' laten horen.¹⁷ Behalve om zijn techniek - de ritmiek van Gorters poëzie - waardeert Van Ostaijen hem als dichterlijke persoonlijkheid: 'een dichter die recht op het doel afgaat, de minst psychologische van al de tachtigers'.¹⁸ Als men niet beter zou weten, dan lijkt Van Ostaijen te suggereren dat de Tachtigers te veel psychologiseren. Verderop - in verband met Gezelle - wordt een en ander duidelijker. Op welk werk van Gorter Van Ostaijen doelt, is niet helemaal zeker. Is het *Mei* (1889)? Elders spreekt Van Ostaijen zeer lovend over *Mei*.¹⁹ Of doelt hij op *Verzen* (1890)? Ik kan me voorstellen dat de hierin gebundelde 'sensitieve' verzen met de impressionistische stijlkenmerken Van Ostaijen een gevoel gaven van 'recht op het doel af', zonder belemmering van regels uit de grammatica of de retorica.

Voor Nijhoff heeft Van Ostaijen iets Gorteriaans. In 'de stem van Paul van Ostaijen' herkende hij 'die van Herman Gorter' uit de periode van

zijn *Verzen* (1890). Ook hier volgt een toelichting: 'Dezelfde naakte taal, naar geen andere wetten luisterend dan de innerlijke bewogenheid, dezelfde lyrische uiting van de ziele drang.'²⁰ Men zou bijna denken dat Nijhoff hier refereert aan de zojuist geciteerde woorden van Van Ostaijen over Gorters 'recht op het doel af'. Zo niet, dan is het des te frapperender te zien hoe ze overeenstemmen met betrekking tot Gorters schrijverschap.

Van Ostaijen heeft verder niets opvallends meer nagelaten over Gorter. Nijhoff wel. Ook hij vergelijkt Gorter met de Tachtigers: Gorters taal doet 'tijdelozer' aan, is 'ongerept, als stuifsnieuw op een bergtop'.²¹ Met deze laatste beeldspraak geeft Nijhoff aan dat Gorters poëzie voor hem het summum is.²² Zijn ideaal van dichtkunst, zegt hij elders in een ander verband, is te vinden in een gebied ('dit hoge') 'dat ik eenmaal in "De wandelaar" noemde "Sneeuwlandschap van uw rust"'.²³ Kortom: wat Gorter betreft, zitten Van Ostaijen en Nijhoff op één lijn.

Behalve Cocteau en Gorter is er nog een derde dichter die ze bewonderen: Guido Gezelle. Hij, de 'mystieker', is voor Paul van Ostaijen 'de grootste dichter van de 19de eeuw'.²⁴ Zijn grootheid laat hij zien door hem tegenover 'de Hollanders' te plaatsen, zoals hij Gorter plaatste tegenover de andere Tachtigers. 'De psychologie en de topografie van het psychiese gaan [bij de Noordnederlanders] voor het psychiese zelve', terwijl, omgekeerd, bij 'Vlamingen als Gezelle' alleen 'het psychiese, het hart' geldt. Anders gezegd: hun wegen zijn 'louter muzikale wegen', waarbij 'ademhaling en polsslag' overheersen.²⁵ Op deze plek verduidelijkt Van Ostaijen impliciet zijn verhaal over de psychologie bij de Tachtigers in verband met Gorter door - ook hier - te wijzen op dat wat hij het belangrijkste vindt: recht op het doel af via de klank. Zijn hierboven geciteerde opmerking over de 'kadans' van Gorter sluit hierbij aan. Over Gezelle zegt hij verder in een interview met Jean Laenen dat hij 'le plus grand des poètes' is. 'C'est le poète de lyrisme pur, dont la poésie toute dynamique, toute d'instinct et de spontanéité exprime presque la totalité des mystères de la sensibilité individuelle, ou d'une époque, mais la sensibilité humaine. [...] Chez Guido Gezelle, rien d'artificiel, ni trace de mètres ou de rythmes établis par des règles préconçues'.²⁶ Deze aanvulling op het eerder weergegeven verhaal van Van Ostaijen over Gezelle tegenover de Hollanders wijst nog duidelijker in dezelfde richting: het belang van een klankvormgeving die niet vastzit aan de traditionele prosodische regels. Die praktijk vindt men bij Gezelle, daarom is hij de grootste.

Als deze analyse klopt, dan is er tegelijk een tweede ding duidelijk: wat Nijhoff met waardering over Van Ostaijen en Gorter zegt (ze hebben dezelfde *stem*), verschilt niet fundamenteel van wat Van Ostaijen zegt over zijn ideale dichter Gezelle, in Nijhoffs woorden: naakte taal, geen andere (retorische) wetten dan die van de 'innerlijke bewogenheid', lyrische uiting van de 'zieledrang'.

Ook Nijhoff is op allerlei plaatsen in zijn kritisch proza vol bewondering voor Gezelle. Zo zegt hij, sprekend over Van de Woestijne, wat deze auteur gemeen heeft met grote schrijvers als (Vondel en) Gezelle. Het gaat om iemand 'met een zo sterk klankbord in de borstholte, - ge moogt dit gerust letterlijk opvatten - dat de zucht die hij slaakte een zang werd [...]. Dit van geaardheid, bijna dierlijk, artiest-zijn, deze lichamelijke potentie om gedurende de lengte van een leven de stem vibrerende te houden in de keel, verzen te ademen [...] en dit alles dragend de klank en voerend het merk van de tot in het geringste onderdeel herkenbare meester.'²⁷ Opvallend is dat Nijhoff in Gezelle hetzelfde waardeert als Van Ostaijen: 'ademhaling en polsslag', 'muzikale wegen' volgend, van nature voorzien van het vermogen om, instinctief, spontaan, zuivere lyriek te scheppen.

Ook buiten zijn kritisch proza spreekt Nijhoff waardierend over Gezelle. In een brief uit 1942 aan F.R.A. Henkels noemt hij hem in één adem met Van Ostaijen: 'Ik houd zeer van Paul v. Ostayen, ik stel hem zelfs hoger dan Gezelle.'²⁸

Met de drie gegeven voorbeelden van 'gedeelde liefde' lijkt de indirecte weg - paradoxaal genoeg - niet minder betrouwbare informatie te geven over beider poëtica's dan de directe weg van uitspraken over elkaars werk.

3. *Grammatica en poëtica*

Het stuk van Nijhoff uit 1929 over Van Ostaijen²⁹ is een combinatie van waardering en teleurstelling. Nijhoff had zich, zoals gezegd, al eerder positief uitgelaten over het dichtwerk van Van Ostaijen. Dat was in 1925 - Van Ostaijen heeft er nog kennis van kunnen nemen - maar schriftelijke sporen van een reactie daarop door Van Ostaijen ontbreken. Ik vind dat jammer, want op belangrijke punten lopen beider ideeën over poëzie parallel, en dan is het mogelijk dat ze ook verwantschap hebben herkend in elkaars dichtwerk.³⁰

Beiden hechten, blijkens uitlatingen in hun kritisch proza, grote waarde aan ritmische vormgeving in poëzie. Zoals gezegd spreekt Van Ostaijen over de 'kadans' bij Gorter, en over de 'louter muzikale wegen', met name 'ademhaling en polsslag', bij Gezelle. En wat ik van Nijhoff citeerde over Gezelle ligt in hetzelfde vlak: zijn 'zucht' werd 'zang', en hij had het vermogen om 'de stem vibrerende te houden in de keel, verzen te ademen'. Het gaat hier niet om de klankkleur, het timbre, zoals te vinden in het verschijnsel rijm, maar om het ritme.

Het verwondert mij dan ook niet dat Nijhoff meteen al in het begin van zijn stuk, in verband met Van Ostaijens poëtica, het gaat hebben over grammaticale zaken. Ik houd er rekening mee dat Nijhoff, die ook muziekkritieken schreef, zich verdiept heeft in overeenkomsten en verschillen tussen muziek en poëzie. In beide kunstuitingen kent men, ten aanzien van klankvormgeving, het onderscheid tussen timbre en ritme. Het eerste is hier nauwelijks aan de orde, maar het tweede des te meer.

Nijhoff begint zijn opmerkingen over grammatica met te zeggen dat onze 'enige taalrijkdom bestaat uit zelfstandige naamwoorden'.³¹ Hij komt hierop door Van Ostaijens 'voorkeurloos noemen van elk beeld met gelijk gewicht', vandaar Walt Whitmans z.i. terecht gemaakte opmerking dat de grasspriet niet onbelangrijker is dan de sterrenhemel, met als 'literaire consequentie' daarvan Marinetti's oproep: 'schaf de bijvoegelijke naamwoorden af'.³² De zelfstandige naamwoorden zijn 'de directe voorwerpsbenoemingen' en deze worden onderling verbonden door het werkwoord, waarmee de syntaxis is gegeven.³³

Met dit laatste is Nijhoff terechtgekomen bij datgene wat musicologen, linguïsten en literatuurwetenschappers als raakpunt hebben aangewezen tussen muziek en taal: 'Musik', zegt Gier, 'lässt sich [...] als ein semiotisches System verstehen, das "rein syntaktisch ohne semantische Dichte" ist'.³⁴ Als Nijhoff de syntaxis de onmisbare voorwaarde noemt voor 'creativiteit', dan ligt het voor de hand te denken aan de 'muzikale' component van de syntaxis. De syntaxis, als leer van de woordvoeging en de zinsbouw, opgevat als iets wat zich afspeelt 'tussen de woorden', is, prosodisch gezien, de basis voor ritmiek, d.i. de beweging, de relatie in de tijd (het 'na elkaar') tussen woorddelen en woorden, vergelijkbaar met de beweging tussen de elkaar opvolgende noten in de muziek.³⁵ Het is de categorie die destijds is aangeduid als die van de 'relational elements of sound', die in onderlinge relatie ritme vormen.³⁶ Dit is het terrein van de 'kadans' van Gorter, de 'polsslag' van Gezelle (Van Ostaijen), oftewel Ge-

zelles wijze van 'verzen te ademen', en Van Ostaijens manier om 'aanduidingen door een zekere zelfvoortdrijving een vaart' te geven (Nijhoff).

In verschillende kritische beschouwingen benadrukt Nijhoff het belang van ritmische vormgeving in poëzie. Het gaat om 'ritmische vaart', een 'bewegen van woorden' overeenstemmend met het 'bewegen der aandoeningen'.³⁷ Ritmische vormgeving slaagt, wanneer men de taal met 'haar kuise onvermurwbare syntaxis'³⁸ respecteert en uitbuit, als enige manier om te komen tot een 'schepping van boven-emotionele waarde'. Binnen de zinsbouw, goed gehanteerd, kan men effecten bereiken op het gebied van eindrijm³⁹, en dan leidt het gebruik van de gesproken omgangstaal tot poëzie waarin alles 'ademt, beweegt en zingt'.⁴⁰ In een ander verband, sprekend over het letterkundeonderwijs, zegt Nijhoff dat de leraar moet uitgaan van de taal die de leerlingen om zich heen horen, en dan leren ze des te scherper beseffen 'wat de apartheid van poëzie is, wat het bloeivermogen van woord en syntaxis vermag'.⁴¹

Vanuit deze basisgedachte gaat Nijhoff Van Ostaijen kritisch volgen. Er is voor Nijhoff, vooral in de bundel *Het sienjaal*, veel goeds te vinden.⁴² Maar als Van Ostaijen de syntaxis veronachtzaamt, gaat het mis. Gelukkig is het niet zo dat hij overal de syntaxis vervangt door ritmische typografie. Want er is - bij uitzondering weliswaar - dan toch ook het 'virtuozenstukje "Boere-charleston"'.⁴³ Hier is 'een ondergrond van mechanische monotonie, welke die woorden opvangen, terugkaatsen en maatvast en syncopisch voortschokken moet'.⁴⁴

Zoals ik bij Nijhoff en Van Ostaijen een merkwaardige overeenkomst meende te kunnen aanwijzen tussen hun voorkeur - en vooral ook de daarbij gegeven motivaties - voor dichters als Cocteau, Gezelle en Gorter, zo zie ik ook een opvallende parallel tussen beider opvattingen over de functie van de syntaxis ten aanzien van de ritmiek als essentieel voor goede poëzie.

Van Ostaijens opmerkingen lopen in principe parallel met die van Nijhoff. Wat Nijhoff bij Van Ostaijen waardeert wanneer deze syntactischmetrisch schrijft, correspondeert met zijn eigen prosodische praktijk, zoals die (inclusief de antimetrieën, de syncopen zoals in de jazz) te vinden is in menig gedicht van zijn hand.⁴⁵ Tegelijkertijd ziet men Van Ostaijen soms een standpunt verdedigen dat qua intentie in Nijhoffs kritisch proza niet zou misstaan. In een van zijn poëzierecensies prijst Van Ostaijen het zijns inziens beste gedicht als volgt: 'Elke zin is gesloten en gaaf, en

van zin tot zin is er een spanning die [...] stijgt' en 'ritmisch-gratievol' afsluit.⁴⁶ Elders plaatst hij deze syntactisch-ritmische materie in een breder kader, de weg van conceptie naar realisering in woorden.⁴⁷ Hij doet dat naar aanleiding van het gedicht 'Terras' van Gaston Burssens, dat 'een visie naar het aanstijgen van klankwaarden lyries-logisch ontwikkelt binnen een streven naar de grootste gebaldheid van de uitdrukking d.i. de kortst mogelijke afstand tussen visie en uitdrukking.'⁴⁸ Zo is dit een voorbeeld van wat hij elders 'zuivere lyriek' noemt. Deze 'staat op het standpunt van het subjektiefste uitstromen dat wezen der improvisatie en een kenmerk van het goed improviseren is; maar tevens staat zij op het ordenen van deze improvisatie.'⁴⁹ Want hoofdzaak is 'het uitstromen van het subjectiefste mogelijk te maken', zoals dat gebeurt is bij Hadewych.⁵⁰ En de lezer? Het gaat erom dat deze zich overgeeft aan 'de dynamiek' van het gedicht. 'Het eerste vers omvat de kiem van het tweede en dit tweede vers is alleen dan geen nonsens, wanneer het in lyries verband staat tot het eerste, wanneer het het ritme en de voorstelling [de volgorde is veelzeggend, G.V.] van het eerste doet aanzwellen of in de diepte legt.'⁵¹ Hij geeft Gorter als voorbeeld. Zijn gedicht *Mei* 'rent al maar door; het duldt noch stilstand, noch terugkeer. Het is uit het bewogene dat het Gorter'se vers zijn pregnans haalt en zijn suggestie', en deze suggestie ontstaat juist door het 'voorwaarts schrijden'.⁵² En als vanzelf gebruikt hij dan termen uit de wereld van de muziek: zo ontstaat de 'uitgebreide lyriese symfonie' van het goede gedicht. Geen huiver dus bij Van Ostaijen om te verwijzen naar een klassiek genre. Dat blijkt ook elders, waar hij zegt: 'Het ritme wijst erop of het gedicht allegro of scherzo is.'⁵³ Van Ostaijen was minder gekant tegen de traditionele vormen en genres dan men misschien zou denken.

Ik kom in dit verband nog even terug op zijn boven weergegeven visie op Gezelle, die niet vast zou zitten aan gegeven prosodische regels. Men kan in Gezelles oeuvre nogal wat gedichten vinden die volgens de klassieke metriek zijn geschreven. Wellicht had Van Ostaijen daar geen probleem mee. Zo zegt hij elders weliswaar: 'nul lien ne me rattache à la vieille prosodie', maar hij voegt eraan toe: 'ma technique appartient au vers libre, mais avec cette différence que le vers libre symboliste existe par sa fuite de la prosodie et que le mien est à la recherche d'une prosodie.'⁵⁴ En op een andere plaats zegt hij: 'Meer verwijderd nog dan van de akademiese prosodie, sta ik van het vrij vers.'⁵⁵ Ik ben het in principe eens met Spinoy, wanneer hij beweert: 'De voorkeur' van Van Ostaijen 'voor

“organisch” gegroeide gedichten sluit meteen ook het gebruik van vooraf gegeven metra en versvormen uit.⁵⁶ Maar ik voeg eraan toe dat Van Ostaijen in zijn dichterlijke praktijk soms elementen van de klassieke metriek niet schuwt. Ik denk aan zijn gedicht ‘Melopee’, dat bestaat uit regels die zijn opgebouwd uit combinaties van versvoeten.⁵⁷ Het is polymetrisch geschreven, en is als zodanig van een type dat ook Nijhoff graag beoefende.⁵⁸

Dit wil niet zeggen dat Van Ostaijen en Nijhoff, gelet op wat ze in hun kritisch proza hebben gezegd, identieke opvattingen hadden over goed dichterschap. Weliswaar is er de gemeenschappelijke opinie over de rol van syntaxis en ritmiek, maar er zijn nuanceverschillen. Op het gebied van de klank heeft niet alleen ritme, maar ook timbre Van Ostaijens aandacht, meer dan bij Nijhoff het geval is. Ik geef één voorbeeld. Van Ostaijen vergelijkt de taal met een piano. ‘Op een klavier liggen links van de speler de basnoten, rechts de hoge noten. In de taal is het niet anders; alleen het klavier is geen meubel, doch het gesproken woord. Links ligt b.v. het woord “donkerte” en rechts ligt “licht” en elke dichter zoekt zijn eigen ‘klaviergebied’ van de taal.⁵⁹ Van Ostaijen speelt ook hier in op een traditie, die een voorkeur lijkt te hebben voor klinkers die vóór in de mond worden uitgesproken (*e*, *i*) bij hun keuze van woorden die dunheid, snelheid, lichtheid, vrolijkheid uitdrukken, en woorden met klinkers achter in de mond uitgesproken (*o*, *a*) voor zaken van het tegendeel (langzaam, duister, enz.)⁶⁰

Tenslotte is er een merkwaardige overeenkomst tussen beiden in hun visie op de plaats van de poëzie in cultuur en leven. Van Ostaijen zegt in verband met ‘zuivere lyriek’: ‘hoofdzaak is het uitstromen van het subjektiefste mogelijk te maken’.⁶¹ ‘Hiermee staan wij niet buiten de traditie, doch wel integendeel daar middenin, aansluitend bij Hadewych en Mechtild [von Magdeburg], bij buiten-literaire literatuur als de schone biecht der Katharina Vetter, de volkspoëzie en de kinderlyriek. In *tweede* instantie komt het op het ordenen van dit subjektieve tot groter algemeengeldigheid aan.’ En even verder is hij weer bij de wereld van klank en muziek als hij in dit verband spreekt over ‘het improviseren op het orgel van het onderbewustzijn’.⁶² Het gaat erom dat de ‘lyrische ontroering het geschouwde transcendente dat haar tot oorzaak was, zichtbaar maakt’. Want ‘uit dezelfde dubbele oorzaak van verlangen en machteloosheid die wekster is van het gebed, spruit de poëzie’.⁶³ En dan is men - evenals Gezelle en Hadewych - dicht bij de mystiek. Hij propageert dan

ook de opvatting dat de lyriek 'een zwakkere vorm van de extase' is.⁶⁴

Nijhoff zit op dezelfde lijn, al gebruikt hij andere woorden. Grote kunst - hij gaat verder dan alleen de dichtkunst - heeft 'één vorm en twee inhouden', en op die tweede inhoud - het uiteindelijke resultaat van het scheppingsproces - komt het aan. Hij noemt die afwisselend 'geestelijke inhoud', 'openbaring van bovenmenselijke kracht', 'goddelijke aanduiding', 'zang'.⁶⁵ Met dit laatste kan de lezer zich even opgenomen voelen in de sfeer van het religieuze lied. Het is wat hij een 'schepping van boven-emotionele waarde'⁶⁶ noemt.

4. Conclusies

Nijhoff en Van Ostaijen houden zich in hun kritische beschouwingen met allerlei soorten zaken bezig, variërend van de dichterlijke techniek tot het herscheppingsgedrag van de lezer. Ze spreken bijvoorbeeld als lezer, criticus, dichter, psycholoog, terwijl vaak niet duidelijk is in welke rol(len) ze op een bepaald moment optreden.⁶⁷ Soms is het ook moeilijk de grens vast te stellen tussen uitspraken over eigen literatuuropvattingen en tactische manoeuvres. Niettemin dringen zich bij mij, na lezing van hun teksten, een aantal constanten op.

Een goed dichter gaat uit van de gesproken omgangstaal. De omgangstaal ondergaat bij het schrijfproces een bewerking, waarbij syntaxis essentieel is: de literator maakt gebruik van de volgorde van woorden en zinsdelen als kader voor poëtisch-technische vormgeving.

Exploitatie van het ritme, op basis van de syntaxis, is van het allergrootste belang: de gang van woord naar woord, van regel naar regel, van strofe naar strofe.

Het hanteren van traditionele vormen als herhaling, afwisseling, anrithese is noodzakelijk voor een 'gebonden' vorm als poëzie. Klankrapprochementen op grond van het timbre (bijvoorbeeld assonantie, acconsonantie, volrijm) kunnen worden ingezet bij de vormgeving van het ritmisch verloop van (groepen van) versregels.

Poëzie grenst aan de wereld van het transcendente, het goddelijke.⁶⁸

Voor Nijhoff is het - méér dan voor Van Ostaijen - belangrijk zo nodig gebruik te maken van elementen van de traditionele prosodie. Van Ostaijen waardeert het als een dichter geen gebruik maakt van de klassieke metriek, maar laat niet na om belangrijke elementen daarvan in zijn eigen poëzie toe te passen.

Voor Van Ostaijen is - meer dan voor Nijhoff - exploitatie van de klankvorm van het woord (het timbre van klinkers en medeklinkers) belangrijk. Van Ostaijen noemt zijn eigen gedicht 'Meloep' (zie onder 3) als voorbeeld van wat hem als ideaal voor ogen stond.⁶⁹ Nijhoff is voorzichtiger over eigen werk, maar hoopt dat 'Awater' een stap in de goede richting is.⁷⁰

Er zijn diverse redenen geweest waarom verschillende literair-historici Nijhoff en Van Ostaijen in één adem hebben genoemd. Uit bovenstaande notities kan men niet de conclusie trekken dat ze zich destijds als duo hebben gedragen. Ze hadden met elkaar te maken, maar dat gold voor velen in het toenmalige literaire circuit. Intensief wederzijds contact lijkt er in ieder geval niet geweest te zijn.

Des te frappanter is het dat we, ten aanzien van hun omgang met poëzie, achteraf kunnen vaststellen dat ze het op essentiële punten volledig eens waren: in hun houding ten aanzien van kunst en cultuur, in hun belangstelling voor dichtwerk van sommige collega's, en niet het minst in hun poëtische opvattingen zoals ze die - met name ten aanzien van het verschijnsel klank⁷¹ - als critici hebben gepropageerd. En dat maakt hen tot een opmerkelijk tweetal in de moderne Nederlandstalige letterkunde.

Eindnoten:

- 1 Zie bijvoorbeeld: K. Meeuwesse, *Muziek en taal. Over poëzie en poëtik van Martinus Nijhoff en Paul van Ostaijen*. Nijmegen 1961; J.J. Oversteegen, *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*. Amsterdam 1970, p. 123 e.v.; L. Wenseleers, *De poëzie is niet meer van gisteren. Paul van Ostaijen, Martinus Nijhoff en het nieuw-realisme*. Leiden 1972, p. 12, 146, 149 e.v.; F. Bulhof, *Nijhoff, Van Ostaijen, 'De Stijl'. Modernism in the Netherlands and Belgium in the first quarter of the 20th century. Six essays*. The Hague 1976; T. Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam 1990, p. 207; F. Ruiter & W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam 1996, p. 238; T. Vaessens, *Circus Dubio & Schroom. Nijhoff, Van Ostaijen en de mentaliteit van het Modernisme*. Amsterdam 1998.
- 2 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2: *Kritisch, verhalend en nagelaten proza*. Amsterdam 1961, p. 625.
- 3 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 197.
- 4 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 254.
- 5 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 367.
- 6 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 469.
- 7 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, Amsterdam 1979, p. 356.
- 8 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 360.
- 9 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 625-634. Het tweede stuk, 'Document en monument. Paul van Ostaijens verzameld werk' (*ibidem*, p. 1056-1060) is van 1953.
- 10 G.J. Dorleijn, "'Daarginds kent men u door Coster!' Paul van Ostaijen in het Nederlandse literaire veld", in: P. Peeters & E. Spinoy (red.), *Het vouwbeen van de lezer. Over literatuuropvattingen*. Leuven 1996, p. 51-70: p. 64 e.v.
- 11 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 333.
- 12 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 1166 e.v.
- 13 Uit *Le Cap de Bonne-Espérance* (1916-1919), in: J. Cocteau, *Morceaux choisis. Poèmes*. (10e éd.) Paris 1932, p. 13.
- 14 Uit *Poésies* (1920), in: J. Cocteau, *Morceaux choisis*, p. 59.
- 15 Ik noem onder andere Nijhoffs 'Kleine prélude van Ravel' (1922), en 'Kristal en sterren' van 1924, in M. Nijhoff, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam 1995, p. 161-163; 189.

- 16 Ik wijs bij Cocteau's 'Fête de Montmartre' op de handhaving van eindrijm en de toepassing van het (met polymetrie gecombineerde) principe van het middeleeuwse heffingsvers. Beide prosodische procédés vindt men op grote schaal zowel bij Van Ostaijen als bij Nijhoff.
- 17 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 333.
- 18 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 391.
- 19 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 354.
- 20 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 1058.
- 21 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 1055.
- 22 Nijhoff gebruikt een gelijksoortige beeldspraak in de sfeer van sneeuw en ijs wanneer hij spreekt over de dichter Mallarmé als de 'poolreiziger naar het poëtisch absolute' (cursivering van mij, G.V.); Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 194.
- 23 P.N. van Eyck & M. Nijhoff, [Correspondentie], in *Maatstaf* 5 (1957-1958), p. 540-553.
- 24 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 342, 245.
- 25 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 393.
- 26 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 523 e.v.
- 27 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 603.
- 28 G. Dorleijn, S. van Faassen en A. Heising (ed.), *Schepelingen van De Blauwe Schuit. Brieven van Bertus Aafjes, K. Heeroma, M. Nijhoff, S. Vestdijk en Hendrik de Vries aan F.R.A. Henkels, 1940-1946*. Amsterdam 2003, p. 98.
- 29 'Moderne dichters. Paul van Ostaijen', in: Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 625-634.
- 30 Het is de vraag of Oversteegen (*Vorm of vent*, p. 183) gelijk heeft met zijn bewering dat voor Van Ostaijen 'de poëzie van Nijhoff niets te maken had of kon hebben met de zijne'.
- 31 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 627.
- 32 Ik laat hier de vraag naar de eventuele juistheid van Nijhoffs literair-historische opmerkingen buiten beschouwing, omdat het mij hier uitsluitend gaat om de strekking van zijn betoog over grammatica en poëtica.
- 33 Ik citeer de hele passage: 'wij maken ons deze uitwendige wereld van het oog tot een inwendigheid, tot een bewust eigendom, door deze concreetheden [de bedoelde 'voorwerpsbenoemingen'] in onderlinge positie en spanning te brengen: de functie van het werkwoord. Daarmee treedt echter de syntaxis op, het geheimzinnigste element van de taal, waardoor de koude aanduidingen door een zekere zelfvoortdrijving een vaart verkrijgen, waarin, buiten ons waarnemend bewustzijn om, het scheppend element gaat optreden. Zonder syntaxis geen creativiteit. Zonder syntaxis glijdt de wereld weer over ons bewustzijn voorbij gelijk de aanschouwde beelden over onze oogbal.' Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 626.
- 34 A. Gier, 'Musik in der Literatur. Einflüsse und Analogien', in: P.V. Zima (Hrsg.), *Literatur intermedial. Musik, Malerei, Photographie, Film*. Darmstadt 1995, p. 61-92: p. 66, onder verwijzing naar U. Eco, *Einführung in die Semiotik*. München 1972, p. 106 e.v.; J.J. Nattiez, *Fondements d'une sémiologie de la musique*. Paris 1975, p. 127 e.v.; en W. Gruhn, *Musiksprache - Sprachmusik - Textvertonung. Aspekte des Verhältnisses von Musik, Sprache und Text*. Frankfurt a.M. 1978, p. 58.
- 35 Ik doel hier niet op gelijktijdig klinkende noten (zoals in een liggend akkoord), maar op na elkaar gespeelde noten, bijvoorbeeld van een melodie, of van een arpeggio-akkoord.
- 36 R. Wellek & A. Warren, *Theory of literature*. New York 1961, p. 147. Tegenover de 'inherent elements of sound' (timbre, klankkleur), die de basis vormen voor het verschijnsel rijm.
- 37 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 233 e.v.
- 38 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 1209.
- 39 Nijhoff doelt hier niet op het timbre, de klankkleur als zodanig, maar op de metrische functie van de herhaling van rijmklanken aan het eind van de versregel, zoals we die kennen in traditionele poëzie.
- 40 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 248.
- 41 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 303.
- 42 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 627.
- 43 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 629. Men vindt het gedicht in Van Ostaijens *Verzameld werk*, deel 2, p. 239.
- 44 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 630.
- 45 Zie bijvoorbeeld het gedicht 'Sonate' (Martinus Nijhoff, *Verzamelde gedichten*, p. 23) uit *De wandelaar*, waarin het tweede kwatrijn begint met een vijfjambische regel ('Ik hoor de stilte hijgend ademhalen'), gevolgd door een regel met antimetrieën ('Hoor hoe het leven in een dans vergaat'). Voor meer informatie over dit onderwerp zie men: G.J. Vis, 'Iconiciteit en ritme: klankexpressie bij Nijhoff', in *Forum der Letteren* 32 (1991), 4, p. 247-260.
- 46 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 243.
- 47 Zie hierover: E. Spinoy, 'Van Ostaijen als literatuurcriticus: "conceptie en techniek"', in: P. Peeters & E. Spinoy (red.), *Het vouwbeen van de lezer*, p. 35-49.
- 48 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 274.
- 49 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 350.
- 50 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 351.

- 51 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 352.
- 52 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 355.
- 53 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 256.
- 54 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 289.
- 55 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 378.
- 56 E. Spinoy, 'Paul van Ostaijen. Nagelaten gedichten', in: A.G.H. Anbeek van der Meijden e.a. (red.). *Lexicon van literaire werken*, 5. Groningen februari 1990, p. 5.
- 57 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 213. De tweede strofe bijvoorbeeld begint als volgt:
 'Langs het hoogriet (twee-trocheisch)
 langs de laagwei (idem)
 schuift de kano naar zee' (tweemaal trochee, één jambe).
 Het hele gedicht is volgens dit principe van de polymetrie opgebouwd.
- 58 Ik denk aan de gedichten 'Sneeuwliedje' en 'Het liedje van den simpele' uit *De wandelaar* (1916), en aan het 'Het uur u' uit 1937 (Martinus Nijhoff, *Verzamelde gedichten*, p. 34, 59, 302.)
- 59 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 203.
- 60 Zie bijvoorbeeld Weltek & Warren, *Theory of literature*, p. 151, en aldaar gegeven verantwoording.
- 61 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 351.
- 62 In verband met deze en de hiervoor gegeven informatie over Van Ostaijens bemoeienis met de klank zie men ook: E. Spinoy, 'Van Ostaijen als literatuurcriticus', p. 43, die spreekt over Van Ostaijens 'zware nadruk op de muzikaliteit van de taal'. Zie verder: J. Bogman, *Professoren hier is de laatste gnostieker. Paul van Ostaijen tussen schilderkunst en mystiek*. Nijmegen 2002, p. 10, 132, 155; en G.J. Vis, 'Ut musica poesis. Muziektermen in de literaire kritiek', in *Spiegel der letteren* 34 (1992), 2, p. 123-137: p. 126-129.
- 63 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 372, 373.
- 64 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 4, p. 374 e.v.
- 65 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 338.
- 66 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 1209.
- 67 Zie hierover ook: W.J. van den Akker, *Een dichter schreit niet. Aspecten van M. Nijhoffs versexterne poëtica*. (2 dln.) Utrecht 1985, p. 185 en *passim*.
- 68 Zie in dit verband wat Nijhoff betreft ook G.J. Dorleijn, *Terug naar de auteur. Over de dichter M. Nijhoff*. Baarn 1989, p. 23-26, en ten aanzien van Van Ostaijen: P. Hadermann, *Paul van Ostaijen en de kunst van zijn tijd 1896-1996. Opstellen*. Gent 1997, p. 355; en E. Spinoy, 'Van Ostaijen als literatuurcriticus', p. 39.
- 69 Paul van Ostaijen, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 281.
- 70 Martinus Nijhoff, *Verzameld werk*. Deel 2, p. 1168.
- 71 Internationaal gezien waren beiden geen uitzondering in het poëtische circuit. Ik denk aan schrijvers uit de sfeer van het unanimesme zoals Jules Romains en Georges Duhamel. Menige passage uit G. Duhamel en Ch. Vildrac, *Notes sur la technique poétique* (Paris 1925) kan men hierbij citeren. Ik beperk me tot een enkele zin: 'Dès que l'on parle de la poésie, l'influence même des mots conduit aux comparaisons musicales' (p. 30).

Levensberichten

Helen Aldert van den Berg-Noë

Semarang 18 juni 1919 - Bilthoven 12 juli 2001

Na een slopend ziekbed overleed mevrouw dr. Helen Aldert van den Berg-Noë op 12 juli 2001 te Bilthoven. Van 1953 tot 1983 was zij verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht. In die dertig jaar klom zij geleidelijk op van assistent tot wetenschappelijk hoofdmedewerker in de kunstgeschiedenis. Zij werd er gerespecteerd als een specialist op het gebied van de Italiaanse schilder- en beeldhouwkunst, met een uitgesproken voorkeur voor de Venetiaanse kunst.

Helen - beter bekend als Heleen - werd op 18 juni 1919 te Semarang in het toenmalig Nederlands-Indië geboren. Haar ouders, Aldert Noë en Martha Muller, waren kort na de promotie van haar vader op 12 juli 1918 tot doctor in de Nederlandse Letteren aan de Universiteit van Amsterdam naar Nederlands-Indië vertrokken, waar hij leraar Nederlands geworden was. Kort na de geboorte van Heleen liep het huwelijk op de klippen, waarna de moeder van Martha Muller naar Indië kwam om voor het gezin te zorgen. In Bandoeng bezocht Heleen de lagere school en de eerste klas van de H.B.S. Circa 1933 keerde het drietal - de dominante oma Muller, de doodaardige vader Aldert en dochter Heleen - terug naar Nederland, opdat zij een goede middelbare-schoolopleiding kon genieten. Het gezin vestigde zich in Haarlem, waar Heleen de laatste vijf klas-

sen van het gymnasium-alfa doorliep, bij de befaamde rector Spoelder. Zij slaagde voor het eindexamen op 8 juni 1938. Nadien werd Bilthoven de woonplaats van het gezin en omstreeks 1950 gingen Heleen en haar vader in Utrecht wonen.

Heleen Noë studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en zij behaalde daar het kandidaatsexamen op 21 november 1941 en het doctoraalexamen op 25 april 1947. Zij promoveerde, eveneens aan deze universiteit, op 25 september 1953.

Haar eerste leermeester was W. Vogelsang, de eerste ordinarius kunstgeschiedenis in Nederland. Hij verzorgde een breed georiënteerde academische opleiding en vooral de practica over onderdelen van de kunstgeschiedenis waren 'eye-openers' voor haar. In 1943 weigerde zij om de loyaliteitsverklaring te tekenen, hetgeen tot een breuk met Vogelsang leidde. Vogelsang, met hart en ziel verknocht aan het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht, was om tactische redenen geen tegenstander van de loyaliteitsverklaring. Hij wilde het instituut tegen opheffing beschermen. De breuk tussen beiden werd pas jaren later geheeld. Vogelsang ging in 1945 met emeritaat, zodat zij moest afstuderen bij zijn opvolger, J.G. van Gelder, de duizendpoot in de kunstgeschiedenis die in 1946 als hoogleraar-directeur in Utrecht aantrad. Bij Van Gelder zon zij ook promoveren.

Indië bleef van betekenis voor Heleen van den Berg. De inrichting van haar huis riep er door schilderijen en meubilair tal van herinneringen aan op. Het is zeer wel mogelijk dat zij in Italië iets herkende van het oude Indië. Zij zag de Gordel van Smaragd echter nooit meer terug en na haar pensionering bezocht zij Italië ook niet meer. Haar toen al gebrekkige gezondheid stond een dergelijke reis in de weg.

Een ingrijpende omstandigheid in haar leven was het kortstondige huwelijk met François Engelbertus van den Berg, huisarts uit Utrecht, daar geboren op 30 juni 1908. Het tweetal had elkaar rond 1960 leren kennen. In het voorjaar van 1961 kreeg hij een hartinfarct, een aandoening waartegen destijds geen medicatie bestond. Niettemin huwden zij, op 20 juni 1961, in het Diaconessenhuis in Utrecht. Nog geen vier maanden later overleed hij in een hotel in De Lage Vuursche, waar het echtpaar intrek had genomen. In 1962 kocht zij een huis aan het Wilhelminapark in Utrecht, waar zij tot circa 1997 bleef wonen. Pas na aankoop bleek dat de grootouders van François in dat huis gewoond hadden. Dit feit gaf het pand voor Heleen van den Berg een bijzondere betekenis. Na 1997 verhuisde zij naar een verzorgingshuis in Bilthoven.

Voorafgaand aan haar jarenlange betrekking bij de Utrechtse universiteit was Heleen van den Berg, van 1947 tot 1949, als wetenschappelijk assistent verbonden aan het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, waar D.P.R.A. Bouvy directeur was. In de jaren dat Heleen in dat museum werkte, heeft zij zeer veel van Bouvy geleerd op het gebied van middeleeuwse beeldhouwkunst en kerkelijke kunst. In 1953 trad zij in dienst bij de Rijksuniversiteit Utrecht. Eerst verving zij tijdelijk H. Schulte Nordholt, die als hoofdassistent de rechterhand van Van Gelder was maar die tot hoogleraar te Groningen werd benoemd. Later assisteerde zij mevrouw H.E. s'Jacob, de bibliothecaresse van het instituut. Nog weer later trad zij op als vervangster van J.A. Emmens, die naar Florence vertrok. Pas in 1960 kwam Heleen van den Berg in vaste dienst bij de universiteit, waar zij op 1 januari 1965 wetenschappelijk hoofdmedewerker werd. Aanvankelijk werkte zij onder Van Gelder, nadien onder de veelzijdige iconoloog W.S. Heckscher en tenslotte onder E.K.J. Reznicek. De afdeling voor Algemene Kunstgeschiedenis na 1200 met uitzondering van de Bouwkunst werd haar eindstation. Eervol ontslag kreeg zij op eigen verzoek per 1 september 1983, toen zij, als een der eerste Nederlanders, met de VUT ging. Met het verleende ontslag kwam ook een einde aan haar jarenlange lidmaatschap van de bestuurscommissie van het Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut te Florence.

Gedurende de eerste jaren van haar werkzaamheid aan de universiteit had zij de leiding over de snelgroeiende bibliotheek van het Kunsthistorisch Instituut, waarin zij alle studenten wegwijs maakte. Bij de afdeling voor Kerkelijke Kunst en Iconografie verzorgde zij onderwijs aan de studenten; ze deed er wetenschappelijk onderzoek en werkte mee aan de ontwikkeling van het geheel nieuwe, ambitieuze en daarom nooit voltooide iconologische apparaat van Heckscher. Het voorstel om haar per 1 januari 1964 te bevorderen tot wetenschappelijk hoofdambtenaar werd door de toenmalige beheerder van het Kunsthistorisch Instituut, P. Singelenberg, die faam maakte met zijn studies over Berlage, aldus gemotiveerd: 'Mevrouw Van den Berg heeft een onafhankelijke werkkring in deze gedifferentieerde afdeling [= Iconografie en Middeleeuwse Kunstgeschiedenis]. Zij heeft het dagelijks beheer van de sectie iconologie. Dit houdt o.a. in, dat de aankopen voor deze afdeling van de bibliotheek door haar voorgesteld en gecoördineerd worden. Juist voor deze afdeling, waar praktisch gesproken alles gekocht zou kunnen worden wat de bezigheden van de menselijke geest weergeeft, is een goed ingevoerde en kri-

tische wetenschappelijke medewerker als mevrouw Van den Berg uiterst belangrijk. Bij het leidinggeven aan studenten en bij het onderwijs is zij nauw betrokken.'

Per 1 januari 1964 werd zij vooral belast met de coördinatie van het voorkandidaatsonderwijs en wetenschappelijk onderzoek. Op 30 oktober 1968 werd zij door inpassing van het wetenschappelijk personeel in het nieuwe rangenstelsel alsnog per 1 januari 1965 bevorderd tot wetenschappelijk hoofdmedewerker. Die positie zou zij behouden tot 1983, het jaar van haar afscheid.

Haar eerste jaren aan het Kunsthistorisch Instituut vielen samen met een bruisende periode in de geschiedenis van dat instituut. Met de komst in 1946 van J.G. van Gelder was er een tijd begonnen van tal van initiatieven. Veel meer dan Vogelsang, wiens activiteiten vooral op het terrein van het onderwijs lagen, stimuleerde Van Gelder tot onderzoek, met als resultaat dat promoties elkaar met grote regelmaat opvolgden.

In deze sfeer gedijde Heleen van den Berg. Zij zou dit tijdvak later beschouwen als het verloren paradijs. Het ging verloren door verschillende omstandigheden. Funest voor het functioneren van het instituut was vooral het ongenoegen tussen de hoogleraren Van Gelder, M.D. Ozinga, de architectuurhistoricus, en de reeds genoemde Heckscher. De kern van het conflict lag in een competentiestrijd, die later in de hand gewerkt werd door veranderingen binnen de universiteit. Als gevolg van de democratisering verloor de hoogleraar-directeur zijn overkoepelend gezag over de andere hoogleraren.

Dit conflict viel samen met een ongekende toename van het aantal studenten dat kunstgeschiedenis ging studeren. Tegenover het handjevol dat in de jaren vijftig aantrad, stonden soms meer dan honderd eerstejaarsstudenten in de jaren zeventig. Een dergelijke aanwas vergde een complete verandering van het onderwijsprogramma, maar door het ontbreken van eensgezindheid binnen de staf, kwam een werkelijke doordenking van de inhoud van dat programma niet van de grond. Die sfeer van anarchie was Heleen van den Berg een gruwel.

De belangrijkste publicatie van Heleen van den Berg was ongetwijfeld haar boek uit 1954, de handelseditie van het proefschrift uit 1953, over Carel van Manders levensbeschrijvingen van de Italiaanse schilders die deel uitmaken van *Het Schilder-boeck* uit 1604. Haar boek behelst een kritische analyse van Van Manders bewerking van Vasari's *Vite* en van zijn informatie over de kunstenaars die in het laatste kwart van de zestiende

eeuw in Rome werkten. Vóór alles is haar boek het heldere resultaat van nauwgezette en geordende arbeid, waarmee veel licht werd geworpen, niet alleen op de verhouding van Van Mander tot Italië, maar in het algemeen op de betrekkingen tussen zestiende-eeuwse Nederlandse kunstenaars en Italië. Die betrekkingen stelde zij eveneens aan de orde in de lezing die zij in 1955 hield op het kunsthistorisch congres in Venetië, waarbij zij vooral wees op het belang van de Venetiaanse schilder Jacopo Bassano voor de schilders in onze contreien. In latere publicaties nam de iconologie een prominente plaats in, waaruit onmiskenbaar de invloed blijkt van Heckscher. Die publicaties, waarin zij op knappe wijze hoogst problematische werken van Lotto en Giorgione aan de orde stelde, hebben nooit de aandacht gekregen die zij verdienen. Ongetwijfeld was dat ook een gevolg van de al te grote bescheidenheid waarmee zij haar onderzoeksresultaten presenteerde.

Alle publicaties van Heleen van den Berg liggen tussen 1953 en 1974. Op 23 februari 1972 liet het College van Bestuur van de Utrechtse universiteit weten, dat de over haar uitgebrachte beoordeling geen wijziging in rang en salaris ten gevolge had. We mogen aannemen dat zij tevoren de faculteit te kennen had gegeven het ambt van lector of hoogleraar te ambiëren. Het lijkt erop dat teleurstelling over deze beoordeling demotiverend heeft gewerkt op haar ambities. Waarschijnlijk heeft diezelfde teleurstelling ook aanleiding gegeven tot het vroegtijdig afscheid van haar werkkring, een afscheid dat rigoureuus was. Na 1983 keerde zij zich af van de kunsthistorische wereld. Zij wijdde zich aan het schilderen en aquarelleren en bovendien aan de zorg voor een opmerkelijke hoeveelheid katten.

Voor Heleen van den Berg had het onderzoek een minder hoge prioriteit dan het onderwijs. Ze had dan ook altijd een zware onderwijstaak. Zij ontpopte zich als een voortreffelijke docente, die op ideale wijze geschikt was voor het voorkandidaatsonderwijs. Juist bij dit type onderwijs kwam de brede opleiding die zij genoten had bij Vogelsang goed van pas. En net als hij gaf zij uitstekend college. Ook hier bleek haar vermogen tot ordening een opvallende kwaliteit, want ondanks de vaak gedetailleerde informatie die zij verstrekke, slaagde zij erin haar gehoor het overzicht te doen behouden. Wat zij de studenten leerde, was vooral, in Singelenbergs bewoordingen, 'kritisch-historisch genieten', dat wil zeggen een kritische waardering voor het kunstwerk door het in zijn verschijning, functie en werking te situeren in de tijd waarin het ontstond.

Heleen van den Berg was haar studenten toegewijd en gaf zich met hart en ziel. Het was vooral in de persoonlijke omgang dat haar grote kwaliteiten tot hun recht kwamen. Altijd aanspreekbaar, zorgzaam, dienstbaar ook, vervulde zij met verve de rol van moeder van het instituut. Die kwaliteiten konden na 1970 door de grote toestroom van studenten minder aangesproken worden. Daarbij kwam nog dat toewijzing van de benodigde middelen voor de excursies naar Italië waaraan zij zo inspirerend leiding gaf, helaas steeds zwaarder bevochten moest worden, zodat die excursies steeds korter werden. Aangezien Heleen van den Berg slechts een korte literatuurlijst kon voorleggen, heeft haar naam buiten de kring van haar collega's en studenten slechts een geringe weerklank. Op degenen die het geluk hadden onderwijs van haar te krijgen, heeft zij echter niet nagelaten veel indruk te maken.

Van huis uit was Heleen van den Berg doopsgezind, maar die richting was haar te cerebraal. Onder invloed van studie, contacten en bezoeken aan Italië bekeerde zij zich tot de Moederkerk. Voor haar had deze overgang een belangrijke emotionele en mentale waarde, maar naar de kerk ging zij nooit. Zij bleef tot het laatst toe helder en daarom mogen we bijzondere betekenis hechten aan de mededeling in de rouwbrief, dat zij in volle zekerheid van haar geloof heenging.

EDWARD GRASMAN

Voornaamste geschriften

Carel van Mander en Italië. Beschouwingen en notities naar aanleiding van zijn 'Leven des dees-tijtsche doorluchtighe Italiaensche Schilders'. Den Haag 1954. Uitgebreide handelsuitgave van de dissertatie uit 1953.

'Annotazioni su rapporti fra la pittura veneziana e olandese alla fine del Cinquecento', in *Venezia e l'Europa. Atti del XVIII Congresso Internazionale di Storia dell'Arte*. Venetië 12/18-9-1955. Venetië 1956, p. 299-303.

'Messer Giacomo en zijn "Laura"' in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek II* (1960), p. 1-35.

'Lorenzo Lotto e la decorazione del coro ligneo di S. Maria Maggiore in Bergamo', in *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* (1974), p. 145-164; ill. p. 203-208.

Boudewijn Cornelis Damsteegt

Rotterdam 5 juli 1915 - Leiden 26 oktober 2003

De carrière van Kees Damsteegt kenmerkt hem als een echte neerlandicus. Na de H.B.S.-B doorlopen te hebben deed hij aanvullend staatsexamen gymnasium-alfa (Latijn en Grieks). Dat was toen nog nodig om toegang te verkrijgen tot de studie Nederlands aan een universiteit. Die universiteit werd Leiden, waar hij in 1940 het doctoraal diploma behaalde. De promotie vond in 1942 in Utrecht plaats op een historisch-toponymisch onderwerp. Als promotor trad op prof.dr. J.C.M. Warnsinck, hoogleraar in de geschiedenis van het zeewezen. Intussen was Damsteegt, in 1940, leraar Nederlands geworden, eerst aan de Haagse H.B.S. aan de Beeklaan, later aan het Gymnasium Haganum. Hij gaf daar niet alleen zijn lessen Nederlands maar hield zich ook met toneel en muziek bezig. Hij was een liefhebber van klassieke muziek en speelde zelf op hoog niveau piano. (Stutterheim noemde het, misschien wat zuiniger, 'zeer verdienstelijk', als we ons goed herinneren.)

In 1955, nog in de tijd van het hoogleraarschap van G.G. Kloeke, keerde hij terug naar de Leidse universiteit, als docent in de fonetiek en de spraaktechniek. In 1959 kwam daarbij het docentschap in de didactiek van het Nederlands. In hetzelfde jaar werd hij docent aan de cursussen Nederlands voor buitenlandse studenten. Sinds 1961 was hij ook docent

spraaktechniek aan de faculteit der godgeleerdheid. Een belangrijke verandering voltrok zich in 1963: hij werd toen wetenschappelijk hoofdambtenaar voor de Nederlandse taalkunde (bij Stutterheim); daarnaast bleef hij zich bezighouden met de fonetiek en de spraaktechniek. Ook 1968 was een belangrijk jaar: hij werd toen bevorderd tot lector in de Nederlandse taalkunde met als speciale taak het opzetten en de directie van een talenlaboratorium. Naast dit alles was hij verbonden aan de M.O.-opleidingen Nederlands (aan de School voor Taal- en Letterkunde te Den Haag van 1962 tot 1979) en functioneerde hij in diverse Belgisch-Nederlandse spellingcommissies.

Nadat hij in 1979 van lector tot hoogleraar bevorderd was, ging hij op 1 januari 1981 met emeritaat. Bij zijn afscheid op 16 januari boden bevriende vakgenoten hem een feestbundel (*Studies voor Damsteegt*) aan. Tevens verscheen er een bundel met vijf artikelen van zijn hand over syntactische en stilistische verschijnselen in het zeventiende-eeuws (*Van Spiegel tot Leeuwenhoek*). Ook na zijn emeritaat ging hij met zijn filologische werk verder. Het was vooral zijn medewerking aan de uitgave van de brieven van Van Leeuwenhoek (zie beneden) die hem in die tijd bezighield.

Damsteegt ontwikkelde zich tot een veelzijdig universitair docent. Zijn vakkenrepertoire breidde zich steeds meer uit: van fonetiek en spraaktechniek via de didactiek naar traditionele zinsontleding, moderne taalkunde, Middelnederlands en zeventiende-eeuws. In de laatste jaren leerde de gemiddelde student hem vooral bij laatstgenoemd onderdeel kennen. Een kleinere groep studenten nam enthousiast deel aan zijn filologische onderzoeksgroepen. In een tijd van steeds voortschrijdende specialisatie en theoretisering bleef Damsteegt een allround neerlandicus. Het is veelzeggend dat hij zich steeds meer op de taalkundige tekstinterpretatie concentreerde, het vak waarin men nog het meest als neerlandicus bezig kon zijn.

Als docent was Damsteegt zeker gewaardeerd. Dat bleek ook uit de belangstelling en de toespraken bij zijn crematie. Hij werd gerespecteerd en soms ook wel gevreesd: het ontbrak hem niet aan gestrengheid. Ook in de gewone omgang bleef hij de schoolmeester, die je het verschil tussen *tenminste* (aan elkaar geschreven) en *ten minste* (los van elkaar geschreven) uitlegde en je duidelijk maakte dat je je maar beter niet aan de progressieve spelling *nivo* kon wagen. Maar hij kon je ook met empathie in een

moeilijke kwestie een goede raad geven. En zwakke studenten hielp hij met extra hulp door hun tentamen heen zonder daarbij de eisen omlaag te schroeven. Een onderwijsvernieuwer was hij niet. Het woord conservatisme is zeker op zijn plaats, maar het was bij Damsteegt niet een conservatisme zonder vaak heel overtuigende argumenten.

Even veelzijdig als zijn onderwijs was het onderzoek dat hij verrichtte. Het is interessant te zien hoe het laatste het eerste op de voet volgde, een bewijs hoe vruchtbaar het kan zijn wanneer beide in symbiose met elkaar worden beoefend. Damsteegt begon zijn wetenschappelijke loopbaan met een proefschrift, getiteld *Nieuwe Spiegel der Zeevaart. Nederlandse namen op zeekaarten uit de 16e en 17e eeuw* (1942). Een prachtig onderwerp om op te promoveren, met een taalkundig (naamkundig), historisch en aardrijkskundig aspect. Het boek bevat dertig fraaie kaarten met uitvoerig commentaar. In 2001 viel de auteur een zeldzaam geluk ten deel: de herdruk van een proefschrift. De ondertitel van de herziene uitgave luidde: *Beknopte historische atlas van de Europese kusten met de oude Nederlandse namen*. Deze uitgave kwam tot stand op verzoek van historici en onder auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Damsteegt is niet in de lijn van zijn proefschrift verder gegaan. Voorzover we zien, heeft hij zich nog maar één keer op zee gewaagd, met een artikel over slechts één woord: 'Kuster: een woord uit de spreektaal' (1961). Wel bleef hij zich met de spelling van aardrijkskundige namen bezighouden.

Zijn leraarschap en zijn bemoeienissen met de didactiek resulteerden in het belangrijke aandeel dat hij had in de *Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal* (1967). In dit verband past ook zijn belangstelling voor taalverzorging. In 1951 schreef hij een aantal artikeltjes over taal en stijl voor het *Correspondentieblad, orgaan der Centrale voor Hogere Rijksambtenaren*. Reeds in 1948 was de eerste druk verschenen van *In de doolhof van het Nederlands. Alfabetisch gerangschikte aanwijzingen voor een zuiver taalgebruik*, waarop vele herdrukken zouden volgen. Ook zijn bemoeienissen met de spelling kunnen in dit verband worden genoemd. Behalve met de aardrijkskundige namen (zie boven) heeft hij zich vooral met de bastaardwoorden beziggehouden. De rapporten van de hierboven genoemde spellingcommissies zijn voor het grootste deel door hem ontworpen. Een voortreffelijk overzicht 'Spelling and spelling reform in the Netherlands' publiceerde hij in 1976. De beoefening van de fonetiek resulteerde in het vermaarde 'Fonologische twijfelpunten' (1968), dat een

lange discussie losmaakte. Ook de openbare les waarmee hij het ambt van lector aanvaardde, lag op het terrein van de fonetiek: *Over relevante kenmerken van fonemen en de Nederlandse r* (1969).

Voor de studie van onze oudere teksten heeft een spoor van publicaties nagelaten. Voor het grootste deel hebben die betrekking op de zeventiende eeuw: Bredero, Hooft, Huygens, Van Leeuwenhoek. De bundeling van artikelen die bij gelegenheid van zijn afscheid verscheen (zie boven), had dan ook op die periode betrekking. Maar ook met de zestiende-eeuwse Simon Stevin heeft hij zich beziggehouden. In genoemde bundel zijn onder andere opgenomen studies van de syntaxis van Hooft en Antoni van Leeuwenhoek en het artikel over de zogeheten *Schonckensonnetten* van Hooft, Huygens en nog vier andere zeventiende-eeuwse dichters. Damsteegt hield zich ook bezig met de uitgave van teksten: Bredero's *Spaanschen Brabander* en *Het daget uyt den oosten*. Ook verleende hij als taalkundige zijn medewerking aan door anderen verzorgde uitgaven: twee zeventiende-eeuwse Plautus-vertalingen, Bredero's *Moortje* en het Middel nederlandse *Ridder metter mouwen*. In het bijzonder moet hier de uitgave van de briefwisseling van Van Leeuwenhoek genoemd worden. Een uitgave die vooral voor wetenschapshistorici van algemeen belang is. Hiervoor verzorgde Damsteegt niet alleen het taalkundige commentaar maar ook de transcriptie van de brieven. In deel vijf uit 1957 wordt zijn medewerking voor de eerste keer genoemd; hij werkte verder mee tot aan het laatste deel in 1999. Dit aspect van zijn werkzaamheden beslaat dus een periode van tweeënveertig jaar.

Het komt ons voor dat op het gebied van tekstuitgave en tekstinterpretatie Damsteegt zijn uiteindelijke vorm gevonden heeft. Het mag als de roem van een ouderwetse neerlandicus beschouwd worden dat hij uit teksten kan komen waar een ander in blijft steken. Dit in absolute zin onbereikbare ideaal werd door Damsteegt dicht benaderd. Steeds worden we getroffen door zijn filologische en taalkundige acribie, ook in de vele kleinere artikelen van zijn hand. Een voorbeeld van het laatste is het artikeltje over zijn eigen achternaam, in *Nieuw Letterkundig Magazijn* van 1998. En ook worden we getroffen door zijn observationeel vermogen zoals dat bijvoorbeeld blijkt uit het artikeltje van één bladzij over 'Het ('t) en een ('n)' in *De Nieuwe Taalgids* van 1953. Hierin was hij de eerste om op de merkwaardige, katholieke uitspraak van het onbepaalde lidwoord als *één* te wijzen.

Tot slot releveren we Damsteegts verdiensten op het gebied van bestuur en beleid. Doordat hij de directie over het Leidse talenlaboratorium voerde, was hij vrijgesteld van het voorzitterschap van de vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde. Wel was hij de laatste tijd vóór zijn emeritaat voorzitter van de subfaculteit van de westerse talen en ook vervulde hij lange tijd voorzittersfuncties in M.O.-verband. Hij was een echte voorzittersfiguur, iemand die zakelijk en rustig een vergadering kon leiden. Hij was ook, algemener geformuleerd, een echte vergaderfiguur, in de goede zin van het woord: iemand die met gezag zijn weloverwogen en op feiten gebaseerde oordelen gaf in bewonderenswaardig geconstrueerde zinnen. Daarbij kwam af en toe zijn droge humor verrassend om de hoek kijken.

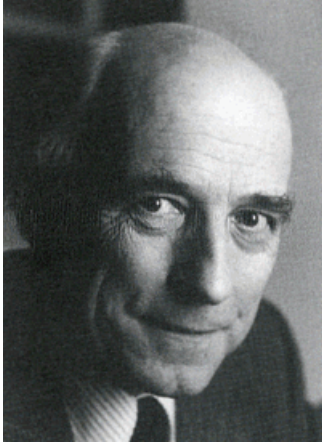
Kees Damsteegt was een goed docent, een veelzijdig vakman en een wijs bestuurder. Iemand met een zakelijke instelling. 'Ik ben in het algemeen niet zo emotioneel', verklaarde hij in een interview (*Instituutsbladen* 2, 1970). Toch had hij een oprechte belangstelling voor het wel en wee van anderen. En hij was zelf ook kwetsbaar. Dat bleek toen hij gepasseerd werd voor de Leidse leerstoel Nederlandse taalkunde (de opvolging van Stutterheim). Hij voelde zich miskend en dat stak hij tegenover zijn collega's ook niet onder stoelen of banken. En het kon hem ook later nog wel eens dwarszitten. Dat verhinderde hem echter niet tegenover de veel jongere taalkundige die de stoel kreeg, volstrekt loyaal te zijn en op positieve wijze aan het werk van de vakgroep te blijven deelnemen.

De slotfase van zijn leven was niet gemakkelijk, maar het was Willeke, met wie hij na het overlijden van zijn eerste vrouw getrouwd was, die hem (om zijn eigen woorden te citeren) 'in alles zo trouw en liefdevol heeft bijgestaan'. Tot op het einde behield hij de regie: de crematieplechtigheid, met muziek, gedachtenisredes en voordracht, had hij zelf geregeld. Voor de voordracht had hij het indrukwekkende gedicht van Huygens gekozen: *Op mijnen geboort-dagh*, met de slotregels die ook op de rouwannonce waren afgedrukt: *Maer, magh ick nog een' gunst by d'andere begeeren, Laet mij soo scheiden leeren, Dat yeder een die 't siet mijn scheiden en het sijn Wensch' eenerhand te zijn*. Zijn vrouw, die bij de crematieplechtigheid het laatste woord had, noemde hem een goed en rechtvaardig mens. Dat beeld zal in onze herinneringen overheersend blijven.

COR VAN BREE MARIJKE VAN DER WAL

Egidius Gerardus Antonius Galama

Gouda 20 september 1912 - De Bilt 22 april 2003

Gied Galama was een filoloog in de klassieke betekenis van het woord. Hij bepaalde zich tot tekstverklaring in de vorm van taalkundige en historische annotatie en onthield zich van het leggen van literair-historische verbanden of het anderszins doen van meer globale uitspraken. Als zodanig werd hij in de jaren zestig door de tijd ingehaald. Er zijn niet veel neerlandici voor wie dat zo sterk gegolden heeft. Gevormd in de school van C.G.N. de Vooy werd hij na de Tweede Wereldoorlog tot drie keer toe betrokken in groot opgezette projecten, waaraan hij dertig jaar lang zijn beste krachten gaf, maar die geen van alle afgerond werden. Ook hij wist zijn aandeel niet tot een goed einde te brengen. De vrucht van zijn jarenlange onderzoeken bestaat zelfs niet meer of is in het beste geval nagenoeg onbereikbaar geworden. Wat er van hem als onderzoeker rest, is zijn proefschrift uit 1941 en zijn een aantal kleinere studies, een paar tekstuitgaven en een aantal breed uitgewerkte recensies, steeds even elegant van toon als erudiet van inhoud. Een enkele keer wist hij intuïtie aan gedegenheid te paren. Dan bereikte hij de hoogte van het visionaire betoog van W.Gs. Hellinga over Hooft en Brechje Spiegel uit het begin van de jaren vijftig. Zo kon Hellinga, door de jaren heen een vriend, hem juist om die studie typeren als een congeniaal wetenschapper, toen hij in 1982

een bijdrage voor zijn *liber amicorum* eindigde met de woorden: 'Maar ik draag je deze bijdrage vooral op uit bewondering en dankbaarheid voor je prachtige essay "Gysbert Japiks, dream en died", waarin jouw Friese studies en je verschillende Gysbert-publicaties door een sublieme synthese van jouw filologische en literaire veelzijdige vermogens een rijk geschenk brachten aan de kunstenaar en taalcultuurschepper voor wie je zoveel aandacht en liefde hebt gegeven, gevoelens die ik geheel en al met je deel.' Er was meer dat Hellinga en Galama verbond, bijvoorbeeld hun standvastigheid in principiële zaken. Zo weerstonden ze beiden in 1968 en daarna de druk van de democratisering, waarin ze vooral vervlakking zagen. Het mag dan waar zijn dat Galama in bepaalde opzichten door de tijd werd ingehaald, ook op het punt van zijn geloof, en in principiële dingen verstarde, men kan ook zeggen dat hij leefde vanuit de eeuwigheid en tot aan zijn sterven tegelijk iets jong bleef houden. Na een beroerte in het jaar 2000, waarvan hij herstelde, kreeg hij begin 2003 een tweede, die hem het spreken en het lopen onmogelijk maakte. Hij overleed op 22 april 2003, negentig jaar oud.

Egidius Galama werd op 20 september 1912 geboren in het historische huis op de Gouwe waar ooit een van de beide Crabeths had gewoond, de beroemde glazenmakers uit de zestiende eeuw. Zijn vader was als jongeman naar Gelderland getrokken om er het vak van graanmolenaar te leren en had zich in 1899 met geld van zijn vermogende ouders als zelfstandig molenaar te Gouda gevestigd. Het volgende jaar trouwde hij met molenaarsdochter Truike van der Zande uit Boven Leeuwen. Later kocht hij nog een molen en richtte hij ook een bloemfabriek op. Het gezin kwam te bestaan uit drie zoons en een dochter. Gied was het tweede kind. Met meer dan negentig anderen waren ze de kleinkinderen van zijn vaders ouders. De Galama's behoorden tot de zelfbewuste minderheid van rooms-katholieke Friese boeren die na de Reformatie het oude geloof steeds trouw waren gebleven. Familiebanden waren in deze kring nog sterker en veelvuldiger dan toch al in de gesloten stand van gezeten Friese boeren. Later dacht hij nog graag terug aan zijn logeerpartijen bij ooms en tantes in Friesland. Ze waren boer, onder andere aan de Ivige Leane onder Scharnegoutum. 's Zondags ging hij dan mee naar de feestelijke mis in het nabije Roodhuis, een van die niet eens zo zeldzame kleine roomse enclaves op het Friese platteland. Voor het café stond het vol met brikken van boeren uit de verre omtrek. Hier was het wat vrediger wonen dan

in het uitsluitend hervormde Wons, waar de familie om het geloof zelfs was weggepest. De kinderen trokken overigens meer naar de familie van moeders kant, ook later nog.

Hoe moet hij zich als kind in de franciscaanse parochie van zijn vrome ouders thuis hebben gevoeld. Als leden van de Derde Orde onderhielden ze bepaalde leefregels en namen ze deel aan de wekelijkse spirituele bijeenkomsten. Het was de tijd van de katholieke emancipatie, ook in Gouda. In 1903 verrees er als in triomf de kerk van de franciscanen en niet lang erna, juist toen hij de lagere school doorlopen had, werd er ook een katholieke mulo gesticht. Het sprak in het zakelijke gezin van de Galama's voor zich dat Gied daarheen ging, maar de jongen verveelde er zich, werd lastig en moest op advies van pastoor maar naar het franciscaans gymnasium in Megen aan de Maas. Het zou een gelukkige tijd worden. Met dankbaarheid zou hij zich later herinneren hoe hij gegrepen werd toen pater Nicodemus van Heereveld hun Homerus voorlas. Toen ging er een wereld van schoonheid voor hem open. Hij sloot er vriendschappen, waaronder die met de Brabander Charles van Corstanje voor het leven, zij het dat hij hem niet in alles meer kon volgen toen die in de jaren zeventig als pastoor in Rotterdam een van de voormannen van de charismatische beweging in ons land werd. Hij werd een overtuigd thomist, die zich thuis zou gaan voelen bij de opvattingen van vriend en collega P.H. van Laer (1906-1989), in Leiden bijzonder hoogleraar in de thomistische wijsbegeerte.

Megen was geen school met eigen eindexamenbevoegdheid, maar uitstekende leerlingen konden er op aanwijzing van prefect en leraren toch voor het staatsexamen worden opgeleid. Zo gebeurde het in 1930 ook met de jonge Gied, samen met nog twee anderen uit zijn jaar. Er waren ook wel jaren dat er niemand in aanmerking kwam. Voorwaarde voor uitverkiezing was dat de leerling roeping moest hebben voor de geestelijke stand en dan bij voorkeur voor de eigen Orde. Anderen mochten volstrekt niet in aanmerking komen. De keuze mocht, zo stond in het reglement uit 1907, ook alleen op bekwame, brave, eenvoudige leerlingen vallen. En de moderne tijdgeest, die zich volgens datzelfde schrijven kenmerkte door gemis aan onderdanigheid, bescheidenheid, eerbied, piëteit en godsvrucht, moest verre van het hele gymnasium gehouden worden. Hoewel hij geen roeping voelde, trad hij na het behalen van het gymnasiumdiploma in 1932 toch toe tot de Orde van de Franciscanen. Hij werd opgenomen in het klooster in Hoogcruts, maar de roeping bleef uit en op

een goede dag in juli van het volgende jaar riep pater rector hem van de cour en zond hem zonder dat hij gelegenheid kreeg om afscheid van zijn vrienden te nemen, met een enkele reis en een hoed voor over de tonsuur naar Gouda terug.

Wat nu? Het was crisistijd, ook bij de Galama's, en studeren aan een universiteit sprak er ook anders niet vanzelf. Toch mocht de jongen naar Utrecht, hij kon er spoorstudent worden. Nijmegen was daarvoor te ver en in Utrecht was een katholieke studentenvereniging, Veritas. Zo ving hij in 1933 zijn studie Nederlands aan bij C.G.N. de Vooys, tegelijk met Karel Meeuwese, met wie hij bevriend was. Vijf jaar later legde hij cum laude zijn doctoraalexamen af met als bijvakken geschiedenis en Fries. Geschiedenis volgde hij bij Geyl. Mogelijk heeft die ertoe bijgedragen dat hij zich verbonden ging voelen met taalminderheden en hun recht op het gebruik van de eigen moedertaal graag onderschreef. Fries deed hij bij Godard Gosses, de eerste hoogleraar Fries, die in 1935 in Utrecht begonnen was. Galama volgde in de cursussen van 1936 en 1937 diens colleges Oudfries en literaire geschiedenis.

Toen de studie was afgesloten, zou hij dan toch eindelijk moeten gaan verdienen, zo vonden ze thuis. Indië leek hun wel iets, want daar was volop werkgelegenheid. Hem lokte dat niet, mede misschien omdat hij inmiddels bevriend geraakt was met een zus van Charles, die hier in Nederland haar werk had. Zo pakte hij elke tijdelijke betrekking aan, zelfs al was het maar voor enkele weken, en stond hij in vijf jaar tijd aan zes verschillende middelbare scholen in Gelderland en Noord- en Zuid-Holland. Katholiek waren ze niet steeds, maar hij had steeds werk. De banen lagen niet voor het opscheppen, en daarom kwam het goed uit dat hij aan zijn proefschrift werkte en in 1941 ook inderdaad al promoveerde. Katholiek was wel de H.B.S. in Hilversum, waar hij in 1943 de lessen van een ondergedoken leraar kon overnemen. Met de bevrijding kwam die gelukkig weer terug, maar Galama kreeg toen zelf een aanstelling, zij het niet in volledige betrekking. Hij was inmiddels begin 1943 getrouwd met de zuster van Charles, Treesje van Corstanje. Ze kregen een zoon en twee dochters.

Aan de Hilversumse H.B.S. (die later lyceum werd) zou hij twintig jaar verbonden blijven. Hij vond er met zijn vrouw in een kleine kring van leraren gezelligheid en vriendschap voor het leven. Daarnaast was hij werkzaam aan de Handelsavondschool in Bussum. Deze betrekking hield hij tot in de jaren zeventig aan. In zijn lesgeven was hij niet veelei-

send. Collega's die veel huiswerk opgaven, vond hij vakimperialisten. In de leerling moest de vrije mens, de zelfstandige persoonlijkheid geëerbiedigd worden, die zijn eindexamen haalt op zijn eigen wijze. Toch gaf het als lawaaierig ervaren leraarsbestaan hem niet genoeg. In het contact met mensen als priester Harm Harmelink, deken van de stad Utrecht, en Frans Haarsma, ook priester, adviseur tevens van kardinaal Alfrink en hoogleraar in Nijmegen en aan het seminarie te Rijsenburg, vond hij intellectuele vriendschappen, al kon hij later, in de loop van de jaren zestig, niet meer in alles met hen meegaan. Politiek of bestuurlijk was hij niet bijzonder actief. Wel was hij een trouw lid van het Thijmgenootschap en in de jaren vijftig ook secretaris van de Sint-Vincentiusvereniging in Hilversum. In de vakanties werd er met het gezin of vrienden gekampeerd. Zo had hij een vrij druk en gevarieerd bestaan en was hij gelukkig met kleine genoegens.

Maar hij zocht ook gelegenheid om tijd te vinden voor studie. Reeds in 1941 was hij bij De Vooy's gepromoveerd op de uitgave van twee toneelstukken over de Verloren Zoon van de Vlaamse rederijker Robert Lawet. Van dezelfde Lawet bereidde hij in 1945 een uitgave voor van een spel van zinnen over Jezus als twaalfjarige in gesprek met de schriftgeleerden in de tempel, die in 1951 in de *Leuvense Bijdragen* verscheen. Spoedig wachtte hem echter een grootser taak. Als vervolg op de grote, nationale Hooftherdenking van 1947 werd het jaar daarop een Rijkscommissie ingesteld die de uitgave van Hooft's verzamelde werken moest voorbereiden. Er werden enkele afdelingen ingesteld, elk met een eigen leiding. Hellinga werd hoofdredacteur en voorzitter van de overkoepelende werkcommissie. Mogelijk door en in ieder geval via hem werd Galama gevraagd om de uitgave van de omvangrijke Tacitusvertalingen te verzorgen. Elk vrij moment zat hij nu in het gemeentehuis van Hilversum de tekst van de folio-uitgave uit 1684 te collationeren met Hooft's autografen uit de UB van Amsterdam. Dat was zo geregeld, want dan hoefde hij niet steeds naar Amsterdam. Thuis mocht hij ze niet hebben, want daar was geen kluis. Collatie en annotatie vergden vele jaren. Ten slotte bleek rond 1967 dat het ministerie van C.R.M. geen geld toezegde voor het uitgeven van het verzamelde werk. De taak van de Commissie was volgens haar beperkt tot de voorbereiding alleen. In de neerlandistiek waren inmiddels ook andere prioriteiten ontwikkeld. Het aloude handwerk van de filoloog raakte uit de tijd. Hellinga heeft zich toen genoodzaakt gezien het project te beeindigen en liet zeker niet zonder overleg Galama's collaties en aantekeningen.

ningen ophalen en in veiligheid brengen. Ze zijn nooit meer gebruikt en van hun bestaan is ook nooit meer melding gemaakt, ook niet door Galama zelf. H.W. van Tricht heeft nog kans gezien zijn opdracht voor een nieuwe uitgave van de brieven tot een einde te brengen, en de deelcommissie voor de lyrische poëzie onder leiding van W.A.P. Smit bleef nog enige jaren actief, maar Galama, die nog niet klaar was, zette zijn werk niet als een afzonderlijk project voort. Welke uitgever zou er ook te vinden zijn geweest voor een geheel opnieuw op te zetten uitgave van deze Tacitusvertalingen? Het is op zich al niet iets voor een groot publiek, maar het gaat hier dan ook nog om bijna woord-voor-woordvertalingen. Hooft had ze gemaakt voor zijn zwager Baack, die er met de tekst van Tacitus naast, Latijn mee wilde leren.

Gelukkig had Galama zich niet volledig opgesloten in het monnikenwerk van de Hooft-uitgave. Toen hij in de zomervakantie van 1948 of 1949 voor het eerst sinds jaren weer naar Friesland was geweest (op de fiets: hij mocht graag lange fietstochten maken; schaatsen ook, en hij reed later ook graag auto) was hij getroffen geraakt door het levende Fries en zijn cultuur. Bij zijn familie in Friesland had hij vroeger altijd Nederlands gesproken en zij met hem. Maar nu ontdekte hij een Friesland dat volop in beweging was. Er waren in die eerste naoorlogse jaren veel nieuwe initiatieven. De Friese literatuur kwam tot grote bloei, er ontstond tweetalig lager onderwijs, van katholieke zijde was er ook een en al nieuw initiatief en aan de beide universiteiten in Amsterdam en aan die in Leiden werden nieuwe bijzondere hoogleraarschappen Fries ingesteld. Ze kwamen naast de al wat langer bestaande voorziening in Utrecht en het ordinariaat in Groningen. Galama besloot zijn aandacht uit te breiden tot de studie van het Fries. Hij ging vanaf 1949 vrijdags in Utrecht colleges bij W.J. Buma volgen en bleef dat doen toen die in 1956 opgevolgd werd door Gerbenzon. Hij leerde nu ook Fries spreken. Het zou uit zijn mond altijd iets vormelijks en deftigs houden.

Met het Fries trad hij al spoedig naar buiten. Hij deed dat zowel in brede kring als voor het forum van de wetenschap. Het brede publiek zocht hij met name onder rooms-katholieken. Voor hen schreef hij verslagen van Friese bijeenkomsten en besprak hij interessante nieuwe publicaties op het gebied van taal en literatuur. Het zouden er in de loop van de jaren zo'n honderd worden. Zijn media waren het blad van de lerarenvereniging Sint Bonaventura (ik geef tussen haakjes de jaren waarin hij werkzaam was: 1950-1959), het dagblad *De Tijd* (1951-1967) en *De Katholieke*

Fries (1955-1964), het blad van het Roomsk Frysk Boun, waarvan hij nu uiteraard lid was geworden. Als invaller voor Piet Oomes hield hij voor de K.R.O. enkele malen boekbesprekingen over Friese literatuur. Al spoedig werd hij ook gevraagd om lezingen en inleidingen in Friese kring te houden. Zo sprak hij in 1951 voor een afdeling van de Fryske Akademy te Leeuwarden (in het Fries!), was hij in 1953 lid van de jury voor de Gysbert-Japixprijs (de Friese prijs voor literatuur) en viel hij in 1956 voor Hellinga in op een congres van het Amsterdamse studentengezelschap Natio Frisica met een lezing over het Fries in onderwijs en samenleving. In 1960 werd hij bestuurslid van de katholieke vereniging Frisia Catholica, die zich toeleegde op de studie van de middeleeuwse Friese kerkgeschiedenis en de geschiedenis van het katholicisme in Friesland sinds de Hervorming. Zijn deskundigheid en betrokkenheid hadden een dankbare klankbodem gevonden. Uiteraard was er ook wel eens een lastige kwestie. Zo werd hem in 1959 gevraagd mee actie te gaan voeren tegen plannen van het bestuur van de Fryske Akademy om geen Fries, maar Nederlands als voertaal te gebruiken voor het komende woordenboek. Op wetenschappelijke gronden stemde hij toe, maar dat leidde niet tot een breuk met J.H. Brouwer, directeur van de Akademy en hoogleraar Fries, of andere diepe scheuren, zoals bij sommigen die feller waren. Galama droeg van harte bij aan Brouwers liber amicorum, dat in 1960 verscheen. Zijn positie op afstand ten opzichte van Friesland, die niet alleen een geografisch gegeven was, maar ook met zijn habitus samenhang, maakte dat hij redelijk vrij bleef van partijvorming. Er waren ook later grote conflicten in de Friese wetenschappelijke wereld. In 1969 culmineerden ze opnieuw in ernstige verwijdering tussen personen en instellingen. Als gevolg ervan ontstond er een vacature in het hoofdbestuur van de Fryske Akademy te Leeuwarden, waarvoor uiteindelijk in Galama een opvolger werd gevonden.

Naast voorlichting aan een breed publiek bracht zijn studie hem ook al spoedig tot eigen vakpublicaties. Ze waren steeds bescheiden in omvang en aantal (en zouden dat ook blijven) en betroffen vooral het Oudfries en Gysbert Japix, de bekende zeventiende-eeuwse dichter, maar waren vaak ook origineel van opzet. De belangrijkste werden voorlopig de identificatie van de titels uit het boekbezit van Gysbert Japix en van diens vader, respectievelijk in 1953 en 1963, de uitgave van een drietal redacties van het Oudfriese *Rudolfsboek* in 1961 en een onderzoek naar de filiatie van het *Freeska Landriucht*, een Oudfriese rechtscompilatie die eind vijftiende

eeuw in druk verscheen en daarom wel *Druk* heet, dat in 1960 het licht zag. De beide laatste studies ontstonden in het kader van werkcolleges van Gerbenzon.

Zo ontwikkelde Galama zich in de kleine kring van frisisten al spoedig tot een vooraanstaand onderzoeker op het gebied vooral van codicologie en boekgeschiedenis. Mocht zijn Hooftstudie dan langzamerhand een doodlopende weg inslaan, het Fries opende onverwacht nieuwe perspectieven. Reeds in 1956 was Galama naast Gerbenzon en Anne Wadman als serieuze kandidaat voor de opvolging van Buma te Utrecht genoemd. Rond 1960 werden er vanuit de Provinciale Onderwijsraad in Friesland pogingen gedaan om een bijzondere leerstoel in Nijmegen te vestigen, waarvoor Galama de kandidaat zou zijn, maar die liepen op niets uit. Toen in 1962 door het terugtreden van J.H. Brouwer een vacature aan de UvA ontstond, viel het oog van de adviserende zittende hoogleraren Fries weer op hem en Wadman. Nu werden ook Y. Poortinga, mevrouw A. Feitsma en H.T.J Miedema genoemd. Het liep zo, dat Galama voorgedragen werd voor Amsterdam en Miedema voor Leiden, maar die trok zich terug en zo kon het gebeuren dat Galama nog in 1962 benoemd werd in Amsterdam en spoedig ook in Leiden. Nog voordat hij in Leiden was begonnen, haalde Hellinga hem in 1963 als wetenschappelijk hoofdambtenaar naar Nederlands in Amsterdam, om er het onderwijs in de Middel nederlandse filologie te verzorgen. Er was daar met de toenemende stroom van M.O. -studenten volop werk.

Zo was zijn werkkring in korte tijd geheel veranderd. Hij stortte zich op het maken van dictaten en wist binnen ruim twee jaar toch aan beide universiteiten zijn inaugurele rede te houden. Op 11 november 1963 sprak hij aan de UvA over *Gysbert Japiks en het oordeel van tijdgenoot en nageslacht* en op 5 februari 1965 in Leiden over *Everwinus Wassenbergh en de Friese lexicografie*. Beide getuigen van zijn grondige kennis van soms moeilijk toegankelijke bronnen als zeldzame boeken en verstoffte jaargangen van tijdschriften. Al is het onderwerp Fries, de behandeling van de stof is van dien aard dat de elegant geschreven boekjes ook bijdragen tot de kennis van de oudere Nederlandse filologie. Voeg daar nog bij een paar belangrijke artikelen over Gysbert Japix in het herdenkingsjaar 1966 en het is duidelijk dat Galama na al die vruchteloze jaren met Hooft eindelijk blij moet zijn geweest dat hij toch tot publiceren was gekomen, zij het dan niet op zijn eigenlijke vakgebied, maar op dat van het Fries.

Ook het onderwijs moet hem toen veel voldoening hebben gegeven.

De studentenaantallen waren aanzienlijk, zeker bij Nederlands, en dat bleef ook zo tot hij daar in 1977 met pensioen ging. Bij zijn behandeling van de Middelnederlandse stof schonk hij ook altijd aandacht aan het Fries. Zijn commentaar las hij voor, gezeten achter een tafeltje en altijd keurig in het pak gestoken. Niettemin was er wel aandacht en waardering. Bij Fries zelf was de belangstelling aanvankelijk ook groot. Dat kwam doordat juristen voor Oudvaderlands recht van hun hoogleraar het advies kregen ook het college Oudfries te volgen. Tientallen namen er jaarlijks aan deel, meest rond de dertig, een keer (het was in Leiden) zelfs meer dan vijftig. Nog voor 1970 verviel de verplichting echter en toen kwam er zo goed als niemand meer van rechten. Een tijdelijke opleving leverde in Amsterdam vanaf 1972 de nieuwe afstudeerrichting Oudgermaans, waarvoor Oudfries ook verplicht gesteld werd. Overigens ging het hier steeds maar om enkele studenten. Naast Oudfries, dat hij wel splitste in een college voor juristen en een ander voor filologen, gaf Galama steeds een college oudere literatuur met Gysbert Japix als kern, een wisselend college moderne literatuur en vanaf 1968 ook een college taalbeheersing. In Leiden beperkte hij zich tot twee colleges, Oudfries en *Capita* letterkunde. Vanaf 1970 werd dat laatste taalbeheersing voor niet-Friestaligen. De studentenaantallen voor elk van deze colleges lagen in Amsterdam en Leiden beide meest rond de vijf, maar niet ieder deed in later tijd altijd meer tentamen en op het laatst namen de aantallen deelnemers ook af. Op verzoek van Hellinga gaf hij in de cursus 1968-1969 voor kandidaten Nederlands een college over de geschiedenis van de Friese filologie, uitlopend op J.H. Halbertsma, die toen herdacht werd. Dat werd gevolgd door veertig studenten. Slechts één student deed bij hem doctoraal, wat zelfs voor Friese begrippen weinig is. Ook was er slechts één die bij Galama promoveerde, maar dat is eerder andersom bijzonder, want het aantal promovendi Fries in zijn tijd als hoogleraar is op de vingers van een hand te tellen. In beide gevallen gaat het hier om de tijd rond 1970. Het proefschrift betreft een onderzoek naar syntactische aspecten van het *Skeltana riucht*, een Oudfriese rechtstekst. Galama was promotor geworden na het overlijden van Klaas Fokkema in 1967. Volledigheidshalve kan nog vermeld worden dat Galama in de examencommissie voor de middelbare akte Fries zat, totdat omstreeks 1976 de opleiding zelf de examens ging afnemen.

Tot het onderwijs behoren ook inlichtingen aan buitenlanders en de contacten met hen. Veel waren het er niet en meest liepen ze via de uni-

versiteit, die dan doorstuurde naar Galama. Zo ondersteunde hij in 1964 samen met Hellinga het verzoek van de Italiaan Paolo Ramat bij z.w.o. voor een reisbeurs. Ramat wilde het Ingweoons in relatie tot de Nederlandse taalgeschiedenis en ook het oudere Fries bestuderen. In 1967 verscheen zijn introductie tot de studie van de Friese filologie, *Il Frisone*. In hetzelfde jaar hielp hij de Hongaar Istvan Bernath met vertalingen in het Nederlands van Friese poëzie voor diens bloemlezing *Németalföldi költök antológiája* (1965) en ook de jong overleden Rus Jevgeny Sjoebin (1931-1968) was hij behulpzaam bij zijn studie van de Friese taal. In 1972 volgde Haruo Yamamoto, hoogleraar antropologie aan de universiteit van Fukuoka, een aantal weken Galama's Leidse colleges. Hij was naar Leiden gekomen om er Austronesische documenten te kopiëren en wilde tegelijk ook kennismaken van de Friese taal. Volgens hem was toen in heel Japan nog geen boek over Friesland of het Fries te vinden. Dat is dan inmiddels wel veranderd!

In het belang van het onderwijs deed hij veel moeite om in Amsterdam een eigen Friese bibliotheek op te zetten. In een jaarnaleek heeft hij de geschiedenis van zijn bemoeiingen vastgelegd. Treffend blijkt in die aantekeningen zijn hang naar uiterste nauwkeurigheid. Zo geeft hij afmetingen van kasten op en vermeldt hij van aanwinsten datum van aanschaf, herkomst en prijs. Na zijn emeritaat heeft hij nog tot februari 1985, toen in zijn opvolging was voorzien, de nieuwe boeken ingeschreven.

We gaan na deze uitweiding over het onderwijs, terug naar het onderzoek. Het zal rond het midden van de jaren zestig geweest zijn dat Galama de opdracht kreeg (mogelijk van de Rijkscommissie van advies inzake uitgaven op het gebied van de literatuurhistorie) tot het voorbereiden van een uitgave van het deels in het Fries geschreven dramatische werk van de dichter Starter. Ook dit project wist hij niet tot een afronding te brengen. Hij schijnt er rond 1975 nog hard aan gewerkt te hebben, maar de vele aantekeningen die hij toen maakte, zijn niet bewaard gebleven. Voor die tijd had hij een poos de hele opdracht vergeten. Wellicht heeft dat samengehangen met problemen met zijn gezondheid. In april 1967 raakte hij door vaatkramp tijdelijk verlamd, ten gevolge waarvan hij een aantal maanden rust moest houden. Toen hij hersteld was, kon er uitvoering worden gegeven aan het verzoek van Gedeputeerde Staten van Friesland om hen van advies te dienen omtrent de toekenning van de Gysbert-Japicxprijs. Galama nam een minderheidsstandpunt in de driekoppige commissie in. Hij koos voor *De fûke* van Rink van der Velde, een

verzetsnovelle van klassieke allure, zijn beide jurygenoten voor *Fabryk* van Trinus Riemersma, een schokkend modern werk waarin een neurotische ik-figuur met allerlei oude zekerheden afrekenet. Het moet Galama tegen de borst gestuit hebben.

Kleiner van omvang was de opdracht om voor Brill een deeltje in de *Textus Minores* te verzorgen. Die rondde hij begin 1972 af, al zou het nog ruim vijf jaar duren voor de uitgever de ruime bloemlezing uit de Friese letterkunde van de zeventiende en achttiende eeuw liet verschijnen. Het is een smaakvolle en evenwichtige keuze geworden. Veel gebruik zal er niet van gemaakt zijn, een lot dat het zal delen met meer boekjes in de serie. Daarvoor leent zich de voertaal (Latijn) niet meer en zijn ze bovendien te sober in hun commentaar. Dat beperkt zich tot opgave van bron, vindplaats en emendaties.

Evenmin bracht hij het derde grote karwei dat hij op zich nam, tot een goed einde. Dat was de uitgave van het *Freeska Landriucht*, een incunabel met Friese rechtsteksten. Op verzoek had hij het na het overlijden van Fokkema overgenomen. Hij hield het twintig jaar lang in bewerking. Fokkema had in de loop van de veertien jaar dat hij eraan gewerkt had, een voorlopige editie gemaakt en was met het glossarium tot de S gevorderd. Veel lijkt Galama er niet aan toegevoegd te hebben, ook niet nadat collega-Oudfrisisten in 1978 hun zorg over de voortgang van dit en andere Oudfriese projecten hadden geuit of hulp hadden aangeboden. In 1988 gaf hij het op en leverde hij het materiaal weer in dat hij van het Frysk Ynstitút aan de R.U.G. geleend had. De kaartenbakken die Fokkema gevuld had, schijnen verloren te zijn geraakt. Nog steeds is overigens het *Landriucht* niet verschenen, al zijn er wel weer plannen. Daarmee nadert de tijd die nodig lijkt te zijn om het geheel van Oudfriese oorkonden en rechtsteksten uit te geven, de honderd jaar. Het eerste deel verscheen in 1927. Toen in 1949 de Fryske Akademy subsidie bij z.w.o. vroeg om de uitgave door de firma Nijhoff mogelijk te blijven maken, dacht ze nog dat het project binnen ongeveer tien jaar voltooid zou kunnen zijn. Het gaat de krachten van een kleine groep van onderzoekers als die van het Fries te boven. Ook die onderzoekers kregen bovendien andere prioriteiten, niet anders dan hun Nederlandse vakgenoten.

Wel bleef hij na 1967 nog enige studies van kleinere omvang publiceren. Meest zijn het recensies, een enkele keer uitgewerkt tot brede overzichtsartikelen, soms ook wel artikelen op taalhistorisch gebied, waarin de betekenis van woorden uit het Oudfries als 'wedeles werp' (gewijde

grond) of 'tha heliga' (hostie) in hun cultuurhistorische context wordt verklaard. In studies als deze moet hij zich over de eeuwen heen verbonden hebben gevoeld in de ervaring van het heilige met het voorgeslacht, dat de taal gesproken had die hij bestudeerde. Nog op zijn tachtigste verscheen in het *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* een uitvoerige bespreking van een proefschrift over Gysbert Japix. Ook leverde hij toen in het *Katholiek Nieuwsblad* voor breed publiek een biografische bijdrage over Nils Stensen (1638-1686), de natuurwetenschapper die zich bekeerde en missionaris werd, en wiens leven hem geraakt had. In 1988 was Stensen zalig verklaard. Een andere zaligverklaring had hem in 1985 nog naar Rome gebracht. Dat was die van Titus Brandsma. Net als Joost Halbertsma, die toen ook zeventig was, bezocht hij uiteraard de kerk der Friezen en ook de nabijgelegen Santa Maria della Pietà, en als deze publiceerde hij er een weer zeer doorwrochte studie over. Zijn onderwerp is het graf van Sixtus à Liaukama (1527-1553) in de Santa Maria. Bij deze gelegenheid had hij ook het graf van Stensen gezien. Een eerder reisje, samen met zijn zoon, had hem rond 1982 naar de Juniana in Oxford gebracht, waar hij de Bodleian voorzag van een Friese versie van de tekst die de bezoekers moeten lezen voor ze toegang tot de beroemde bibliotheek krijgen. Galama hield van de vormen waarin het wezenlijke gestalte kreeg, of het nu wetenschap of geloof was. Veranderingen in die vormen pasten daar niet bij. Toen zijn parochie niet langer een pastoor had, kerkte hij er niet meer, maar gingen hij en zijn vrouw naar parochies in de buurt waar dat nog wel het geval bleef.

Tot op hoge leeftijd bezocht hij ook trouw academische plechtigheden in Amsterdam en met name in Leiden. Ook was hij al niet jong meer toen hij een paar jaar voorzitter was van de Vereniging van katholieke hoogleraren. Tot op zijn oude dag mocht hij bovendien graag naar tentoonstellingen met boeken of handschriften gaan. Zo kwam hij nog tot ver in de tachtig in bibliotheken en musea te Leeuwarden, Amsterdam of Leiden. Hij maakte steeds nauwkeurig notitie van het tentoongestelde, wat sommigen onder de samenstellers wat vreemd en anderen juist weer aangenaam voorkwam. Hij zal niet anders bedoeld hebben dan kennis te nemen van nieuws op zijn vakgebied. Eenmaal had hij op zo'n tentoonstelling een bijzondere ontdekking kunnen doen. Dat was op de First International Bookfair in 1965 te Amsterdam. Hij was er geweest, maar had bij Antiquariaat Israel niet het convoluit stemboekjes gezien van *Musica Miscella* (1602) van Jaques Vredeman de Vries uit Leeuwarden. Tussen de

Italiaanse en Franse madrigalen en chansons stonden een aantal boerse liedjes in het Fries. Nu hoorde hij het nieuws op een avond van de Leidse Maatschappij van collega F.R. Noske. Die had alleen de beginregels genoteerd, maar daaruit begreep Galama dat het de liedjes moesten zijn die tot dan toe alleen uit aantekeningen van Franciscus Junius bekend waren en die werden toegeschreven aan Gysbert Japix. Dat moest dus ten onrechte zijn, want Gysbert was in 1602 nog niet geboren. Toen na een tijdje bleek dat het Haags Gemeentemuseum het unieke geheel (voor 40.000 gulden) had gekocht, kon hij er kennis van nemen. Het leidde nog in 1966 tot een doorwrocht artikel, dat veel aandacht trok, ook al omdat Gysbert juist in dat jaar herdacht werd.

Galama had zelf ook een mooie bibliotheek, met name op Fries gebied. Bij zijn emeritaat had Pieter Obbema, conservator van de Westerse handschriften en tevens belast met het Fries van de Leidse universiteits-bibliotheek, hem gevraagd of de Maatschappij er te zijner tijd een keuze uit mocht maken. Veel Fries had Leiden immers niet, behalve dan uit de bibliotheek van Eelco Verwijs en daar zou het een mooie aanvulling op zijn. Galama stemde graag toe en toen ziekte hem in 2001 dwong om kleiner te gaan wonen, zocht hij contact met Leiden. Er bleek twaalf meter niet in de Universiteitsbibliotheek te zijn en die nam de Maatschappij toen tegen taxatiewaarde over. Het gaat om een kleine 900 titels. Onder de handschriften werd opgenomen het cahier met L. Scharpé's afschriften van de spelen van Lawet.

Zo is het in de wetenschappelijke wereld Leiden dat zijn herinnering bewaart. Hij was er graag.

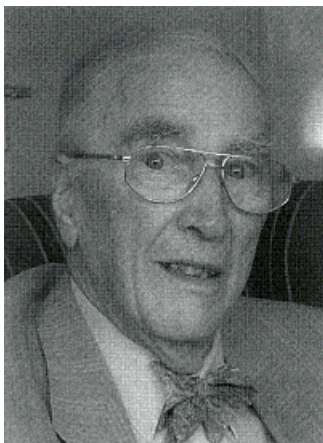
PH. H. BREUKER

Voornaamste Geschriften

Voor een overzicht van publicaties kan behalve naar BFTL en BNTL verwezen worden naar de bio- en bibliografische studie van H.T.J. Miedema in jaargang 31 van het tijdschrift *Us Wurk* (1982). Dat is een liber amicorum voor Galama. Ik heb er dankbaar gebruik van gemaakt. Dank komt ook toe aan mr. C.F.E.P. Galama, zoon van de overledene, die mij vele inlichtingen gaf, alsmede aan een aantal anderen, van wie ik drs. Bram Jagersma, pater Thijs Steenkamer, dr. Pierre Tuynman en dr. Oebele Vries in het bijzonder nog wil noemen.

Alphons Marie (Fons) Hulkenberg

Hillegom 11 juli 1915 - Lisse 11 juli 2003*

Fons Hulkenberg werd op 11 juli 1915 geboren in het bloembollendorp Hillegom. Hij groeide op in een gezin met elf kinderen. Op vijftienjarige leeftijd ging hij naar kostschool: de Bisschoppelijke Kweekschool te Beverwijk. Vier jaar later deed hij met succes zijn examen. Daarna studeerde hij voor de middelbare akten Duits, Frans en Engels. Tussendoor behaalde hij zijn diploma Godsdienstkennis en mocht zodoende les geven in bijbelse geschiedenis, catechismus, liturgie en Gregoriaanse zang.

Hulkenberg was tot in zijn vingertoppen een onderwijzer. Vanaf juni 1934 stond hij voor de klas op de Joannesschool te Hillegom. Tussen 1942 en 1949 gaf hij les aan de mulo in Zevenaar. Daarna keerde hij terug naar de Bollenstreek waar hij leraar plantkunde, planteterminologie en -nomenclatuur en plantenziekten en leraar Duits werd aan de Rijks Middelbare Tuinbouwschool in Lisse. Bovendien gaf hij daar zeventien jaar les in 'wellevendheid'. Korte tijd was hij ook verbonden aan het Fioretticollege in Lisse. Daar ontmoette ik Fons Hulkenberg (voor mij toen nog meneer Hulkenberg) als docent Duits in de vierde klas van de H.B.S. We schrijven dan 1965.

Vanaf de eerste les heeft hij een onuitwisbare indruk op mij gemaakt. Met ogenschijnlijk gemak bracht hij de klas de naamvallen en meervou-

den bij, leerde ons brieven en opstellen in het Duits schrijven en grammaticale valkuilen omzeilen. Het meest bijgebleven zijn me de lessen over de Duitse literatuur. Als geen ander kon hij gedichten voordragen. Zijn favoriete dichters en schrijvers waren Friedrich von Schiller, Ludwig Uhland, Wilhelm Müller, Henrich Heine en vooral Theodor Storm. In 1980 trad Hulkenberg, eigenlijk tegen zijn zin, terug en ging met pensioen. In een interview dat enkele maanden voor zijn overlijden heeft plaatsgehad zei hij: 'Ik kan met mijn handen alleen maar praten en schrijven. Een spijker in de muur slaan, heb ik nog nooit gedaan. Maar praten wel...'

En dat praten moet ik dan maar vertalen in vertellen. Hulkenberg heeft tal van rondleidingen verzorgd in dorpen en steden in binnen- en buitenland. In de praktijktijd met de leerlingen van de Tuinbouwschool organiseerde hij excursies naar de Hortus in Leiden (en naar De Lakenhal), naar de Stadskweektuin in Haarlem (en naar het stadhuis of een museum), naar de cultures in Boskoop (en naar het museum in Gouda), naar de bollengebieden in Kennemerland (en het kasteel Assumburg). Op die manier onderwees hij zijn leerlingen spelenderwijs in de vaderlandse geschiedenis. Omdat hij het Frans, Duits en Engels machtig was, leidde hij buitenlandse groepen rond die op bezoek waren bij de Tuinbouwschool of het Laboratorium voor de Bloembollencultuur: Oxford Horticultural Club, de Universiteit van München, Ecole de l'Horticulture uit Orléans, tuinbouwscholen uit Leer en Gütersloh, enzovoort. Met de meest uiteenlopende groepen bezocht hij kerken, van de Sint Bavo in Haarlem en de Janskerk in Gouda tot de Alexander Nevski-kathedraal in Sofia. Hij wist daarbij prachtige verhalen te vertellen. Tijdens zijn vele lezingen - altijd bomvolle zalen - was zijn woordenvloed nauwelijks te stuiten, wat voor de voorzitters van deze bijeenkomsten wel eens problemen opleverde.

Hulkenberg is betrekkelijk laat met onderzoek en publiceren begonnen. Het begon eigenlijk allemaal met het verzoek van het parochiebestuur van de St. Agatha in Lisse om ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan van de parochie een boek te schrijven over de geschiedenis van deze kerk. Hij dook in het gemeentel- en kerkelijk archief en bezocht het gemeentearchief in Leiden en het Algemeen Rijksarchief (nu Nationaal Archief) te 's-Gravenhage. Hij heeft stapels documenten doorgewerkt en geordend. In het begin was het lezen van het oude schrift en vooral het interpreteren van de getranscribeerde teksten voor hem een probleem, maar Hulkenberg ontmoette de juiste mensen die hem invoer-

den in onder andere de paleografie, de tijdrekenkunde en de metrologie.

Zijn eerste publicatie, *De Aagtenkerk van Lisse* (Lisse 1960), was een succes. Het was voor hem een stimulans voort te gaan op de ingeslagen weg. Er volgde in de loop der jaren een stroom van boeken en tijdschriftpublicaties waarvan ik slechts de meest opvallende in de lijst van 'voornaamste publicaties' heb opgenomen. Een volledige bibliografie vindt men in zijn laatste publicatie *'Breek af uw tent'; memoires en opstellen* (Lisse 2002). Met veel kennis van zaken en soms met scherpe pen schreef hij, bij tijd en wijle wel erg wijdlopig, over een breed scala van historische onderwerpen die de dorpen in de Bollenstreek betroffen: kerken, kastelen, buitenplaatsen, landschappen, onderwijs, instellingen, adelsgeschiedenis, heraldiek, de bloembollencultuur, etcetera.

Veel aandacht had hij voor de genealogie. Hulkenberg kende dan ook alle oude families van de streek. En wat zijn brede lezerspubliek erg aansprak: hij doorspekte zijn verhalen met tal van anekdoten en zijn geschriften waren aantrekkelijk geïllustreerd. Het is dan ook geen wonder dat boekjes zoals *Hillegom in oude ansichtkaarten* of *Kent u ze nog... de Sassenheimers* bij veel Bollenstreekers in de boekenkast te vinden zijn. Het is geen doen zijn bibliografie uitvoerig te bespreken. Maar voor één boek moet ik een uitzondering maken. In de volksmond staat deze publicatie bekend als de Deverbijbel (*'t Huys Dever te Lisse*. Zaltbommel 1966), een boek met een omvang van ruim driehonderd pagina's. Om mijn keuze voor deze publicatie nader toe te lichten, moet ik eerst even teruggaan in de tijd.

Ten zuiden van Lisse midden in de weilanden stond in zijn kinderjaren de ruïne van Dever: het restant van een voormalig versterkt huis met brokkelige muren, begroeid met gras en struiken. Deze woontoren was omstreeks 1370 gebouwd in opdracht van Reinier de Ever of Dever, ridder uit een oud geslacht dat al langer bezittingen had in Lisse en omgeving. Het is een van de weinige vrijstaande woontorens in ons land. Als klein jongetje raakte Hulkenberg door deze bouwval gefascineerd. We laten hem eerst zelf aan het woord: 'Vroeger reed er 's zomers een bus van Hillegom naar Noordwijk aan Zee. "Pootje baaien". Allemaal met moeder in de bus. [...] Terug van het strand wilde ik rechts in de bus zitten, want dan kwam je ook langs de ruïne van Dever. Daarvan stond een tekeningetje in het album van de Karnemelkzeepplaatjes over de Bollenstreek. [...] Later ging ik er op de fiets vaak naar kijken en om heen lopen, de muren betasten, de geur van Dever opsnuiven [...]. Naar binnen klim-

men. Ik ben niet zo'n klimmer, maar toch is het me wel eens gelukt. Dat vond ik prachtig.'

Deze fascinatie uit zijn jeugdijaren heeft hij behouden en dat had zeker veel te maken met zijn gevoel voor romantiek. In het begin van de jaren zestig begon hij een intensieve speurtocht in de literatuur en de archieven teneinde een vinger te krijgen achter de geschiedenis van deze ridderhof. Aanvankelijk volgde teleurstelling op teleurstelling, omdat hij niets vond. Totdat hij in het Algemeen Rijksarchief werd geattendeerd op het familiearchief Heereman van Zuydtwijck. Dat waren destijds de heren van Dever en Lisse. En vanuit het Algemeen Rijksarchief werd hij op het spoor gezet van nog meer archiefbronnen in onder andere Leiden, Amsterdam, Maastricht en in het Duitse Surenburg.

Uiteindelijk heeft hij minutieus alle gevonden archiefgegevens die betrekking hebben op de woontoren en vooral zijn bewoners in zijn Deverboek bijeengebracht. Er was gretig naar dit werk uitgezien. Uiteraard stortte ook de pers zich op deze uitgave met vette koppen als 'Huis Dever uit slaap gewekt' (*Leidse Courant*, 28 december 1966), 'Hulkenberg bracht uren door in archiefruimten' (idem, 30 december 1966), 'Historische aanwinst' (*Haarlems Dagblad*, 23 december 1966). Deze belangstelling was begrijpelijk, want voor vrijwel iedereen was het verrassend dat er zoveel gegevens over Dever en zijn bewoners en eigenaren in de archieven bleken te vinden. Deze publicatie heeft hem de meeste bekendheid en waardering in Lisse en aangrenzende gemeenten gegeven.

Oud-leerlingen vertellen dat Hulkenberg vanachter de ramen in zijn leslokaal van de Rijks Middelbare Tuinbouwschool de teloorgang van de ruïne Dever niet langer kon aanzien. Hij kwam in actie. In 1963 richtte hij samen met een groepje belangstellenden de Stichting 'Vrienden van Dever' op. Een van de doelstellingen van de Stichting was 'het behoud en herstel van hetgeen over is van het Huis Dever te Lisse en al wat daarmee samenhangt, alsmede van het landschappelijk beeld daaromheen'. Het was een hele klus om draagvlak voor dit plan te krijgen. In Lisse werd schouderophalend over de ruïne gesproken: 'Zet maar een bulldozer tegen die rotte kies.'

In feite was het toch een enigszins vreemde situatie: een groep particulieren meende te moeten praten over de toekomst van een ruïne, die eigendom was van de gemeente Lisse en over de inrichting van landerijen die bezit waren van andere particulieren. Maar toch... Hulkenberg liet zich niet uit het veld slaan. Hij ging voor niets of niemand uit de weg

om zijn ideaal te bereiken. Jarenlang heeft hij lezingen over Dever gegeven, geld verzameld en gebakkeleid met de gemeente Lisse, Den Haag en Monumentenzorg over voorschriften en financiën. Ondanks aanvankelijke tegenwerking is het hem gelukt. In 1978 werd het gerestaureerde Huis Dever door de Commissaris van de Koningin feestelijk geopend. Het Huis is nu niet meer uit Lisse weg te denken. Het heeft een belangrijke functie binnen het maatschappelijke leven van het dorp. Men kan er trouwen, feesten, tentoonstellen, kamermuziekconcerten beluisteren en vergaderen.

Na mijn H.B.S.-tijd ben ik Hulkenberg uit het oog verloren. Na mijn afstuderen als historisch geograaf aan de Universiteit van Amsterdam kwam ik in 1976 in Hillegom te wonen. Daar kwam ik hem tijdens een van zijn lezingen over het Huis Dever tegen. Als Deverkenner en streekhistoricus toonde hij veel belangstelling voor mijn vakgebied. In 1980 vroeg hij me in het Stichtingsbestuur zitting te nemen. Maar hij bleef tevens mijn oud-leraar Duits. Hij was zo vriendelijk de samenvatting van mijn dissertatie in het Duits te vertalen.

Ondanks pogingen om hem daarvan te weerhouden, trad hij in 1988 als voorzitter terug en ben ik hem opgevolgd. Maar hij bleef natuurlijk het wel en wee van Dever volgen. Zo kon hij zich verschrikkelijk druk maken over de tuin. Hij bleef tenslotte leraar plantkunde. Hij werd erg boos wanneer hij bijvoorbeeld merkte dat de struiken vol met wortelstokken van het zevenblad zaten.

De verdiensten van Hulkenberg zijn niet onopgemerkt gebleven. De gemeenschap erkende de grote waarde van zijn werk en zijn streven. In 1975 werd hem in bijzijn van Z.K.H. Prins Claus door de staatssecretaris de legpenning van Monumentenzorg overhandigd. Bij de opening van Dever na de restauratie ontving hij de Gouden Penning van de gemeente Lisse en werd hij ereburger. In 1995 werd hem het Ridderkruis van de Orde van Oranje-Nassau verleend. Tevens ontving hij de Heereman van Zuydtwijckpenning en de legpenning van de Bond Heemschut.

Hulkenberg noemde zichzelf amateur-historicus: 'Je mag je pas historicus noemen, als je academische studies hebt gemaakt en met succes afgesloten.' Hij was dan ook aangenaam verrast toen hij in 1991 van de Historische Vereniging Holland de Hollandprijs mocht ontvangen vanwege zijn verdiensten voor de lokale en regionale geschiedschrijving. Dit betekende voor hem dat zijn onderzoek en publicaties ook door 'echte' wetenschappers werden gewaardeerd.

In een tijd dat er in de Bloembollenstreek nog nauwelijks historische verenigingen waren, is Hulkenberg met zijn geschiedschrijvingen begonnen. Hij wist de belangstelling voor de cultuurhistorie en het culturele erfgoed van de streek te stimuleren. Het was voor hem aan het einde van zijn leven een troost te weten dat verschillende mensen in zijn voetspoor zijn getreden.

Op 11 juli 2003, op zijn achtentachtigste verjaardag, is Alphons Marie Hulkenberg overleden. Hij werd begraven in het familiegraf op het kerkhof van de St.-Martinusparochie in zijn geboortedorp Hillegom.

JAN BEENAKKER

Voornaamste publicaties

De Aagtenkerk van Lisse. Lisse 1960.

't Huys Dever te Lisse. Zaltbommel 1966.

't Roemwaard Lisse. Alphen aan den Rijn 1971.

't Vermaaklijk Hillegom. Alphen aan den Rijn 1972.

't Seer heerlijk Sassenheim en Voorhout. Alphen aan den Rijn 1973.

Keukenhof. (= Hollandse Studiën deel 7.) Dordrecht 1975.

't Hof van Holland. Alphen aan den Rijn 1978.

Een rondgang door de Sint Agathakerk. Lisse 1978.

't Oude Koningshuys 1628-1978 te Sassenheim. Leiden 1978.

De Hervormde of Sint Maartenskerk te Hillegom. Historiserende beschrijving van de kerk aan de Houwtuin. Hillegom-Alphen aan den Rijn 1979.

Lisse. Rommeling. Alphen aan den Rijn 1981.

't Huys Dever een ridderhofstad te Lisse. Alphen aan den Rijn 1981.

Zandvliet te Lisse. Alphen aan den Rijn 1982.

De Bartholomeuskerk - de grote en kleine kerk - van Voorhout. Voorhout-Alphen aan den Rijn 1983.

Teylingen. Geschiedenis van het kasteel (thans ruïne) te Voorhout vanaf het midden der 13e eeuw. Alphen aan den Rijn 1984.

Hillegomse geschiedenissen. Alphen aan den Rijn 1985.

Gezichten langs de Oude Rijn. Met tekeningen van Chr. Schut. Alphen aan den Rijn 1986.

Gezichten in de Bollenstreek. Met tekeningen van Chr. Schut. Alphen aan den Rijn 1987.

Het Huis ter Leede te Sassenheim. Voorhout-Alphen aan den Rijn 1988.

'Bewoners van de ridderhofstad Dever', in *Rondom Dever. Opstellen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting Dever*. Lisse-Alphen aan den Rijn 1988.

Gezichten in Zuid-Kennemerland. Met tekeningen van Chr. Schut. Alphen aan den Rijn 1991.

't Parochiaal School, 125 jaar katholiek onderwijs te Lisse. Alphen aan den Rijn 1991.

1944/'45 in Zevenaar, Netterden enz. enz.. Hillegom 1995.

Duinlust tussen Hillegom en Lisse. Alphen aan den Rijn 1991.

Gezichten in de Duin- en Bollenstreek. Met tekeningen van Chr. Schut. Alphen aan den Rijn 2002.

'Breek af uw tent'; memoires en opstellen. Uitgegeven in eigen beheer. Lisse 2002.

Eindnoten:

- * Voor het schrijven van dit in memoriam heb ik dankbaar gebruik gemaakt van een interview dat hem ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Stichting Vrienden van Dever door de heren I.M. Maes en E.M. Olivier in februari 2003 is afgenomen. Het interview is gepubliceerd in het *Dever Bulletin* 14 (2003), p. 16-21. Daarnaast heb ik geput uit het laatste boek van Hulkenberg (2002) dat hij in eigen beheer in een beperkte oplage heeft uitgegeven *'Breek af uw tent'; memoires en opstellen*. Het is een boekje vol persoonlijke herinneringen. Tevens heb ik het archief van de Stichting 'Vrienden van Dever' geraadpleegd.

Cornelius Onno Jellema

Groningen 9 september 1936 - Leens 19 maart 2003

C.O. Jellema stamt uit een geslacht van Friese en Groningse boeren en predikanten. Hij was de oudste van drie zoons, die werden geboren uit het huwelijk van ds. Otto Samuel Jellema en Eetje Aaffiena Barlagen. Toen hij werd geboren, was zijn vader predikant te Beilen; daarna in Hoogland. 'Mijn vader was hervormd predikant, niet vrijzinnig maar ook niet streng-orthodox. Ik ben opgegroeid in een tolerant, cultureel gezin. Mijn twee broers en ik hoefden niet iedere zondag mee naar de kerk. Catechisatie was ook niet verplicht. Mijn moeder las ons wel voor uit de kinderbijbel en een godsbesef is me met de paplepel ingegeven.'¹

In het laatste oorlogsjaar, omstreeks Dolle Dinsdag, wordt de pastorie gevorderd door Seys-Inquart. Het gezin Jellema vindt onderdak in het Terhorsterzand, 'een huis aan de bosrand, met uitzicht over een heide en een meeuwenplas. Geen school, elke dag met de hond eropuit, een besef van bestaansbedreiging en toch, in die eigen wereld, plichtloos vrij.'²

In de zomer van 1945, hij was toen acht jaar, werd bij Jellema open longtuberculose geconstateerd. Anderhalf jaar moest hij het bed houden in de ouderlijke woning, de pastorie van Beilen. Die periode - waarin hij ook zijn eerste gedichten schrijft - herinnert hij zich als volgt: 'Een paar weken later werd ik negen. De boeken die ik kreeg, mocht ik eerst zelf

niet lezen; er werd mij 's avonds een half uur uit voorgelezen. Want ik moest plat op mijn rug liggen. Ik kwam de dag neuriënd, zingend door, zo zacht mogelijk omdat ik "mijn longen moest sparen", tot er radiodistributie op mijn kamer werd aangebracht en ik uren lag te luisteren naar orgeltoccatas van Bach en andere geestelijke klanken zoals de NCRV die uitzond [...]. Kinderweken eeuwichheden. Hoelang lag ik plat? Hoelang heeft het geduurd voordat mijn bed op schragen werd gezet voor de hoge vensterbank en ik weer mocht lezen en naar buiten kon kijken over het grasveld, naar de rode beuk, het pad daarachter langs de beek [...]?'³

Zijn vader werd beroepen in Hoogland en Jellema bezocht het gymnasium in Amersfoort. In die tijd, om precies te zijn het najaar van 1950 - hij is dan veertien - begint hij de gedichten die hij schrijft te bewaren. Van doorslaggevende invloed is zijn kennismaking, in de vierde klas van het gymnasium, met de poëzie van Gerrit Achterberg: 'Na het proza van Bordewijk werd de poëzie van Achterberg mijn grootste leesschok, misschien de intensiefste ervaring die ik ooit met poëzie heb gehad; precies op een leeftijd dat men voor zo'n overrompeling ontvankelijk is, om bezeten te raken van de absolute geldigheid van een poëtische wereld, van die visie en dat levensgevoel in taal.'⁴

Na het gymnasium studeert hij theologie aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam; een studie waarmee je in die tijd alleen predikant kon worden. Om die reden en aangezien de studie wetenschappelijk gezien weinig perspectief bood, stopt hij met deze studie. Jellema in een interview: 'Er kwam een heel scala van onderwerpen aan bod die me ontzettend boeiden: filosofie, ethiek, godsdienstgeschiedenis en -fenomenologie etcetera. Theologie is zo'n studie die, afgezien van het strikt bijbelse zoals de exegese, grote algemene ontwikkeling meegeeft. Ik heb het bijna vijf jaar gestudeerd, maar mijn doctoraal heb ik niet gedaan. Ik deinsde ervoor terug om predikant te worden. Ik was niet echt gelovig. Ik kon geen evangelie verkondigen zoals dat in de kerken gebeurde, daar was ik tijdens mijn studie wel achtergekomen. Ik had niets om de mensen te overtuigen.'⁵

In Utrecht gaat hij vervolgens wijsbegeerte en Duitse taal- en letterkunde studeren. Hij woont dan een paar jaar in Bilthoven, in hetzelfde huis als zijn vriend Aert van der Goes van Naters. Jellema's vriendin Sun des Tombe en de vriendin van Aert komen altijd bij hen eten - 'een soort leefgemeenschap dus', noemde Jellema het later. Reeds tijdens zijn studie is hij als leraar werkzaam. In augustus 1960 wordt hij benoemd aan het

Nassau-Veluwe College in Harderwijk; in februari 1963 wordt hij voorgedragen voor benoeming als docent Nederlands aan het Baarns Lyceum. Vier jaar geeft hij er les.

Aan zijn officiële verloving met Joos Oudemans komt medio 1963 een eind; zijn kennismaking met Henk van de Wall Repelaer vindt in dezelfde periode plaats. Hun intieme vriendschap is van moeilijk te overschatten betekenis. (Hoe veelzeggend, dat hij bijna dertig jaar later, bij het samenstellen van zijn verzamelde gedichten, alle persoonlijke opdrachten schrapt, behalve die voor zijn toenmalige vriend Henk Repelaer.) Jellema, terugdenkend aan die jaren: 'Verwirrung der Gefühle.'

November 1960 debuteert hij in *De Gids* met zes gedichten, naar de redactie opgestuurd door zijn vriendin Sun des Tombe. Hij neemt ze op in zijn eerste dichtbundel *Klein Gloria en andere gedichten*, die een jaar later verschijnt. *Klein Gloria* is een omvangrijke bundel, opgedragen aan zijn vriend, de theoloog Hans-Hermann Röhrig. Een bundel ook met overwegend vormvaste gedichten. Het openingsgedicht 'Een nacht' begint met deze voor alle bundels die nog zullen volgen, welhaast programmatische strofe:

Ik maak een vers opdat ik aan je denken kan;
niet met herinneringen, die verouderd zijn,
want zoveel dichters spreken er al van,
maar met het vers, dat zichzelf loswringt uit mijn brein.

Elisabeth de Jong-Keesing schrijft in haar recensie: 'Hij is van een bedaarde, ernstige veelzijdigheid.' Ad den Besten: 'Hij bestaat het zelfs, volkomen gediscredeerde woorden als het voegwoord "wijl" en het werkwoord "geworden" te gebruiken.'

In 1966 bekroont het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk zijn bundel *Tors voor een hymne* met een geldprijs van drieduizend gulden. Naar aanleiding van de toekenning van die prijs zei hij in een interview: 'Bij het schrijven van gedichten gaat het mij er om, een werkelijkheid te stichten. Mensen en dingen verliezen hun identiteit, wanneer zij niet meer in relatie staan tot andere dingen, andere mensen en God. In mijn gedichten probeer ik die relaties te stichten. En daarmee de mensen en dingen hun identiteit te geven. [...] Ik ga uit van de taal, van woorden in een zin. Het woord moet relatie-scheppend zijn. Ik heb de indruk, dat in de moderne poëzie het woord teveel wordt verabsolu-

teerd.' Veelzeggend is ook zijn opmerking: 'Het is mij meer om de relatie met de lezer en in laatste instantie ook om de relatie tot mezelf te doen.'⁶

Tors voor een hymne is nooit verschenen. Een enkel gedicht werd gepubliceerd. Zo publiceerde Jellema in *Wending* (december 1966) 'Vier gedichten voor God'. Een daarvan maakt deel uit van het typoscript van de bundel. Het gedicht verraadt nog de invloed van Achterberg, maar wat in zijn latere werk terugkeert, zijn de poging de ander aanwezig te denken en de religieus te noemen notie van het woord, het vers als plaats waar de ik en de ander elkaar ontmoeten en even samenvallen.

Gij zijt mij meer dan ooit nabij,
ik hoef mijn hand maar uit te strekken
en aan uw zwakke plekken
weet ik: Gij -

Wanneer ik aan u denk, denk ik u staande,
maar zonder ongeduld om te vertrekken.
Gij zijt er - het vertrek wordt kamer,
een teken,
onooglijker, eenzamer,
ik heb naar u gekeken
en ik zag u niet,

een stemming overgaande
in stem, in lied.

Vanaf 1967 is hij als docent verbonden aan het germanistisch instituut van de Rijksuniversiteit Groningen. Twee jaar (1969-1971) is hij evenwel werkzaam aan de universiteit te Utrecht. In die periode woont hij in een oude pastorie in Tull en 't Waal, samen met zijn vriend Hans Stolp en 'met 13 kippen, 2 hanen, 3 kalkoenen, 5 ganzen, 2 geiten, 1 poes, 1 koerduif, 3 honden (Sebastiaan, Robbeknol, Muis)', aldus de tekst op de achterzijde van zijn in 1971, tien jaar na zijn debuut, verschenen tweede bundel *Tijdverblijf*.

In zijn dagboek noteert hij: 'Dit is het rivierlandschap, water, dat je goed ruikt als het in beweging komt na het voorbij varen van een boot, boomtakken en planken, uitgebeten, je zou er van alles van kunnen maken, en een weggeworpen condoom, maar dat vond ik niet.'

Omdat hij de situatie op het instituut in Utrecht als conflictueus, sterker nog: als 'door en door verrot' ervaart, staat zijn besluit voorjaar 1971 vast: 'Het bezoek aan Groningen dit weekend heeft de beslissing gebracht: terug solliciteren naar Groningen. Het kan me niet schelen in wat voor rang. [...] Ik ben daar welkom. Ik voel me daar thuis.'⁷

Opnieuw aangesteld in Groningen, betreft Jellema de oude pastorie naast de hervormde kerk van Zuidhorn, een monumentaal zestiendeeeuws pand. Zijn nieuwe woning vernoemt hij naar zijn een jaar eerder verschenen bundel: 'Huize Tijdverblijf' en op de gevel laat hij deze aan Spinoza ontleende spreuk zetten: 'Sub specie eternitatis' (In het licht der eeuwigheid).

Een interviewer die hem daar bezoekt omschrijft het als volgt: 'Huize Tijdverblijf, de prachtige tuin met de oude bomen, de naastgelegen kerk: de tijd lijkt te hebben stilgestaan. Die indruk blijft bewaard als de deur achter de bezoeker is dichtgeslagen. Hoge, brede gangen, een studeerkamer met gestuct plafond en lambriseringsen waarop het door de bomen gefilterde licht zijn spel speelt. Veel boeken, antiek meubilair.'⁸

Meer dan de helft van de gedichten uit *Tijdverblijf* zal Jellema veel later niet in zijn verzamelde gedichten opnemen; hetzelfde geldt voor zijn vier jaar later verschenen bundel *Een eng cocon*. Kon *Tors voor een hymne* vrijwel meteen de toets der zelfkritiek niet doorstaan, uiteindelijk vond dus ook het merendeel van de gedichten uit *Tijdverblijf* en *Een eng cocon* geen genade in het oog van de dichter.

Zes jaar duurt het, alvorens Jellema een nieuwe bundel publiceert: *De schaar van het vergeten* (1981). De gedichten zijn in vergelijking met de beide hiervoor gepubliceerde bundels weer vormvaster; de bundel telt zelfs vier sonnetten, een versvorm die Jellema in volgende bundels veelvuldig kiest en waarin hij een zeer hoge graad van perfectie weet te bereiken. De bundels volgen elkaar nu met grotere regelmaat op; het lijkt erop dat de dichter zijn vorm en zijn thematiek gevonden heeft.

In 1983 verschijnt *De toren van Snelson*, die een jaar later bekroond wordt met de Herman Gorterprijs. Blevен eerder verschenen bundels tamelijk onopgemerkt, vanaf dat moment kan Jellema rekenen op serieuze aandacht. Wiel Kusters: 'Dat gevoelens ook gedachten kunnen zijn, en dat *denken* in of door middel van poëzie eerder een emotionele dan een rationele aangelegenheid is, een warreling van gedachten zo complex vaak, dat die niet te benoemen is met de woorden die wij gemakshalve voor onze meer spontane en directe emoties gebruiken [...], van dit voor

het verstaan van poëzie zo belangrijke feit werd ik me weer sterk bewust bij het lezen van *De toren van Snelson* [...].’ Frank Ligtvoet: ‘De wil om een wereldbeeld te creëren, waarin de dood niet meer voorkomt, is eveneens een door de traditie bepaalde wil. Maar de manier waarop deze in wezen religieuze denkbeelden zijn verwoord, is zo integer, zo eigenzinnig en zo virtuoos dat de gedachte dat Jellema's dichterschap uit de tijd zou zijn, plaats maakt voor het idee dat hier een dichter aan het werk is die in staat is het erfgoed van het verleden harmonieus een plaats te geven in het heden.’

Eind september 1984 komt er definitief een einde aan zijn relatie met Hans Stolp. In 1985 vertrekt hij uit ‘Huize Tijdverblijf’. (Jellema's dagboekantekeningen uit deze periode maken schrijnend duidelijk hoeveel vertwijfeling en verdriet er schuil kunnen gaan achter dit soort zakelijke mededelingen.) De pastorie van Zuidhorn verruult hij voor een huis in de Oude Kijk in 't Jatstraat, in de stad Groningen, waar hij gaat samenwonen met Klaas T. Noordhuis, met wie hij vlak voor zijn overlijden zal trouwen.

In 1984 publiceert hij *Door eenen spiegel*, in 1986 *In de koude voorjaarsnacht* en weer twee jaar later *Een slaande hoef*. Drie omvangrijke, vrijwel geheel uit sonnetten bestaande bundels; complexe poëzie, zowel qua stijl als qua thematiek. ‘Het sonnet leent zich uitstekend voor mijn contemplatieve poëzie. De opbouw ervan, de dubbelheid van octaaf en sextet, is bij uitstek geschikt voor “Gedankenlyriek”.’⁹ Deze bewuste vormkeuze kan niet worden los gezien van een steeds explicieter uitgesproken en verbeeld wereldbeeld: ‘Ik heb heel sterk het besef van een wereld en een bovenwereld. Als ik van hieruit naar buiten zit te kijken, naar de wolken en de lucht, dan heb ik toch het idee dat wat zich hier op aarde afspeelt, wat voortgebracht en gebouwd wordt, een tijdelijkheidskarakter heeft. Maar tegelijkertijd dat het op een gegeven moment opgenomen wordt - of nu al opgenomen is - in een eeuwigheid, in een goddelijke waarheid of zoiets.’¹⁰

In de jaren tachtig manifesteert Jellema zich ook als vertaler. Er verschijnen vertalingen van werk van Rainer Maria Rilke (*De sonnetten aan Orpheus* in 1983, in samenwerking met W. Blok), Friedrich Hölderlin, Stefan George, Eduard Mörike, Paul Celan en anderen. Steeds vaker verschijnen er essays van zijn hand (autobiografisch getoonzet schrijft hij over auteurs met wie hij zich nauw verbonden weet en over wier werk hij met grote persoonlijke betrokkenheid schrijft). Hij sluit zich aan bij

de Fuji Art Association, een groep realistische beeldend kunstenaars uit Groningen, waartoe onder meer Matthijs Röling en Wout Muller behoren; meer dan eens houdt hij openingstoespraken bij exposities van hun werk.

Begin jaren zeventig was Jellema al als criticus actief: voor *Het Duitse boek* schreef hij een groot aantal kritieken. Van 1981 tot 1990 schrijft hij voor *NRC Handelsblad* recensies van Duitse literatuur; van 1985 tot 1989 bespreekt hij voor het *Nieuwsblad van het Noorden* Nederlandstalige poëziebundels en in de periode 1990-1996 zet hij zijn werk als criticus voort voor het dagblad *Trouw*.

Op 1 oktober 1988 gaat hij met de VUT. In zijn afscheidscollege, getiteld 'Uitzicht op herinnering', definieert Jellema herinnering als 'de verinnerlijking, dat is de bewust- en vooral eigenmaking van al het ervarene, niet alleen van het persoonlijk ervarene, ook van al die ervaringen die, geleefd en doordacht, sinds eeuwen onze cultuur hebben bepaald. En in die herinnering voltrekt zich de geboorte van de idee, of de godheid, zonder welke de mens slechts in nooddrift leeft.' Literatuur is in zijn optiek 'de bewaarplaats bij uitstek van de zo begrepen herinnering' en de docent voegt eraan toe, dat de voornaamste taak van het literatuuronderwijs gelegen is in 'de overdracht van het vermogen tot zo'n verinnerlijking'. Hooggestemde, om niet te zeggen idealistische en religieuze woorden, maar oprecht gemeend en bovendien van wezenlijk belang voor een juist begrip van Jellema's gedichten.

Een jaar later, november 1989, verruilt hij de stad voor het Goningse platteland; hij betreft huize 'Oosterhouw' te Leens. Ruim dertien jaar zal hij daar samen met Klaas Noordhuis wonen; gelukkige, harmonieuze en zeer productieve jaren. Oogstjaren, in zijn terminologie. *Ongeroepen* verschijnt in 1991 en een jaar later de verzamelbundel *Gedichten, oden, sonnetten*: hij herleest daartoe zijn oude werk, schrapt grote aantallen gedichten, herschrijft sommige en herschikt de gehandhaafde tot een nieuw geheel. In 1995 (tevens het jaar waarin hij zich op verzoek van Herman Verbeek op de kandidatenlijst van de Groenen plaatst) ontvangt hij hiervoor de Hendrik de Vriesprijs. In 1997 wordt het prijzenkastje, zoals hij het gekscherend placht te omschrijven, uitgebreid met de A. Roland Holstpenning voor zijn hele oeuvre. Naar aanleiding van de toekenning van die prijs, zei hij: 'Schrijven is voor mij het scheppen van een band, met de ander of met de dingen. Een band die niet op een andere manier tot stand gebracht kan worden, niet op dat niveau en met die betekenis. Daarmee

verwant is een ander thema dat me bij herlezing opviel, om als het ware via het gedicht er te zijn, mijn bestaan te ervaren via het gedicht. Ik ervaar mezelf dikwijls als niet-bestaand. Een mens bestaat vaak uit zoveel lagen, tegenstrijdigheden, die zo moeilijk tot een eenheid te brengen zijn. Het gedicht is een mogelijkheid om harmonie te scheppen en te concretiseren wat in jezelf gemakkelijk wegvloeit, waar je geen greep op hebt. In veel van mijn gedichten heb ik het in dit verband over “er zijn”.¹¹

Midden jaren negentig begint hij met het vertalen van mystieke geschriften van Meister Eckhart. Het eerste deel, *Over god wil ik zwijgen. De traktaten*, verschijnt in 1999, het tweede deel, *Preken*, twee jaar later. Wat hem in diens werk fascineert? ‘Ik voel mij door zijn geschriften aangesproken; zijn gedachteoperaties, zijn wijze van formuleren vind ik spannend. Ze nemen me mee naar Eckharts uiteindelijke doel, namelijk om uit te drukken hoe alles in laatste instantie een eenheid is en uit een eenheid is voortgekomen. Dat herken ik, en ook zijn zoeken naar manieren om die eenheid in het hier en nu te ervaren, bij momenten.’¹²

In de tweede helft van de jaren negentig verschijnen *Spolia* (1996) en *Droomtijd* (1999, een jaar later genomineerd voor de VSB-poëzieprijs), twee bundels die gedichten bevatten die behoren tot het allerbeste wat Jellema schreef. De klank- en ideeënrijkdom, de zeggingskracht van de beelden in gedichten als ‘Sacra conversazione’, ‘Kerkje van Fransum’, ‘Het onbegonnene’ en ‘Sneeuwsonnet’, zijn van een welhaast klassieke allure. De laatste strofen van ‘Sneeuwsonnet’:

Vroeger is sneeuw; die kleine tijd van jaren
toedekkend lijkt wit warm, en je mag hopen
dat iemand uit een einder aan komt lopen,

zoals je wilde dat nu bij je waren
die niet meer zijn - hun vlakke land hetzelfde,
alsook hun hemel die dat overwelfde.

Na Eckhart begint Jellema met het vertalen van de preken van Eckharts tijdgenoot en geestverwant Johannes Tauler. Reeds tijdens zijn studie vertaalde hij twee van diens preken en wijdde een scriptie aan het neoplatonisme bij Tauler. Het vertalen van deze mystici ervaart hij als het gehoor geven aan een innerlijke opdracht. De dood maakt een abrupt einde aan het vertalen van Taulers preken.

Anderhalve week na het verschijnen van zijn bundel *Stemtest*, in de vroege ochtend van 19 maart 2003, overlijdt C.O. Jellema. Hij is dan zesenzestig jaar. Maandag 23 maart wordt hij begraven op de plek die hij zelf uitkoos: de wierde van Saaksum, de begraafplaats naast het kerkje. De zon schijnt, de hemel is blauw. Hij is terug in het land, het 'Hoge Land', van zijn voorvaderen.

Op de grafsteen deze woorden van zijn hand: 'en wij zijn hier om het te noemen tot wij niet meer zijn'.

GERBEN WYNIA

Voornaamste geschriften

Klein Gloria en andere gedichten. Amsterdam 1961.

Tijdverblijf. Utrecht 1971.

Een eng cocon. Baarn 1975.

De schaar van het vergeten. Amsterdam 1981.

De toren van Snelson. Amsterdam 1983.

Door eenen spiegel. Amsterdam 1984.

In de koude voorjaarsnacht. Amsterdam 1986.

Het bodemloze. Wijhe 1987.

Een slaande hoef. Amsterdam 1988.

Opdrachten. Bedum 1988.

Ongeroepen. Amsterdam 1991.
Gedichten, oden, sonnetten. Amsterdam 1992.
Aangaande Hölderlin. Hilversum 1995.
Spolia. Amsterdam 1996.
Drie haren van goud. Hilversum 1998.
Droomtijd. Amsterdam 1999.
Oefeningen bij een beek. Hilversum 2000.
Hetzelfde anders: C.O. Jellema vertaalt. Hilversum 2002.
Stemtest. Amsterdam 2003.
Bosvijver. Staphorst 2004.

Voor een uitvoerige bibliografie zij verwezen naar die opgenomen in het *Kritisch Literatuur Lexicon*.

Eindnoten:

- 1 *Jonas Magazine*, maart 2000.
- 2 'Vermeende wees en wilde eend', in *Oefeningen bij een beek*.
- 3 'Alsof jij dat bent', in *Oefeningen bij een beek*.
- 4 'En nochtans moet het woord bestaan', in *Oefeningen bij een beek*.
- 5 *Het Parool*, 29 augustus 1986.
- 6 *Gooi- en Eemlander*, 11 maart 1967.
- 7 Uit zijn dagboek.
- 8 *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 november 1984.
- 9 *Het Parool*, 29 augustus 1986.
- 10 *De Volkskrant*, 15 augustus 1986.
- 11 *Trouw*, 7 juni 1997.
- 12 *Trouw*, 7 juni 1997.

Ernst Heinrich Kossmann

Leiden 31 januari 1922 - Groningen 8 november 2003

Ernst Kossmann heb ik voor het eerst ontmoet in 1955. Dat is nu dus een halve eeuw geleden. 'Ontmoet' is misschien niet het goede woord voor de gelegenheid waar het om ging. Ik was in september van dat jaar in Leiden als eerstejaarsstudent geschiedenis aangekomen en Kossmann was een van onze docenten. Hij zelf was tien jaar eerder in Leiden begonnen, in 1945, maar zoals zovelen in dat bijzondere bevrijdingsjaar was hij geen gewone eerstejaarsstudent. Hij was toen al drieëntwintig jaar oud, een leeftijd waarop je eerder aan afstuderen dan aan aankomen denkt. Hij had bovendien de gevolgen van oorlog en bezetting aan den lijve ondervonden en meer ontberingen en gevaren doorstaan dan de meeste historici in hun hele leven meemaken.

Van Rotterdam naar Rohrbach

Ernst Heinrich Kossmann is op 31 januari 1922 in Leiden geboren. Hij was de zoon van Friedrich Karl Heinrich Kossmann (1893-1968) die in Leiden Nederlandse taal- en letterkunde had gestudeerd en een carrière in het bibliotheekwezen zou maken. Kossmann *père* schreef gedichten en ander literair werk, componeerde muziek en publiceerde ook wetenschappelijke - filologische en historische - studies. Hij was een actief

lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde waarvan hij ook de geschiedenis schreef. De familie Kossmann behoorde tot wat wel het *Bildungsbürgertum* genoemd wordt. Deze Duitse term ligt in dit verband voor de hand want de Kossmanns kwamen uit Duitsland. Ernsts grootvader, die ook Ernst heette, was vandaar naar Nederland overgekomen waar hij leraar Duits werd. Deze grootvader was de zoon van Heinrich Kossmann, een erudiet van joodse afkomst die in het onderwijs werkzaam was en trouwde met een Baltische domineesdochter. Op deze wijze kwamen twee invloeden, de joodse en de christelijke, in het geslacht Kossmann bij elkaar.

Ernst was de oudste van drie broers, al scheelde dat met zijn tweelingbroer Alfred maar tien minuten. De andere broer, Bernhard, was twee jaar jonger. Alfred werd schrijver, Bernhard violist, Ernst historicus. Zo zette elk in zekere zin het werk van de vader voort. Zoals gezien afkomst en milieu voor de hand lag, bezocht Ernst Kossmann het gymnasium en wel het Rotterdamse Erasmianum. Hij schepte hier, naar hij later zelf schreef, 'geen enkel genoeg in'¹, maar heeft er onmiskenbaar veel van geleerd. Na de Duitse inval in mei 1940 en het bombardement op Rotterdam werd het schoolgebouw door de Duitsers gevorderd en verhuisde zijn eindexamenklas naar de krantenzaal van de gemeentebibliotheek, waarvan zijn vader directeur was.

De studiekeuze na het eindexamen in 1941 lag ook voor de hand, Nederlandse taal- en letterkunde, en de plaats al evenzeer: Leiden. Aangezien de Leidse universiteit echter in november 1940 was gesloten, was dat laatste onmogelijk. Het werd daarom de M.O.-opleiding aan de Haagse School voor Taal- en Letterkunde. Deze studie verliep vlot en het zag ernaar uit dat Kossmann al in 1943 het M.O.-diploma zou behalen, maar toen trad de oorlog ook zijn persoonlijke leven binnen. Als represaille voor een aanslag - met dodelijke afloop - op de oud-generaal H.A. Seyffardt werden, op 6 februari 1943, 625 studenten opgepakt en overgebracht naar het concentratiekamp-in-opbouw in Vught. Enkele dagen later, op 9 februari, volgde een nieuwe actie: 5000 'Plutokratensöhne' moesten eveneens worden opgehaald. Het werden er 1200, onder wie Ernst Kossmann, die net eenentwintig was geworden, en zijn jongere broer Bernd. De tweelingbroer Alfred was op het moment van de razzia niet aanwezig, maar zou later eveneens worden opgepakt en naar Duitsland gestuurd. De jongere broer, die minderjarig was, werd spoedig weer vrijgelaten. Het is een enigszins verrassende gedachte dat de gemeente-

bibliothecaris van Rotterdam door de bezetter tot de plutocraten werd gerekend.

Het verblijf in Vught duurde niet lang. Op 21 april 1943 werden Ernst Kossmann en 180 lotgenoten op transport gesteld. De reis ging via Stuttgart naar Straatsburg. Daar begon na drie maanden gevangenschap de tweede oorlogsepisode, die van dwangarbeider, een term waaraan hij zelf overigens een hekel had. Deze periode zou bijna twee jaar duren. Kossmann verbleef in Heidelberg en Leimen en ten slotte in Rohrbach, waar hij van september 1943 tot de bevrijding door de geallieerde troepen op 20 april 1945 werkzaam was in een fabriek. Hij werkte er samen met voornamelijk Franse arbeiders en leerde zo hun taal te beheersen. Op 27 april 1945 arriveerde hij in Eindhoven, op 5 mei capituleerden de Duitsers en op 7 juni was hij weer thuis.

Ernst Kossmann heeft over die bijna twee en een half jaar van zijn leven, waarin hij van eenentwintig jaar drieëntwintig en een half jaar oud werd, in zijn boek *Familiearchief* het een en ander verteld. Hij deed dat op de hem eigen laconieke en zakelijke wijze, zorgvuldig wikkend en wegend, zijn woorden nauwkeurig kiezend en iedere vorm van zelfbeklag of slachtofferschap mijndend. Het moeten echter ingrijpende ervaringen zijn geweest, dagen en jaren vol onzekerheid over de toekomst, gevuld met saai, onbeduidend, zwaar werk in een lawaaiige omgeving, die wel zeer weinig gemeen had met de rust van het ouderlijk huis en het Erasmiaans gymnasium.

Leiden en Parijs

In oktober 1945 ging de Leidse universiteit weer open en kon Kossmann alsnog aan een academische studie beginnen. Het werd niet meer de Nederlandse taal- en letterkunde maar de geschiedenisstudie. De oorlogservaringen zijn ongetwijfeld voor deze nieuwe studiekeuze van beslissende betekenis geweest. Ook dit keer verliep de studie vlot. In 1947 behaalde hij zijn kandidaats- en in 1950 zijn doctoraalexamen. Zijn promotor, de hoogleraar algemene geschiedenis Th.J.G. Locher, had het talent van de jonge historicus ontdekt en benoemde hem tot zijn assistent. Hij zorgde ook voor een bescheiden reisbeurs uit het Fruinfonds die hem in staat stelde een jaar in Parijs te werken. Op 20 oktober 1950 trouwde Ernst Kossmann met Johanna Putto, die in Amsterdam geschiedenis studeerde, en kort daarna gingen zij samen voor een jaar naar Parijs.

De beurs was geen vetpot, maar iedereen was toen arm en leefde een-

voudig en op jeugdige leeftijd kan men zelfs met weinig geld in Parijs gelukkig zijn. Kossmann werkte vooral in de Bibliothèque Nationale, de oude aan de rue de Richelieu uiteraard, waar hij het gedrukte bronnenmateriaal bestudeerde voor zijn proefschrift over de Fronde dat in Nederland niet beschikbaar was. Na de terugkeer in 1951 werd het werk aan de dissertatie voortgezet en in het najaar van 1953 kon het typoscript naar de drukker. Op 27 januari 1954 promoveerde hij cum laude op het proefschrift *La Fronde*. Kort daarna werd hij benoemd tot wetenschappelijk ambtenaar bij de Leidse geschiedenisopleiding.

Het zag er dus naar uit dat hij in Leiden een wetenschappelijke carrière zou maken, maar dat zou anders lopen. De hoogleraar vaderlandse geschiedenis, A.J.C. Rüter, een sterke persoonlijkheid, vond dat er een tweede man naast Locher moest komen en dat zijn studievriend B.W. Schaper hiervoor beter geschikt was dan Kossmann. Deze laatste moest dus het veld ruimen en zo gebeurde. In 1957 werd Schaper tot wetenschappelijk hoofdambtenaar benoemd. Kossmann moest nu naar iets anders uitzien en dat andere werd Londen.

Londen

De leerstoel voor 'Dutch History and Institutions' aan University College, Londen, vindt zijn ontstaansgrond in de Eerste Wereldoorlog. De Nederlandse neutraliteit tijdens die oorlog was in Engelse ogen verre van perfect geweest en daaraan had Nederland in Engeland een niet al te goede reputatie overgehouden. Nederlandse zakenlieden besloten hieraan wat te doen en zo werd in 1919 de eerste hoogleraar op deze leerstoel benoemd. Dat was P. Geyl, die eerder in Londen correspondent voor de *Nieuwe Rotterdamse Courant* was geweest. Geyl werd in 1936 tot hoogleraar in Utrecht benoemd en toen in Londen opgevolgd door G.J. Renier, die enige tijd grote bekendheid genoot wegens zijn boek *The English: Are they human?* In 1957 ging Renier, weliswaar met tegenzin, met pensioen en moest er worden nagedacht over een opvolger. Op voorspraak van Geyl werd Kossmann benoemd, zij het aanvankelijk niet als hoogleraar maar als lector. De hoogleraarsbenoeming volgde in 1962. De Londense aanstelling kwam Kossmann na zijn abrupte en onvrijwillige vertrek uit Leiden uiteraard goed van pas. Hij begon zijn werk in Londen in oktober 1957 en zou er tot 1966 blijven.

Ernst Kossmann was vijfendertig jaar oud toen hij in Londen benoemd werd. Dat was, zeker gelet op de bijna vijf verloren oorlogsjaren, tame-

lijk jong. Hij had inmiddels al heel wat van de wereld gezien en veel beleefd. Hij had zich tussen 1945 en 1957 ook intellectueel breed ontwikkeld. Zijn academische ervaring was echter tot Leiden beperkt gebleven. In Parijs had hij met de Franse historische wereld weinig contact gehad, al had hij wel kennisgenomen van het werk van enkele der *Annales*-historici, zoals Charles Morazé en Lucien Febvre. Hoe groot moet de overgang geweest zijn van het beschermde, provinciale Leidse milieu naar de grote universiteit en de grote stad Londen. Ook na de Suez-crisis van 1956, die de onmiskenbare achteruitgang en het onweerstaanbare einde van het Britse *Empire* onderstreepte, was Groot-Brittannië nog altijd een wereldmacht en Londen toonde daar alle kenmerken van. Ook op academisch gebied was het een metropool.

Het Engelse onderwijssysteem met zijn sterk analytische inslag, zijn nadruk op zelfstandig denken en goed formuleren was ook heel anders dan het nogal schoolse en passieve Nederlandse stelsel. Dat gold al evenzeer voor het onderzoeksklimaat. Er heerste weliswaar geen Amerikaanse 'publish or perish'-cultuur maar er werd wel op vanzelfsprekende wijze veel gepubliceerd en dat ook nog in de enige overgebleven wereldtaal. Grote geesten en excentrieke persoonlijkheden bezochten de Common Room van University College, een voor docenten ingerichte koffiëen conversatieruimte, waar sociale contacten ontstaan die in Nederland doorgaans ontbreken. Kossmann had Frans geleerd tijdens zijn Duitse gevangenschap, in Leiden algemene geschiedenis gedoceerd en in het Frans zijn proefschrift geschreven over een Frans onderwerp. Er was weinig dat hem er op had voorbereid om in het Engels colleges te geven over de Nederlandse geschiedenis. Toch was dat precies wat hem nu te doen stond.

De Universiteit van Londen bestaat in feite slechts op papier. University College is alleen een college in naam, maar in feite een universiteit op zichzelf en bovendien een van de beste van Engeland. Wereldberoemde historici als Cobban en Momigliano waren eraan verbonden. Kossmann draaide mee in het algemene curriculum, maar moest natuurlijk ook en vooral college geven over de Nederlandse geschiedenis. Geyl had voor dit vak een plaats weten te veroveren en twee onderwerpen geïntroduceerd, respectievelijk als 'optional' en als 'special subject'. Dat laatste was het belangrijkste. Onderwijsinstellingen zijn conservatief en de Engelsen zijn dat ook. Engelse onderwijsgewoonten zijn dus vrijwel onveranderlijk. Toen Kossmann in Londen begon, was dat 'special subject' sinds

de dagen van Geyl dan ook niet veranderd: de diplomatieke geschiedenis van de Spaanse Successie-oorlog. Na enige aarzeling kwam Kossmann met een nieuw onderwerp 'The Dutch Revolt' en kreeg dat aanvaard (ook dit onderwerp zou veertig jaar later nog steeds worden gedoceerd). Kossmann wist een groep leerlingen voor zijn vak te interesseren en zo ontstond een harde kern van in de Nederlandse geschiedenis gespecialiseerde jonge Engelse historici, van wie sommigen belangrijk werk zouden leveren.

Zo ontwikkelde Kossmann zich in Engeland tot een specialist in de Nederlandse geschiedenis van de zestiende eeuw. Begin jaren zestig kwam daar een ander specialisme bij. Alan Bullock, de bekende historicus en Hitlerbiograaf, was een nieuwe historische reeks begonnen: *The Oxford History of Modern Europe*. Geyl, die Bullock kende, wees erop dat hierin ook een deel over Nederland moest worden opgenomen. Dat was voor Oxford University Press een te beperkt onderwerp, maar Nederland en België samen, 'the Low Countries', dat kon wel. Op suggestie van Geyl nam Kossmann deze taak op zich. Zo werd hij ook een specialist in de latere eeuwen.

Het werk was interessant, de carrière verliep voorspoedig, maar Engeland was en bleef het buitenland en de Kossmanns gaven er de voorkeur aan de kinderen in Nederland groot te laten worden. Een vacature in Groningen, ontstaan door het emeritaat van P.J. van Winter, bood hiertoe de mogelijkheid. Van Winter kreeg zelfs twee opvolgers: E.H. Waterbolk en E.H. Kossmann. Zo keerde Kossmann in 1966 naar Nederland terug en begon de derde en laatste fase van zijn academische loopbaan: hoogleraar in de geschiedenis na de Middeleeuwen te Groningen. Hij zou die functie tot zijn emeritaat in 1987 blijven vervullen en tot zijn dood in Groningen blijven wonen.

Groningen

Toen Kossmann in 1966 in Groningen werd benoemd, was hij vierenzeftig jaar oud. Hij had inmiddels een brede internationale ervaring opgedaan: dwangarbeider in Duitsland, onderzoeker in Parijs, hoogleraar in Londen. Hij sprak zijn talen uitstekend, hetgeen internationale contacten vereenvoudigde. De band met de Engelse historische wereld bleef in stand, onder andere door de Engels-Nederlandse historische conferenties die hij samen met J.S. Bromley opzette. Hij had een brede kennis van de Europese geschiedenis en geschiedschrijving die in colleges en

historische essays tot uiting kwam, maar het grote werk over de lage landen vroeg toch de meeste aandacht.

Het boek daarover dat in 1976 in het Nederlands en in 1978 in het Engels uitkwam, trok direct bij verschijnen veel aandacht en maakte hem tot een nationale figuur. De Belgische koning verheef hem tot Officier in de Kroonorde van België en de Nederlandse koningin tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. De Katholieke Universiteit Leuven verleende hem in 1982 een eredoctoraat - hij vertelde graag over de vreugde die het hem gaf te verschijnen met een cappa met daarop de woorden KUL - en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden verleende hem in 1989 de Prijs voor Meesterschap. Hij ontving de Thorbecke-penning en de Vondelprijs. Hij was voorts lid van de Nederlandse, de Belgische en de Europese academies van wetenschappen. Hij sprak bij tal van openbare gelegenheden, jubilea, herdenkingen en dergelijke, vaak vanaf de kansel, want in deze geseculariseerde tijd worden kerkgebouwen vooral voor dit soort zaken benut. Zo gaf hij onder andere in 1980 de Huizingalezing in de Hooglandse Kerk te Leiden en sprak hij bij het koperen regeringsjubileum van koningin Beatrix in de Haagse Grote Kerk. Het was een van de vele malen dat staats- en regeringshoofden zich onder het gehoor bevonden van de man die tegenwoordig ongetwijfeld als de *éminence grise* van de historische wereld zou worden aangeduid.

Toch waren deze mondaine taken niet de enige en zeker ook niet de belangrijkste zaken die zijn aandacht trokken. Toen hij in 1966 in Groningen aantrad, was de oude besloten hooglerarenuniversiteit al enige tijd in verval, voornamelijk door de grote groei van de studentenaantallen en als gevolg daarvan van de wetenschappelijke staf. Na mei 1968 begon de oude universiteit te kraken en onder minister Veringa ging ze ten onder. Kossmann was geen groot bewonderaar van het 'ancien régime' geweest en aanvaardde de veranderingen zonder problemen. In de soms hoogoplopende debatten speelde hij een kalmerende en apaiserende rol. Bestuurlijke functies trokken hem niet aan, maar hij vervulde ze zo nodig plichtsgetrouw. Onderwijs gaf hij graag en met succes. Talloze studenten bewaren aan zijn colleges goede herinneringen en hebben veel geleerd van zijn commentaren en kritiek op hun werkstukken. Een opvallend groot aantal (ruim twintig) mensen wist hij tot een promotie te brengen. Vijftien van dezen zouden later zelf een leerstoel bezetten. Belangrijke functies in de Nederlandse historische wereld nam hij desgevraagd op zich. Met name het (later Koninklijk) Nederlands Historisch

Genootschap en het blad *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* hebben zeer van zijn inzet geprofiteerd. Belangrijke commissies als die betreffende de toekomst van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie zat hij voor.

Historicus van de politieke theorie

Er zijn weinig Nederlandse historici die op een onderwerp uit de Franse geschiedenis promoveren en er zijn er nog minder die hun proefschrift zelf in het Frans schrijven. Kossmann schreef zijn proefschrift over de Fronde in het Frans. Hij deed daar zelf nogal relativerend over en sprak van 'nogal knullig Frans'.² Dat valt erg mee. Geen criticus heeft er in ieder geval ooit over geklaagd. Het is een boek dat nauwelijks de sporen toont van een jeugdwerk. Het is opvallend origineel en rijk van inhoud en getuigt van een persoonlijke aanpak en visie. Het is bovendien bestand gebleken tegen de tand des tijds. Le Roy Ladurie sprak er met grote waardering over en Pierre Goubert prees het als 'neuf, percutant, frôlant par endroits une sorte de génie'.³ In de dissertatie over de Fronde wordt ruime aandacht besteed aan politiek-theoretische kwesties. Zulke vraagstukken hadden hem ook als student al beziggehouden, zoals blijkt uit zijn doctoraalscriptie over het Franse liberalisme. Dit onderwerp, de politieke theorie, zou in zuiver-wetenschappelijke zin zijn belangrijkste interesse blijven. In 1960 verscheen zijn *Politieke theorie in het zeventiende eeuwse Nederland*, waarvoor hij al vóór zijn vertrek naar Engeland materiaal had verzameld. In 1974 verscheen zijn belangrijke inleiding bij de uitgave van een aantal teksten over *The Dutch Revolt*, een publicatie die hem dierbaar was. Verschillende van zijn artikelen over dit onderwerp vonden een plaats in de grote bundel die bij zijn Groningse afscheid verscheen: *Politieke theorie en geschiedenis*. De verhandeling uit 1960 werd met twee andere studies in 2000 gebundeld in *Political thought in the Dutch Republic. Three studies*. Daarin staat ook een belangrijke inleiding, waarin Kossmann zijn positie tegenover Quentin Skinner bepaalt. Kort voor zijn dood verscheen in Napels de bundel *Théorie politique et histoire*, tien opstellen die voornamelijk over politieke theorie gaan.

Wat heeft Kossmann in dit onderwerp geboeid en wat is het belang van zijn werk op dit gebied? Voor Kossmann was de politieke geschiedenis de kern van de geschiedenis 'tout court' en het kader waarbinnen de andere aspecten van de geschiedenis een plaats moesten vinden. 'De politiek', schreef hij, 'slaat de maat van het historische leven op de korte ter-

mijn en in haar vinden behoeften en ideeën van grote groepen mensen concrete uitdrukking'.⁴ Dit bracht hem als het ware als vanzelf bij de politieke theorie, niet als een abstract gedachtestelsel maar als een bron die inzicht geeft in de politieke problemen van een tijd en de wijze waarop mensen daarmee trachten om te gaan. Sommigen beschouwen zijn publicaties over de politieke theorie als zijn belangrijkste werk. Dat gaat misschien wat ver want zijn oeuvre is omvangrijk en gevarieerd en er is veel belangrijk en origineel werk in te vinden, waaronder natuurlijk in de eerste plaats het boek dat hem tot een nationale figuur maakte, *De lage landen*.

Het werk: een overzicht

Het oeuvre van Kossmann is zeer veelzijdig. Het omvat een monografie (*La Fronde*), een handboek (*De lage landen*), een aantal diepgravende studies over politieke theorie die als zelfstandige uitgaven zijn verschenen, twee bundels met artikelen, redevoeringen en essays (*Politieke theorie en geschiedenis* en *Vergankelijkheid en continuïteit*), een autobiografische schets (*Familiearchief*), vele niet gebundelde artikelen en voordrachten, alsmede krantenartikelen en recensies. Daarnaast zijn er de door hem en J.S. Bromley geredigeerde bundels in de reeks *Britain and the Netherlands* (vijf delen). Zeer belangrijk en getuigend van grote eruditie zijn de *Bulletins critiques de l'historiographie néerlandaise* die hij samen met zijn vrouw, de mediëviste Dr. J. Kossmann-Putto, van 1954 tot 1965 in de *Revue du Nord* publiceerde. Daarnaast zijn er de oraties in Londen, Groningen en Leiden, de jaarredes als voorzitter van het Historisch Genootschap etcetera.

Het oeuvre van Ernst Kossmann is ook zeer omvangrijk. De in 1986 afgesloten bibliografie, die is opgenomen in de bij zijn afscheid verschenen bundel *Politieke theorie en geschiedenis*, omvat 157 titels, maar dat is lang niet alles, want zijn productiviteit bleef tot 2000 vrijwel onverminderd. Het totale oeuvre omvat 313 titels. Dat betekent dat er in de zeventien jaar na zijn emeritaat evenveel publicaties zijn verschenen als in de vijftien jaar daarvoor. Wel moet worden opgemerkt dat het in de laatste periode ook wel om herdrukken of nieuwe uitgaven van vroeger werk gaat. Ook veranderde het werk van karakter. Journalistieke bijdragen gingen een veel grotere plaats innemen dan voorheen.

Het eerste krantenartikel verscheen in 1965 in *Het Parool*. Daarna bleef het op dit gebied lange tijd stil, tot 1980, in welk jaar drie boekbesprekingen in *NRC Handelsblad* verschenen. In de daarop volgende jaren pu-

bliceerde Kossmann steeds een of twee artikelen in deze krant, maar na 1987 werd zijn journalistieke werk veel omvangrijker. Naast *NRC Handelsblad* verschenen nu ook bijdragen in *De Volkskrant*, *Trouw*, *Vrij Nederland*, *De Groene Amsterdammer*, *HP De Tijd*, *De Standaard*, het *Reformatorisch Dagblad*, het *Nieuwsblad van het Noorden* en de *Staatscourant*, in totaal bijna veertig stuks. Dit alles gebeurde op verzoek van de desbetreffende redacties en het is een illustratie van het feit dat hij een nationale figuur was geworden. Dat blijkt ook uit de vele redevoeringen over zeer verschillende onderwerpen die Kossmann in binnen- en buitenland heeft gehouden. Dat begon in 1980 met de Huizingalezing en nam daarna een hoge vlucht. De onderwerpen veranderden ook: zijn artikelen en lezingen gingen lang niet meer alleen over historische onderwerpen, maar ook over algemene maatschappelijke en culturele vraagstukken: de universiteit, de letterenfaculteit, de nationale identiteit, Europa en dergelijke. Een constant onderdeel van zijn werk vormen de boekbesprekingen. Onder de 313 titels vinden wij ruim 110 boekbesprekingen. Ook hier ziet men dat in later jaren de aandacht zich verlegde van vaktijdschriften naar kranten en algemene publiekstijdschriften.

We kunnen in dit wetenschappelijk leven wellicht een aantal fasen onderscheiden. Kossmanns eerste artikel verscheen in 1951 in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Dit artikel over 'De doctrinairers tijdens de Restauratie', dat een bewerking was van zijn doctoraalscriptie, telde niet minder dan vierenvertig bladzijden. Het is een zeer fundamenteel en origineel stuk werk. In 1954 verscheen het boek over de Fronde, in 1960 de Akademie-verhandeling over politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland. Wij kunnen dus constateren dat in tien jaar tijd, tussen zijn negenentwintigste en achtendertigste verjaardag zijn belangrijkste werk op het gebied van de politieke theorie tot stand is gekomen. In strikt wetenschappelijke zin is dit misschien zijn belangrijkste bijdrage aan de geschiedwetenschap. Maar dit werk, hoe oorspronkelijk en belangrijk ook, is toch maar een facet van zijn totale oeuvre, een facet waarin zijn diepzinnige en scherpzinnige geest flonkert, maar de andere opvallende trekken ervan, stijl en synthese, niet volledig tot hun recht komen. Dat doen ze wel in het grote overzichtswerk en in de vele essays die in de daarop volgende jaren zijn verschenen: de Groningse oratie, de Huizingalezing over conservatisme, de Akademie-mededeling over Thorbecke, het stuk over Meinecke en natuurlijk bovenal het meesterwerk: *De lage landen*.

Kossmanns meesterwerk

Hoe omvangrijk, veelzijdig en briljant Kossmanns oeuvre ook is, zijn plaats in de Nederlandse samenleving en cultuur van zijn tijd is toch in de eerste plaats te danken aan zijn grote werk over de geschiedenis der lage landen. Dit boek verdient daarom ook in dit levensbericht bijzondere aandacht.

De opzet van het boek is die van een klassieke politieke geschiedenis. De zogenoemde structuren en conjuncturen, die in de moderne geschiedwetenschap zo'n grote plaats innemen, spelen geen rol van betekenis. De economische geschiedenis krijgt slechts weinig aandacht en komt alleen aan de orde wanneer ze nodig is in het verhaal, als achtergrond van de politieke geschiedenis. Het zoeklicht wordt ferm gericht op de grote politieke gebeurtenissen en hun achtergrond. Kossmann blijft trouw aan het vak zoals hij het geleerd had en aan de stijl waarvoor hij had gekozen. *De lage landen* is geen 'Geschiedenis van het gewone volk' en het is ook geen geschiedenis voor het gewone volk. Het publiek waartoe de schrijver zich richt, is wat hij zelf wellicht niet zonder genoeg het betere of geletterde publiek zou noemen. Want het boek is zonder veel concessies aan de lezer geschreven, niet in de zin dat er sprake is van vakjargon of moeilijke woorden, integendeel, maar wel in de zin dat een beroep wordt gedaan op de lezer om de redeneringen van de schrijver zorgvuldig te volgen en mee te denken over de grote problemen van het verleden.

De stijl is zeer persoonlijk: elegant, verzorgd en zorgvuldig, zonder één hol woord of loze frase, maar ook hoekig en weerbarstig, uitermate gereserveerd en bepaald niet wat men 'vlot' pleegt te noemen. Dit blijkt wel uit een zin als: 'De rebellen overwonnen hun onzekerheden; de harde tegenstrijdigheden in hun actie smolt het vuur van het hun zo ondoordacht ter beschikking gestelde nationale motief weg.'⁵ Wie dit boek met vrucht wil lezen dient niet alleen het taal- en redekundig ontleden grondig onder de knie te hebben, maar ook enige kennis van de *ablativus absolutus* en de *oratio obliqua* kan geen kwaad. Kossmann heeft het gymnasium misschien niet met plezier, maar in ieder geval wel met vrucht bezocht en hij was er, zoals hij zelf schreef, achteraf terecht dankbaar voor.⁶

Zoals hij in zijn voorwoord schrijft, heeft hij de eerezucht gehad niet te laten merken dat hij Nederland uiteraard veel beter kent dan België. Hij is hierin uitstekend geslaagd. Van wat hij zelf noemt 'de traditionele, overigens niet onvriendelijke minachting' die Nederlanders in het algemeen voor België voelen, is hier niets te merken. Kossmann moge zich in dit

verband een Hollander noemen, langdurige verblijven in het buitenland hebben ongetwijfeld zijn gevoel voor distantie gescherpt. Vandaar dat hij de Nederlandse samenleving beschouwt met evenveel verbazing als de Belgische en haar beziet zoals een entomoloog de insectenwereld: met verwondering over alles wat er krioelt en woelt, maar ook met een zekere eerbied voor alles wat groeit en bloeit en ons altijd weer boeit. Vandaar ook dat het meest voorkomende adjectief in dit boek, dat niet rijk is aan waardeoordelen, het woord 'merkwaardig' is. Vooral op de pagina's waar de auteur gedreven ideologen en bevlogen politici beschrijft, zoals bijvoorbeeld wanneer hij het heeft over de Nederlandse socialisten, zijn termen als 'zonderling', 'eigenaardig' en dergelijke niet van de lucht.

Door deze afstandelijkheid is Kossmanns nationale geschiedenis van een heel andere aard dan die van zijn grote voorgangers als Blok en Pirenne, Geyl en Romein. Voor Blok was het schrijven van zijn grote *Geschiedenis van het Nederlandse volk* een 'jaarlijk nationale opgave en een bron van onbeschrijfelijk genot', zoals hij zei, omdat hij er de typisch Nederlandse vorm van nationale grootheid mee kon aantonen.⁷ Iets van dit milde, zedelijk gekleurde nationalisme straalt ook af op het werk van de Romeins. Voor Pirenne was het een roeping om de historiciteit van de Belgische staat en diens unieke plaats in de Europese beschaving aan te tonen, een opvatting die door Geyl even kloek met zijn Groot-Nederlandse thesen werd bestreden. Bij Kossmann is er niets van dit alles. Ongewild illustreert hij zo de ontwikkeling, die hij ook zelf beschrijft, namelijk dat in de loop van de laatste decennia de vraagstelling nationaal of antinationaal aan betekenis heeft verloren en men meer geboeid is geraakt door de ideologische vraagstelling links-rechts.

Leven en werken

Kossmann zocht in de geschiedenis naar 'bredere concepten, interpretaties en appreciaties' dan in het werk van zijn vader en grootvader te vinden waren. Hij wilde een 'beschouwelijke generalist' worden. Hij had een 'behoefte aan conceptualisering en interpretatie' en zocht naar een 'mengvorm van betoog en vertelling, argumentatie en verhaal'.⁸ Dat is inderdaad wat zijn werk kenmerkt en wat er de kracht van uitmaakt. In die zin wordt Kossmanns werk bepaald door zijn eigen zelf gevonden inzichten, maar de aard en thematiek ervan zijn ook beïnvloed door zijn levensloop en de dingen die min of meer bij toeval op zijn weg kwamen.

Volgens Taine en de naturalistische schrijvers wordt het leven van

de mens bepaald door erfelijkheid, milieu en opvoeding. Deze elementen hebben onmiskenbaar een stempel gedrukt op Kossmanns leven en werken. De erfelijkheid, zowel van Duits-joodse als van Duits-Baltische zijde, lijkt een belangrijke factor te zijn. De traditie van geleerdheid en schrijflust gaat langs beide lijnen vele generaties terug. Het milieu waarin hij opgroeide, was beschaafd, kunstzinnig en geleerd. Onderwijs en opvoeding, gymnasium en studie in de letterkunde, later geschiedenis, sloten op logische wijze hierop aan. Maar wie zijn levensloop beziet, wordt ook getroffen door de rol die het toeval erin heeft gespeeld.

Als Rüter niet had bedacht dat Schaper de plaats van Kossmann moest innemen, was niet Schaper maar Kossmann in Leiden naast Locher hoogleraar in de algemene geschiedenis geworden en waarschijnlijk met dezelfde taakverdeling (Locher deed Oost- en Schaper West-Europa). Dan was iemand anders naar Londen gegaan. Dan had misschien ook iemand anders de opdracht voor het deel over *The Low Countries* van de *Oxford History of Europe* gekregen en dus ook *De lage landen* geschreven, want afgezien van zijn leerstoel in Londen wees niets in Kossmanns carrière in de richting van het schrijven van een handboek over de Nederlandse en Belgische geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw. Hij had, zoals hij schreef, toen hij aan zijn geschiedenisstudie begon zichzelf voorgenomen 'de Nederlandse geschiedenis zoveel ik kon te vermijden' en hij was daar tot dan toe aardig in geslaagd.⁹

Als hoogleraar in de algemene geschiedenis in Leiden, waar sinds de dagen van Fruin ook een leerstoel voor Nederlandse geschiedenis bestaat, zou Kossmann zich net als Schaper en diens opvolgers waarschijnlijk zorgvuldig aan deze taakverdeling hebben gehouden. De Franse geschiedenis zou ongetwijfeld zijn aandacht hebben behouden, maar stellig zou hij zijn arbeidsgebied verder hebben uitgebreid. Hoogstwaarschijnlijk zou hij ook dan zijn grote essayistische gaven hebben gebruikt en de auteur van veelgelezen studies en opstellen zijn geworden. Maar om een nationale figuur te worden moet men nationale geschiedenis schrijven. Fruin, Geyl en Romein gaven hiervan het voorbeeld. Al heeft Romein zich na de Tweede Wereldoorlog nooit meer met de vaderlandse geschiedenis beziggehouden en waaierde ook Geyl wijder uit, toch zijn het de *Nederlandse stam* van Geyl en *De lage landen* en de *Erflaters* van de Romeins die hun naam hebben gemaakt en hun nationale bekendheid hebben gebracht. Ook Loe de Jong en Presser zijn in de eerste plaats bekend geworden als nationale historici, in hun geval van de Tweede Wereldoor-

log. Zelfs Huizinga, die toch over veel meer schreef, is thans buiten de vakkringen vooral bekend door zijn *Herfsttij der Middeleeuwen* en zijn *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw*. Daarom zijn de Londense periode en de daaruit voortvloeiende taken voor Kossmann van grote betekenis geweest. Hij is zich hierdoor gaan richten op de Nederlandse geschiedenis en uiteindelijk een echte nationale historicus geworden. Dat blijkt niet alleen uit *De lage landen*, maar ook uit de afscheidsbundel *Politieke theorie en geschiedenis*. Van de dertig hier verzamelde studies gaat de overgrote meerderheid over de Nederlandse geschiedenis.

In die zin kan Kossmanns gedwongen vertrek uit Leiden dus als een 'blessing in disguise' worden beschouwd. Het dwong hem zich met de Nederlandse geschiedenis bezig te houden en zo het boek te schrijven dat van hem een nationale figuur maakte. Hij heeft die positie niet gezocht en was er zelfs wel wat verbaasd over, maar de mantel paste hem goed en er was geen reden hem weer uit te trekken. Door 'Londen' kwam hij ook in contact met de Engelse historische wereld en dat heeft hem geholpen bij het vinden van wat hij zelf het belangrijkste vond, een stijl.

De stijl van Kossmann, hoewel zeker geen navolging van Britse modellen, heeft iets onmiskenbaar Engels en is in ieder geval meer Engels dan Frans of Duits. 'Ik had voor wat ik zocht een stijl nodig', schreef hij in zijn 'Zelfportret' en hij vervolgde: 'Ik ben er in het geheel niet van overtuigd een adequate [stijl, W.] gevonden te hebben. Hij moest, meende ik, concies zijn, niet hoogdravend en niet koket. Hij moest niet literair zijn. Ik moest op het terrein blijven dat ik van mijn vaders talenten had geërfd en mocht niet gaan vagabonderen op dat van broer Alfred. Aan die was het scheppende schrijverschap toegefallen, en ook al breidde ik het domein van de wetenschap uit en wilde ik meer dan verslag doen van concreet onderzoek, de geschiedschrijving die ik beoefende had geen literaire ambities en vleide zich niet met de gedachte dat ook zij "verbeelding" en "evocatie" kon worden. Nee, zij moest in koel, kort en gedistantieerd proza - levendig als het kon, en elegant zonder behaagzucht of effectbejag - berichten over thema's van niet al te kleine omvang.'¹⁰ Zo heeft hij het geprobeerd en hij is hierin volledig geslaagd.

Besluit

Ik heb in 1955 enkele colleges van Ernst Kossmann gevolgd, maar ik ben in geen enkel opzicht een leerling van hem geweest. Vele goede historici in Londen en Groningen waren dat wel en zij hebben vanuit die persoon-

10 *Ibidem*, p. 523.

lijke ervaring met deskundigheid en vriendschap over hem geschreven. Wij hebben elkaar enige tientallen malen ontmoet, ik ben verschillende malen onder zijn gehoor geweest bij oraties, lezingen en dergelijke. Wij hebben samen deelgenomen aan Belgisch-Nederlandse, Frans-Nederlandse en Spaans-Nederlandse historische congressen in binnen- en buitenland en zaten een enkele keer ook samen in een commissie. Wij hebben vooral veel en met veel plezier gecorrespondeerd.

Is dat genoeg, een handvol herinneringen en een doos vol brieven, voor de rechtvaardiging van een portret? Ik weet het niet. Zeker is dat Ernst Kossmann in vele opzichten voor mij zoals voor velen een voorbeeld is geweest van hoe men geschiedenis moet schrijven, geschiedenis moet doen. Zeker is ook dat hij een zeer trouwe en genereuze collega is geweest, die zorgvuldig en edelmoedig reageerde op publicaties en mede daardoor een grote stimulans was. Hij verheugde zich oprecht in andermans succes, iets dat in de universitaire wereld niet volstrekt vanzelfsprekend is.

'Afstandelijk' en 'ironisch', zo is zijn stijl van geschiedschrijving vaak getypeerd en terecht. De stijl is de mens, zoals de Franse uitdrukking luidt en dat is ook in dit geval waar, want afstandelijk en ironisch was de manier waarop hij in eerste instantie 'overkwam'. Maar ook alleen in eerste instantie want wie, zoals ik, het geluk en genoeg had hem beter te leren kennen ontmoette niet alleen een bijzonder en nobel mens maar vond in hem ook een warme en trouwe vriend, wel in de verte maar niet op een afstand.

H.L. WESSELING

Voornaamste geschriften

Een lijst van Kossmanns publicaties tot 1986 is verschenen in zijn bundel *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten*. Amsterdam 1987, p. 484-495.

In het onderstaande worden alleen boeken en artikelen uit de periode 1986-2003 vermeld. Recensies en krantenartikelen zijn hieruit weggelaten.

De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. (2 dln.) Zesde druk. Amsterdam 1986.

'Claude Joly', in *Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen. Opstellen voor dr. C. Reedijk*. Hilversum 1986, p. 205-212.

'Politieke en culturele vormgeving der maatschappij', in *Het belang van letterenstudie*. Groningen 1986, p. 21-29.

'De Taalunie en de viering van onze onenigheden', in *Ons Erfdeel* xxix (1986), p. 11-18.

Politieke theorie en geschiedenis. (1ste en 2de druk.) Amsterdam 1987. (Met J.A. Kossmann-Putto), *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden*. [Rekkem], 2de druk 1988, 3de druk 1991, 4de druk 1993, 5de druk 1995, 7de druk 1996.

Vertalingen: *Les Pays-Bas du nord et du sud*. [Rekkem], 2de druk 1988, 3de druk 1991, 4de druk 1993, 5de druk 1995; *The Low Countries. History of the Northern and Southern Netherlands*. [Rekkem], 2de druk 1989, 3de druk 1991, 4de druk 1993, 5de druk 1995, 7de druk 1996, 8ste druk 1997; *Die Niederlande. Geschichte der Nördlichen und Südlichen Niederlande*. [Rekkem], 2de druk 1991, 3de druk 1993; 4de druk 1995; *Los Paises Bajos. Historia de los Paises Bajos del Norte y del Sud*. [Rekkem] 1990, 2de druk 1993; *I Paesi Bassi. Storia del Paesi Bassi settentrionale e meridionale*. [Rekkem] 1990, 2de druk 1993, 3de druk 1996; *Niederlandi, Istorija Severnich i Jozjnich Nederlandow*. [Rekkem] 1996; *Niderlandy. Historia Pólnocnych i Poludniowych Niderlandów*. [Rekkem] 1996; *Nederländerna. De Norra och Södra Nederländernas historia*. [Rekkem] 1997; *Németalföld, eszak-és Del-Németalföld története*. [Rekkem] 1998; *Tarilke de Jos, Istorija Tarilor de Jos nordice si sudice*. [Rekkem] 1998; *Nizozemí, Dejiny severniho a jizniho Nizozemi*. [Rekkem] 1999; *Zemutiniai krastai, Slaurès ir Pietu Nyderlandu istorija*. [Rekkem] 1999; *Madalmad, Pöhja-ja Löuna-Madalmade ajalugu*. [Rekkem] 2000.

- '1787: The Collapse of the Patriot Movement and the Problem of Dutch Decline'. The Creighton Trust Lecture 1987. Londen 1987.
- 'Academische vrijheid: enkele beschouwingen', in: J.C. Breman en C.J.M. Schuyt (ed.), *De bedreigde universiteit. Oordelen en voorstellen*. Leiden 1987, p. 17-27.
- 'Anderhalve eeuw Nederlandse cultuur', in *De Gids* CL (1987), p. 104-111.
- 'Moeten we de tegenstelling progressief-conservatief nog wel handhaven?', in *Civis Mundi* XXVI (1987), p. 117-119.
- 'De tijdgeest, geschiedenis en gebruik van een begrip', in: M. Depaepe en M. D'hoker (ed.), *Onderwijs, opvoeding en maatschappij in de 19de en 20ste eeuw. Liber amicorum Prof. Dr. Maurits de Vroede*. Leuven 1987, p. 43-53.
- 'Een gelukwens', in *Bzzlletin* (1987), nr. 145, p. 3-4.
- 'Ein Lebenslauf: Heuman Coschmann / Heinrich Kossmann 1813-1898', in *Heimatblätter des Rhein-Sieg-Kreises* LVI (1988), p. 9-39. (=Vertaling van 'Lotgevallen', in *Politieke theorie en geschiedenis*, p. 430-467.)
- 'Enkele vragen met betrekking tot het (Noord-)Nederlandse nationale bewustzijn', in: '1585: op gescheiden wegen...' *Handelingen van het colloquium over de scheiding der Nederlanden*. Leuven 1988, p. 223-236.
- 'Nabeschuwing', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt, *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme*. Amsterdam 1988, p. 135-143.
- 'Nederland in de eerste naoorlogse jaren', in *Veertig jaar later. Cobra. Tentoonstellingscatalogus collectie K.P. van Stuijvenberg*. Amsterdam 1988, p. 7-22.
- 'Openingswoorden', in *Over nut en nadeel van geschiedtheorie voor de historicus*. Leiden 1988, p. 9-13.
- 'De waarheden van de geschiedschrijver', in *Hollands Maandblad* XXX, nr. 11 (1988), p. 3-8.
- 'Politiek denken in Nederland, 1581-1710', in *Theoretische geschiedenis* XV (1988), p. 391-394.
- 'Coreferaat', bij S. Schama, *De ark van Noach of 'de onrijpe metarine'?* Amsterdam 1989, p. 32-39.
- 'How to Write Dutch Cultural History?', in *Dutch Crossing. A journal of Low Countries Studies* (1989), nr. 38, p. 3-15.
- 'Nederland in de eerste naoorlogse jaren', in: G. Alberts e.a. (ed.), *Om de Wiskunde. Stimulansen voor toepassingsgerichte wiskunde rond 1946*. Amsterdam 1989, p. 7-33.
- 'Op zoek naar continuïteit: de Jaarboeken voor het democratisch socialisme', in *Socialisme en Democratie* 89/11 (1989), p. 349-351.
- 'The purpose of university education in past, present and future', in *U&H. Tijdschrift voor wetenschappelijk onderwijs* XXXVI (1989), p. 2-15.
- 'Openingstoespraak van de tentoonstelling Pieter Jelles Troelstra op 4 juli 1988', in *Jaarverslag van het Universiteitsmuseum van de Rijksuniversiteit Groningen 1987-1988*.

Groningen 1989, p. 29-32.

'Revolutie in de Nederlanden', in *Ons Erfdeel* xxxii (1989), p. 81-88.

'Theun de Vries en het Franse absolutisme: over *Baron*'; 'Theun de Vries en de geschiedenis', in *Bzzlletin* nr. 169 (1989), p. 28-36.

'De toekomst', in: G.A. van Gemert e.a. (ed.), '*Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken*'. *Groningse geleerden 1614-1989*. Hilversum 1989, p. 283-287.

'De bewaring van cultuur uit heden en verleden', in *KNOB Bulletin* (1990), nr. 3, p. 11-13.

'Dankwoord Prijs voor Meesterschap', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1988-1989*, p. 189-202.

'Die Erfahrung des Leidens', in *Jahrbuch Zentrum für Niederlande-Studien I*. Münster 1990, 57-66.

'Liep de Nederlandse patriottenbeweging op de Franse vooruit?', in *De Franse Revolutie en Vlaanderen / La Révolution française et la Flandre*. Brussel 1990, p. 49-59.

'Tellegen en Duitsland', in *Bibliotheek, wetenschap en cultuur. Opstellen aangeboden aan Mr. W.R.H. Koops*. Groningen 1990, p. 489-503.

'Zeventien internationale congressen', in *Theoretische geschiedenis* xvii (1990), p. 137-143.

'Freedom in seventeenth-century Dutch thought and practice', in: J.I. Israel (ed.), *The Anglo-Dutch Moment*. Cambridge 1991, p. 281-298.

'De eigenheid van de Nederlandse cultuur', in: H.B.M. Wijffes en J.H.J. van den Heuvel (ed.), *De omroep een zorg*. Amsterdam 1991, p. 13-26.

'Het Engels', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1989-1990*, p. 26-32.

'Inleiding', bij: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* xiv, *Reacties*. Den Haag 1991, p. XIII-XXIII.

'J. Huizinga', in *Erflaters van de Twintigste Eeuw*. Amsterdam 1991, p. 35-53.

'De rol van de archivaris bij de beoordeling van het verleden', in *Nederlands Archievenblad* (1991), p. 92-96

'Romeins *Breukvlak* en de Nederlandse geschiedenis', in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* cvii (1991), p. 652-658.

'Souvereiniteit in de Zeven Verenigde Provinciën', in *Theoretische geschiedenis* xviii (1991), p. 413-421.

Bentham en Goethe: twee erfenissen. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid alsmede de Faculteit der Sociale Wetenschappen om werkzaam te zijn op het vakgebied van romantiek en utilisme in politieke theorie en praktijk aan de Rijksuniversiteit Leiden op donderdag 26 november 1992. Leiden 1992.

'De waardering van Rembrandt in de Nederlandse Traditie', in *Oud Holland* cvii

(1992), p. 81-93.

'The Dutch Republic in the Eighteenth Century', in: M.C. Jacob and W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and Revolution*. Ithaca-Londen 1992, p. 19-31.

'Herbert H. Rowen and the Dutch Republic', in: C.E. Harline (ed.), *The Rhyme and Reason of Politics in Early Modern Europe. Collected Essays of Herbert H. Rowen*. Dordrecht-Boston-Londen 1992, p. 23-26.

'Overpeinzingen van een buitenstaander', in *Socialisme en democratie* XLIX (1992), 7/8, p. 291-293.

'De Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst bij de historici', in: F. Gijzenhout en H. van Veen (ed.), *De Gouden Eeuw in perspectief*. Nijmegen 1992, p. 280-298.

'Het klassieke element in de moderne geschiedschrijving', in: E.P. Meijering e.a. (ed.), *De geschiedschrijving van de Oudheid. Zes voordrachten over de Klassieke Oudheid en de moderne wetenschap*. Assen 1992, p. 56-66.

'Freiheitsidee und Freiheitspraxis in der Niederländischen Republik des 17. Jahrhunderts', in: P. Nève en Ch. Koppens, (ed.), *Vorträge gehalten auf dem 28. Deutschen Rechtshistorikertag Nimwegen 23. bis 27. September 1990*. Nijmegen 1992, p. 1-8.

'Kenmerken van het Nederlandse liberalisme', in *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (1992), p. 220-229.

'Wat doen we met het nationalisme?', in *Nationalisme, federalisme en democratie*. Groningen 1993, p. 7-23.

'Huizinga and Geyl. A Portrait of Two Dutch Historians', in *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands. A Yearbook*. Rekkem 1993, p. 130-136.

'Afscheid van oude noties over de Belgisch-Nederlandse relatie', in *Internationale Spectator* XLVII (1993), X, p. 548-551.

Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden. Leuven 1994.

'Hoe Nederlands is de Nederlandse literatuur?', in *Literatuur, tijdschrift over Nederlandse letterkunde* (1994), I, p. 2-10.

'1594-1994: de etappes van het Nederlandse staatsleven', in *Reductie van Groningen, 400-jarig bestaan Provincie Groningen 1594-1994. Voltooiing van de Nederlandse staat*.

Groningen 1994, p. 9-16.

Vergankelijkheid en continuïteit. Opstellen over geschiedenis. Amsterdam 1995.

'Het probleem in de historische wetenschappen', in: T. Koopmans (ed.), *De toekomst van het Nederlands als wetenschapstaal*. Themabijeenkomst van de Afdeling Letterkunde van maandag 9 mei 1994, in *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* LVIII (1995), I, p. 11-15.

'Verdwijnt de Nederlandse identiteit?', in *Internationale Spectator* XLIX (1995), nr. 407/408, p. 420-424.

'Verdwijnt de Nederlandse identiteit? Beschouwingen over natie en cultuur', in: K.

Koch en P. Scheffer (ed.), *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit*. Amsterdam 1996, p. 59-68.

'Feestrede, Grote Kerk, 23 november 1995', in *Haerlem Jaarboek* (1995), p. 21-28.

'De toekomst van de democratie', in *Liber amicorum H.J.L. Vonhoff. Opstellen over politiek, bestuur en management*. 's-Gravenhage 1996, p. 93-104.

'Causerie over Romantiek', in *Groniek* xxx (1996), nr. 135, p. 245-249.

'Zelfportret als historicus', in *Ons Erfdeel* xxxix (1996), 4, p. 517-530.

'Taalverscheidenheid & culturele identiteit I', in *Grenzen aan veeltaligheid? Taalgebruik en bestuurlijke doeltreffendheid in de instellingen van de Europese Unie*. Verslag van de Algemene Conferentie van de Nederlandse Taal en Letteren 1995. Den Haag 1997, p. 49-52.

'Toleration and Tolerance in the Netherlands', in *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands. A Yearbook 1997-1998*. Rekkem 1997, p. 31-37.

'Kleine geschiedenissen', in *Historisch Nieuwsblad* vi (1997), 4, p. 26-27; vi, 5/6, p. 44-45; vii (1998), i, p. 30-31; vii, 2, p. 36-37; vii, 3, p. 48-49; vii, 4, p. 34-38.

'Modernisering van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw', in: J. van den Boomgaard-Manschot e.a., *Water, lekker nat. Drinkwatervoorziening in de provincie Utrecht*. Z.p. 1997, p. 13-33.

Familiearchief. Notities over voorouders, tijdgenoten en mijzelf. Amsterdam 1998.

'Some Reflections on the Practice of Commemoration', in *European Review. Interdisciplinary Journal of the Academia Europaea* vi (1998), p. 269-276.

'Geluk, Nut, Recht', in: J. Tollebeek e.a. (ed.), *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schrijver*. Leuven 1998, p. 601-609.

'Republican Freedom against Monarchical Absolutism: The Dutch Experience in the Seventeenth Century', in: John Pinder (ed.), *Foundations of Democracy in the European Union. From the Genesis of Parliamentary Democracy to the European Parliament*. Londen 1999.

Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 179. Amsterdam 2000.

'Emile Henssen, een indruk', in *Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel. Liber amicorum voor E.E.A. Henssen (1950-1999)*. Amsterdam 2000, p. 17-19.

'De veelkleurigheid van tolerantie: een diffuus begrip', in: M. ten Hooen (red.), *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland*. Amsterdam 2000, p. 179-184.

Théorie politique et histoire. Textes édités et présentés par Catherine Secretan. Napels 2003.

Eindnoten:

- 1 E.H. Kossman, *Familiearchief, Notities over voorouders, tijdgenoten en mijzelf*. Amsterdam 1998, p. 89.

- 2 *Ibidem*, p. 198.
- 3 Pierre Goubert, *Un parcours d'historien. Souvenirs 1915-1995*. Parijs 1996, p. 267.
- 4 E.H. Kossmann, 'Zelfportret als historicus', in *Ons Erfdeel*, jg. 39, nr. 4 (september-oktober 1996), p. 529.
- 5 E.H. Kossmann, *De lage landen, 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam 1976, p. 103.
- 6 Kossmann, 'Zelfportret', p. 517.
- 7 P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*. 4 dln. Leiden 1923-1926, deel 2, p. vii.
- 8 Kossmann, 'Zelfportret', resp. p. 522, p. 519 en p. 522.
- 9 *Ibidem*, p. 523.

Catharina van der Linden

Schiedam 2 november 1909 - Steenwijk 26 december 2002

Mijn eerste contact met Catharina van der Linden dateert uit de tijd dat ik als uitgever werkzaam was bij Nijgh & Van Ditmar. Naast het zakelijke contact groeide er ook een vriendschap, die tot haar overlijden heeft geduurd. In dit levensbericht heb ik diverse citaten van haar hand opgenomen, omdat zij een uitgesproken mening had over leven en dichterschap.

Catharina van der Linden groeide op in een kunstzinnig milieu. Grootvader Cornelis van der Linden was oprichter van de Nederlandse Opera, moeder was zangeres. Vader was ook muzikaal, maar werkte in het bedrijfsleven. Als jong meisje nam hij haar mee naar Noorwegen, waar zij de grootsheid van de natuur leerde kennen. Na haar eindexamen H.B.S. wilde ze terug naar Noorwegen om daar de taal te studeren. Haar vader vond echter dat ze eerst een andere taal moest leren. Ze ging daarom naar Zwitserland, waar ze in een predikantengezin werd opgenomen en ze zich bekwaamde in het Frans. Terug uit Zwitserland volgde zij lessen Noors in Amsterdam, maar ze wou nog steeds terug naar Noorwegen, het land van stilte, water, stenen. Ze leefde daar enige tijd in een fjeldhut, ver van de bewoonde wereld, waar ze moest vissen om te overleven en zelf brood bakken van het meel dat vele kilometers ver gehaald moest worden.

Na Noorwegen ging Catharina van der Linden naar Denemarken. Ze studeerde daar filosofie en legde in het Deens haar kandidaatsexamen af. Na de oorlog keerde ze terug naar Nederland en studeerde enige tijd godsdienstgeschiedenis. In die tijd vertaalde ze enkele werken van de toen bekende auteur J. Anker Larssen, onder andere *Een man in het gekkenhuis*, uitgegeven door Uitgevers Maatschappij Elsevier, alsmede *Het papieren scheepje* en *De man en de vrouw*, verschenen bij Uitgeverij De Driehoek.

Via haar dichtkunst leerde ze Herman Waslander kennen, met wie ze in 1958 trouwde. Met hem maakte ze vele, verre reizen. De indrukken hiervan komen terug in haar werk.

Haar eerste gedicht 'Maanlicht' schreef ze toen ze ongeveer twaalf jaar oud was. Ze zegt daarover: 'De nacht ritselt even in de tuin. Wat bladeren bewegen, ik kan ze in het donker niet zien, maar ik hoor dat het bladeren zijn. Ik word heel rustig, ik luister naar de stilte. Ik ben in de badkamer. Ik heb het licht uitgedaan. Ik ga naar het raam. Ik verlang naar buiten. Ik trek het schuifraam omhoog. De lucht die van buiten naar binnen komt, is koel. Ik hurk voor het opengeschoven raam en leun met m'n beide armen op het lage kozijn. Ik buig mijn hoofd naar buiten. Stilte. -Niets dan diepte, nacht. De donkerte die alles voortbrengt, de duisternis waaruit alles voort kan komen. Ik luister naar de geheimzinnigheid van de tuin, van de ruimte schuin onder mij, ik kijk voor mij uit zonder iets wezenlijks te ontwaren. Er zijn schaduwen, ik hoor iets, heel vaag. Dan niets meer. Ik luister nu naar dat wat zich nog niet laat horen, maar dat er *is* en dus hoorbaar moet zijn. Als een vorm van muziek? Als een muzikaal geluid? Er is iets dat in de mens naar boven komt als hij luistert naar het onhoorbare dat hij wil vangen. Hij weet het nauwelijks, maar er komen woorden. Het komt tot hem als bladgeruis. Hij spreekt zichzelf en zijn verwondering uit. Ik schrijf mijn eerste gedicht. Ik ben dan twaalf jaar. De volgende dag ga ik naar het papierwinkeltje om de hoek en koop daar een dik schrift van tweehonderd bladzijden met een harde kaft. Het schrift is wel vol geworden.'

Uit deze allereerste schriften met 'harde kaft', die zich in haar nalatenschap bevinden, blijkt al haar grote zorgvuldigheid. De gedichten werden genummerd en voorzien van dag en jaartal. Zo zal zij blijven werken. Al haar gedichten werden genoteerd in zogenaamde 'logboeken': titel, datum, de eerste regel, naam van de bundel waarin het gedicht werd gepubliceerd met daarbij de betreffende bladzijde. Alles is derhalve direct terug te vinden.

In 1955 debuteerde Catharina van der Linden met de bundel *De visgier*. Garmt Stuiveling zei erover voor de VARA: 'Er is in haar een sterke behoefte aan zelfdoorgronding en aan zelfbevrijding, zij is in de poëzie op zoek naar zichzelf en naar de diepste werkelijkheid. De bewogen, driftige wil naar iets anders en naar het Andere maakt het vernieuwingsproces in haar versvorm tot een organisch verschijnsel. Het heeft tot gevolg, dat de gedichten de neiging hebben een cyclus te vormen. Ze horen bijeen, ze vullen elkaar aan, bepaalde motieven keren terug en vormen aldus de verbindingslijnen.'

Tot 1960 verschenen er nog een vijftal bundels, waarop lovende kritieken in de pers volgden. Ook werden verzen besproken en voorgedragen voor de AVRO door Anny Schuitema, voor de NCRV, de VPRO en de toenmalige B.N.R.O. (België). Voorts werd haar werk voorgedragen door Ank van der Moer, José Ruiten en Mieke Lelyveld. Er ontstond een levendig contact met dichters als Maurits Mok, Willem Brandt, Ad den Besten, Jan H. de Groot en anderen. Ook met Aya Zikken en Jeanne van Schaik-Willing was er een band.

In maart 1964 ontving zij de Marianne Philips-prijs 'voor de ontwikkeling die zich in haar verzenbundels voltrekt'. Tot 1970 verschenen er geen bundels meer, hoewel de gedichten uit haar pen bleven vloeien. Op verzoek probeerde ze zich toe te leggen op proza, maar ze merkte dat zij zich hierin niet kon ontplooien. Wel werden enkele hoorspelen van haar hand ten gehore gebracht. Maar ze voelde zich meer aangetrokken tot dichten, zoals ze zelf verwoordde: 'Bij proza schrijven ben ik een ander, bij dichten ben ik in en met mezelf.'

In de jaren 1970-1980 verschijnen nog vijf bundels bij Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar. In haar gedichten zijn stenen, bomen, water en lucht (de elementen) steeds terugkerende thema's. Zelf zei ze daarover: 'Dingen uit de natuur spreken mij aan en als ik een steen in de tuin vind, dan komt er steevast later een gedicht uit. Het hoeft geen mooie steen te zijn. Steen is een geconcentreerdheid in je hand, een vastheid. Dan komt er een moment dat je in die steen kijkt, in die harde wereld en dat je opeens een inzicht krijgt in iets wat juist heel plastisch is. Wat juist niet hard is. De steen maakt een oog in je open, het is een sleutel. Bij bomen voel je een beeld van het uit de aarde komen en ergens naar toe groeien, je ontplooien. De boom is iets essentieels voor mij. Water en over water kijken geeft je ook vaak de mogelijkheid dat er een ander soort oog open gaat, dat je iets meer ziet dan water alleen. Het geeft ook een spiegeling naar binnen

toe. Water heeft met ons gevoelsleven te maken. De stenen in mijn gedichten zijn ook vaak door het water geslepen.'

Een criticus omschreef haar gedichten als 'oergedichten'. Met die omschrijving was zij zelf wel ingenomen. 'Oer' was voor haar een levend begrip: 'Het is het oorspronkelijke grote. De oorspronkelijke kracht van het leven dat uit het oer komt, de oerzee waar we uit opduiken. Oer is iets wat nog geen concise vorm heeft, maar wat alles nog kan worden. De donkere poel waaruit alles voortkomt.'

Door haar studie filosofie en godsdienstgeschiedenis schreef ze ook gedichten met een religieus karakter. Zo heeft zij verschillende cyclussen Maria-gedichten geschreven. 'Ik ben niet kerkelijk, maar wel religieus ingesteld. De Maria-figuur heeft mij altijd erg geboeid. Zij heeft iets van de oude aarde-moeder in zich, maar zij tilt die aan de aarde gebonden krachten naar een andere sfeer en verbindt zo het in de aarde verzonkene met het geestelijke. Maria is een heel bijzondere vrouw, haar kind is een heel bijzonder kind.'

Na het verschijnen van *De klimmende boomvrouw* schreef Maurits Mok: '[...] de bundel is een verzenverzameling van wat ik zonder aarzelen een groot dichterschap zou willen noemen, overrompelend zowel van geestelijke inspiratie als van taalgebruik. Zij hanteert een vrije, ritmische vorm, die mede door haar toveren met de taal de kracht bezit van bezwerings-formules, waarmee zij terugkeert tot de oergrond van alle poëzie, die immers bedoeld was om door middel van het woord mysterieuze krachten op te roepen. Dit mystieke facet van haar poëzie doet haar dichterschap denken aan dat van onze middeleeuwse Hadewych, de geniaalste dichteres die ons taalgebied gekend heeft.'

Begin jaren negentig kreeg de schilderes Petra van Kalker de bundel *De vissen vangende vrouw* onder ogen en werd door de gedichten dermate geïnspireerd, dat zij op een nieuwe manier met haar werk aan de slag ging. Er ontstond een diep contact tussen beide kunstenaressen. In oktober 1997 kwam er een eerste tentoonstelling van Petra van Kalker in het Oude Ploegmuseum te Groningen, geheel gewijd aan de poëzie van Catharina van der Linden. In 1999 volgde een tweede tentoonstelling in Galerie Lijn 2 te Groningen. Daar werd niet alleen werk van Petra van Kalker getoond, maar ook van Bo Visser en Liesbeth Topper. De twee laatstgenoemde kunstenaressen lieten zich ook inspireren door het werk van Catharina van der Linden.

Ongeveer in dezelfde periode vroeg Uitgeverij De Componist toe-

stemming het gedicht 'Tuin aan de Vuntus I' uit de bundel *De vrouw van het vloeiend geweest* te mogen gebruiken om door vijf verschillende componisten te worden getoonzet voor vierstemmig a capella-koor.

Catharina van der Linden leefde voor haar gedichten, maar had daarnaast een brede belangstelling voor de gehele literatuur, cultuur, muziek en bovenal voor alles wat er in de wereld gebeurde. Zo schreef zij eens in een brief aan mij: '[...] ik leef helemaal niet zo uitzonderlijk vanuit een zogenaamde geestelijke wereld. Ik interesseer mij bijvoorbeeld dodelijk voor het inwendige van de auto, het functioneren van dat ding. Die vernuftsknobbel onderin het zogenaamde differentieel. Op 't ogenblik zit ik te puzzelen over hoe de scheepslift werkt, de in een wat oudere tijd zogeheten "overtoom". Van buitenboezem naar binnenboezem en omgekeerd. Ik weet hoe een sluis werkt en dacht ook begrepen te hebben hoe de waterlift in het Burgerziekenhuis in Amsterdam werkte - waardoor zij het enige ziekenhuis waren dat nog een lift had in de oorlog, toen de electriciteit uitviel. Maar bij de overtoom is er ook die horizontale verplaatsing die over de dijk heen ging in combinatie met het verticale oplichten van het schip, wat natuurlijk veel te duur zou zijn om dat door een motor te laten verrichten. Wie legt me dat nou 's precies uit? En zo zijn er meer technische dingen waar ik het naadje van de kous van zou willen weten. Ik pik er nog iets uit. De "foeven" die wereldwijd gezien toch zó duidelijk achter alle beurskoersen zitten, waarom bericht niemand daarover? Houden ze het stil omdat ze *de macht* niet hebben om het zelf te beheersen? Welke machten staan er achter en verdelen of betwisten elkaar het spel? Worden we dom gehouden? Omdat het voor die anderen, de grote beheersers (of spelers) aardig wat opbrengt? Hebben we eigenlijk wel in de gaten hoe alles gemanipuleerd wordt? Hoe alles en alles een machtspel is? Het is de angstwekkende wereld van de op zichzelf gerichte mens, die meedogenloos wil kunnen heersen over een ander en het dan ook *doet*. Het moderne woord hiervoor heet globalisering. Deze ontzettende wereldbeheersing breidt zich uit tot we eraan ten gronde gaan. Waarin blijft de meer naar de diepte gerichte kracht van het geestelijk leven werkzaam? Wie schenkt er aandacht aan die miljoenen mensen die, totaal onwetend van wat hun te wachten staat, verpulverd zullen worden in hun onbeschermd bestaan? Waarom schrijf ik dit alles opeens aan jou? Omdat het langzamerhand uit mijn dijen komt, zoals de Denen zeggen.'

Haar grote betrokkenheid bij alles wat er om haar heen en in de wereld gebeurde, blijkt ook uit twee zogenoemde vlugschriften die zij in eigen

beheer uitgaf. In 2000 verscheen *Treurnis om een boom, open brief ann de Gemeente Steenwijk*. De laatste jaren van haar leven woonde zij in 'De Vijverhof', een bejaardencomplex in Steenwijk. Voor haar raam stond een prachtige boom, die van de ene op de andere dag gekapt werd om ruimte te maken voor parkeerplaatsen. 'Boom weg, koud licht in de kamer en 's winters geen vrolijke vogels meer op de kale takken. Stam in stukken, takken en kruin verpulverd. Wie hoort de piepende schreeuw, het donker gebrom uit de boom, waar men de roterende zaag in zet?' Heel veel reacties kreeg zij op dit bundeltje, zowel in de pers als van privé-personen.

In oktober 2001 schreef zij een vlugschrift na de inval in Afghanistan onder de titel *een schreeuw... maar wie luistert? een brief aan iedereen die het durft te lezen (maar het meest aan Wim Kok)*. 'Ik ben woensdag 31 oktober gaan zitten en heb van 's middags vijf tot 's avonds acht aan een stuk door geschreven. Ik zat vol van de oorlog in Afghanistan en de aanslagen in de vs, dat moest eruit. Wie leest het met zijn hart, met liefde, met de wil tot een daad? ik moest het uit handen geven, mijn schrijfhand is hard als een vuist.'

Na haar overlijden liet Catharina van der Linden een immens onuitgegeven oeuvre na. Het was haar vurige wens dat zeker jonge mensen later haar werk zouden ontdekken, want zo schreef ze eens: 'Ik wil wat ik leef verbeelden. Zodat het een vorm, een eigen bestaan krijgt. Dat is wat alle kunstenaars willen: het een vorm geven, het buiten zich zetten en er afstand van doen. Het muziekstuk, het schilderij, het beeld, het gedicht, het heeft dan een eigen leven. Er zit een kracht in. Dezelfde kracht die er de oorsprong van is dat kunstenaars het door alle tijden en ook nu nog steeds *doen*. Een vorm scheppen. Voor iets dat dan op zichzelf staat en iets wezenlijks uitdraagt. Kunst maakt iets waar door er te zijn.'

In de loop van 2005 zal er een bundel verschijnen met een keuze uit haar gepubliceerd en ongepubliceerd werk. Catharina van der Linden heeft haar gehele literaire nalatenschap, waaronder ook romans, verhalen, kinderboeken en hoorspelen nagelaten aan het Letterkundig Museum in Den Haag. Tevens schonk zij enkele werken van Petra van Kalker.

JOSÉE WAEREBEEK

Theodoor Herman Lunsingh Scheurleer

's-Gravenhage 22 juli 1911 - Warnsveld 22 augustus 2002¹

Theodoor Herman Lunsingh Scheurleer, die in augustus 2002 op eenennegentigjarige leeftijd overleed als *éminence grise* op het gebied van de kunstnijverheid en zijn hele leven heeft geijverd voor de waardering van zijn vakgebied als een volwaardige discipline binnen de kunstgeschiedenis, stamde uit een Haagse familie. Zowel zijn vader als grootvader, behorend tot een geslacht dat sinds generaties de Bank Scheurleer en Zonen leidde, hadden zich naast hun bankierscarrière al op jeugdige leeftijd ontwikkeld tot gepassioneerde verzamelaars. Grootvader Daniël François Scheurleer was een grote autoriteit op het gebied van muziek(instrumenten); vader Constant Willem Scheurleer, die de familienaam van zijn moeder, Lunsingh, aan de eigen familienaam toevoegde, verzamelde archeologische objecten. Deze collecties werden van een dusdanige omvang dat beiden een museum ervoor hebben gesticht. In 1905 ontstond zo het Museum Scheurleer, in de tuin van D.F. Scheurleers woonvilla aan de nieuwe Carnegielaan. Constant Willem, in 1907 getrouwd met Johanna Catharina Charlotte de Meester, toonde zijn collectie eerst in zijn woonhuis aan het Haagse Prinsevinkenpark nr. 6, waar Theo ook werd geboren. In 1912 werd de bovenverdieping daar verbouwd tot een grote, ongeveer 15 meter lange zaal met bovenlicht, waarin de collectie werd opgesteld,

evenals de wetenschappelijke bibliotheek. Dit 'museum' diende tegelijk als werkkamer en woonkamer voor het gezin. Deze ruimte zou in het geheugen van Theo Lunsingh Scheurleer gegrift blijven; zo gaf hij er later een liefdevolle beschrijving van. In 1924 werd echter naast het muziekhistorisch museum van de grootvader een eigen museum annex woonhuis gebouwd.

Nourri dans le sérail in deze uitzonderlijke, museale ambiance, raakte de jonge Theo als vanzelfsprekend onder de bekoring van het directe contact met kunstwerken. 'Hoe vaak hebben mijn broers en ik er niet bijgestaan als een grote kist werd thuisgebracht en deze werd uitgepakt. Van jongs af aan raakten wij vertrouwd met kunst uit oude tijd en werd de liefde hiervoor aangekweekt', zei hij in een interview in *Het Vaderland* uit 1963. Op jeugdige leeftijd zette hij ook zelf zijn eerste schreden op het pad van de verzamelaar. Zijn persoonlijke belangstelling ging vooral uit naar Franse ornamentprenten, een eigenzinnige keuze, die hij zijn hele leven trouw bleef. Diepgaande kennis van het ornament zou later een vanzelfsprekend onderdeel worden van zijn benadering en analyse van voorwerpen van kunstnijverheid. Toen zijn interesse hiervoor werd gewekt, had dit type prenten weinig waarde, zeker in die tijd toen ornament als een overwonnen standpunt werd verketterd. Met zijn bescheiden zakgeld kon hij dus interessante aankopen doen op de Haagse rommelmarkt, waar opkopers de hi hun ogen weinig aantrekkelijke ornamentprenten voor de toen zo'n tien à twaalf jaar oude Theo opzij legden. Tweede helft jaren twintig kwamen daar vonden in de stalletjes langs de Seine in Parijs bij, waar hij voor weinig francs publicaties kon kopen van beroemde Franse ontwerpers als Blondel, D'Aviler en Jean Lepautre. Deze prenten boden het hulpmiddel bij uitstek om lijn te brengen in de veelheid van vormen en ontwikkelingen op het gebied van de meubelkunst, waarnaar van jongs af aan zijn belangstelling vooral uitging en waarvan hij een documentatie trachtte op te bouwen. Thuis waren er zelfs drie abonnementen op de *Illustrated London News*, vol berichten en foto's over kunst en de internationale kunstmarkt, die door het gezin werden uitgeknipt: de vader kreeg de archeologische documentatie, Theo alles op meubelgebied, de oudste broer Daan de verdere kunstnijverheid.

In enkele schoolschriftjes beschreef Theo reeds op vijftienjarige leeftijd gedetailleerd paleis en tuinen van Versailles, gebruik makend van Franse auteurs als Gaston Brière, Paul Gruyer en Emile Bayard. Vertrek

na vertrek werd minutieus geanalyseerd, met aandacht voor alle decoraties en betrokken kunstenaars, maar ook voor de ceremoniële gebruiken. Ook de marqueteriemeubelen van Boulle werden besproken, waarbij hij - bijna profetisch ten opzichte van zijn latere onderzoek-reeds opmerkte dat deze vaardigheid zich mogelijk vanuit de Nederlanden had verbreid en Hollandse vaklieden daarvoor naar Parijs waren gehaald. Tevens begon hij met het aanleggen van een documentatie betreffende Daniel Marot, de *trait-d'union* bij uitstek tussen Parijs en Holland. Bezoeken met zijn familie aan Parijs in 1927 en 1928 openden Theo nog verder de ogen en de lichtstad zou voor hem altijd het voorbeeld blijven van beschaving en cultuur. Toen hem kort voor zijn dood bij een televisieopname werd gevraagd waar hij het liefst nog een keer naar toe wilde, antwoordde hij zonder enige aarzeling: Parijs!

Na het gemeentelijk lyceum, volgde hij korte tijd colleges kunstgeschiedenis bij professor W. Vogelsang in Utrecht, vóór zijn benoeming in 1907 tot eerste hoogleraar kunstgeschiedenis in Nederland verbonden aan het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst (voorloper van de afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid van het Rijksmuseum), waar hij onder meer een catalogus van de meubelen had gepubliceerd. Toch zette Scheurleer deze studie niet door omdat de studentenwereld hem tegenstond. De keuze welke carrière hij zou volgen, het bankiersvak volgens de familietraditie, of toch een definitieve keuze voor kunst en wetenschap, werd hem door de internationale ontwikkelingen uit handen genomen. De Bank Scheurleer en Zonen ontkwam niet aan de wereldwijde financiële crisis; in 1932 werd het faillissement over de bank uitgesproken, waarin het persoonlijke vermogen van de firmant betrokken was. Een speciaal opgericht Comité tot Behoud der Musea-Scheurleer wist te bewerkstelligen dat de muziekcollectie in 1933 door de gemeente Den Haag werd aangekocht voor het nieuw te openen Gemeentemuseum; in 1935 kon ook het overgrote deel van de archeologische collectie behouden blijven als basis van het Allard Pierson Museum in Amsterdam. De abrupte overgang van grote rijkdom naar acuut geldgebrek was voor Theo Scheurleer een traumatische ervaring die zijn toekomst radicaal wijzigde. Zijn vader maakte nu van de archeologie zijn beroep en werd in 1936 bijzonder hoogleraar in de klassieke archeologie aan de Leidse universiteit. Theo zelf kwam, na onder andere een jaar in Bordeaux waar hij verbleef voor een mogelijke diplomatieke carrière, uiteindelijk terecht bij de Nederlandse

Bank voor Zuid-Afrika in Amsterdam, waar hij tot de eerste oorlogsjaren bleef werken.

Toch zette hij, in de traditie van zijn vader en grootvader, gedurende deze jaren bij de bank zijn eerste stappen op wetenschappelijk gebied. Reeds op vierentwintigjarige leeftijd debuteerde hij in 1935 met artikelen zowel in *Oud Holland*, als internationaal in het *Bulletin de la Société de l'histoire de l'art français*, gevolgd door onder meer een reeks artikelen over 'French eighteenth-century furniture in Holland' (1937-1940) in *The Burlington Magazine*. Alle hadden de Franse kunstnijverheid of haar invloed elders tot onderwerp. In de eerste oorlogsjaren verschenen vervolgens de eerste, op Nederland gerichte studies, nog steeds van belang door de uitvoerige archivalische onderbouwing die eraan ten grondslag ligt, wat kenmerkend zou blijven voor Scheurleers methode van onderzoek. Ook de thema's typeren reeds zijn verdere belangstelling: 'Jan van Mekerem, een Amsterdamse meubelmaker uit het einde der 17de en begin der 18de eeuw' (1941) is tekenend voor zijn interesse voor het Nederlandse maar ook internationale meubel met bloemenmarqueterie, dat hem tot zijn dood zou blijven bezighouden; zijn studie over de zeventiende-eeuwse invoer van Japans lakwerk in Nederland (1941) staat aan het begin van vele publicaties over de relaties van Nederland en de v.o.c. met het Verre Oosten en de vele sporen die daarvan in het Nederlandse interieur zijn aan te wijzen; uit 'Het Amsterdamse St. Josefsgilde' (1942) blijkt reeds het belang dat hij hechtte aan de geschiedenis van de meubelmakersgilden als context waarbinnen topstukken en eenvoudiger meubilair in ons land konden ontstaan.

Mede door deze publicaties raakte Scheurleer, die in de eerste oorlogsmaanden in Amsterdam was gehuwd met Eleanor Kröner, in 1941 betrokken bij de tentoonstelling *In Holland staat een huis* in het Stedelijk Museum in Amsterdam. Deze gaf een overzicht van de ontwikkeling van het Nederlandse interieur van 1800-1941, waarbij verdeeld over zes tijdvakken telkens een 'slaapkamer' en een 'zitkamer' waren gereconstrueerd met objecten uit vooral particulier bezit. Zeker in deze reconstructies bespeurt men veel van Scheurleers inbreng, Maar vooral, zoals Scheurleer zelf in een recensie in het *Maandblad voor Beeldende Kunsten* schreef, was het een gelegenheid om 'de aandacht te vestigen op voortbrengselen van kunstnijverheid die zich weliswaar in een stijgende belangstelling verheugen, maar toch ternauwernood voorwerp van ernstige studie geweest zijn [...] waar men het onderzoek hoogstens voortzet tot omstreeks

1840'. Hierin spreekt reeds een persoonlijke interesse in de negentiende en twintigste eeuw, hoezeer zijn eigen onderzoek vooral gericht zou zijn op eerdere perioden.

Toen begin 1943 in het Rijksmuseum een vacature kwam, werd Theo Scheurleer door de bekendheid die hij door zijn wetenschappelijke activiteiten had gekregen, benoemd als wetenschappelijk assistent op arbeidscontract bij de afdeling kunstnijverheid. Maar als jong personeelslid bij de bank, stond hij net hoog op de lijst voor tewerkstelling in Duitsland en toen zijn officiële benoeming door omstandigheden werd vertraagd, was inmenging van veel autoriteiten nodig om de verandering van baan veilig te stellen en hem te schrappen van de tewerkstellingslijst. Daarbij speelde ook de Duitsgezinde directeur van Museum Boijmans, D. Hannema, een belangrijke rol, iets waar Scheurleer later met gemengde gevoelens op terugkeek.

Het Rijksmuseum was in 1943 vrijwel ontdaan van het merendeel van zijn collecties. Scheurleer kwam op de afdeling kunstnijverheid, met C.M.A.A. Lindeman als conservator meubelen, die kort daarop echter als waarnemend hoofddirecteur moest optreden. De afdeling werd in feite bijeengehouden door mejuffrouw C.J. Hudig, die Scheurleer reeds kende uit het comité van *In Holland staat een huis*. Zij wijdde Scheurleer bijvoorbeeld in de praktische kanten van het museumvak in. Maar vooral werd Scheurleer ingeschakeld bij de zorg voor de geëvacueerde kunstwerken, die zich op dat ogenblik bevonden in grotten in de Sint Pietersberg bij Maastricht en in de rijksschuilkelder in Paasloo benoorden Steenwijk, waar conservator H.P. Baard de verantwoording voor droeg. Soms verving hij Baard voor enkele weken. Een enkele keer mocht zijn vrouw mee, maar toen de situatie verslechterde en bovendien in mei 1944 hun eerste zoon werd geboren, werd dat onmogelijk.

Omdat de museumstaf zich bij de door de Duitsers geïnstigeerde tentoonstellingen nauwelijks betrokken voelde, gaf dit Scheurleer de mogelijkheid in zijn resterende werktijd zich te verdiepen in de geschiedenis van de eigen museumcollectie. Het resultaat van dit onderzoek werd een studie over een van de belangrijkste voorlopers van het museum, 'Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn beteekenis voor het Rijksmuseum', verschenen direct na de oorlog in 1946. Door het uitblijven van reacties zou eerst tien jaar later het vervolg hierop verschijnen. Voor Scheurleer zelf was een dergelijk onderzoek naar de eigen geschiedenis van de instelling - zowel van de collecties als de betrokken mensen - van

cruciaal belang: niet alleen vanwege de herkomst van de kunstwerken, het behoevde je ook, meende hij, voor een zekere hoogmoed - als gevolg van een (te) grote identificatie-over de eigen rol en betekenis. Ook voorgangers droegen immers in belangrijke mate bij. Toen in 1958 het honderdvijftigjarig bestaan van het Rijksmuseum werd herdacht, publiceerde hij in het gedenkboek dat onder zijn redactie verscheen twee grote artikelen gewijd aan de geschiedenis van het Rijksmuseum zelf. Tijdens het onderzoek groeide tevens zijn belangstelling voor het verzamelwezen in het algemeen, en meer in het bijzonder voor de kostbare kunstkasten die het meubilair vormden waarin verzamelingen eeuwen lang werden getoond en waaraan Scheurleer in diverse publicaties aandacht zou schenken.

De studie was vooral geschreven in de periode dat Scheurleer tegen het eind van de oorlog, met enkele andere stafleden, was ondergedoken in het Rijksmuseum, omdat de vrijwaring van tewerkstelling in Duitsland voor rijksambtenaren inmiddels was opgeheven. Dit liet op hem een onuitwisbare indruk achter. Zoals hij het zelf uitdrukte, raakte hij hierdoor 'fysiek' met het gebouw vertrouwd, omdat hij overal kon doordringen in het praktisch lege gebouw. Slapen gebeurde op diverse plekken, maar de sterkste indruk maakten de keren dat hij zijn matras neerlegde in de zogenaamde paviljoenzaal, de grote zuilenhal beneden. Het gaf hem het gevoel in een kathedraal wakker te worden en zijn sterke betrokkenheid bij het gebouw van Cuypers moet toen zijn ontstaan, al konden de decoratieve schilderingen die tot na de oorlog nog de wanden sierden hem weinig bekoren. 'Keihard sjablonenwerk' noemde hij dit werk van Cuypers, voor wie hij als architect wel grote waardering kon opbrengen; vooral bij het ophangen van de wandtapijtentoonstelling in 1946 bleek het contrast onoverkomelijk en het had zijn volle instemming dat toen deze schilderingen of wat ervan resteerde, in zijn woorden, 'slapende werden gemaakt'.

Voor Jhr. D.C. Röell, die in 1945 tot hoofd directeur was benoemd, koesterde Scheurleer grote bewondering; in diens museumbeleid stond het publiek centraal, een duidelijk socialistisch uitgangspunt - betaald door de overheid diende men het publiek de volle honderd procent te geven - waarvoor alle persoonlijke liefhebberijen moesten wijken. De hechte onderlinge samenwerking tussen de kleine, maar kwalitatief goede staf van de verschillende afdelingen, het ontbreken van een 'hokjesgeest', ondervond Scheurleer daarbij als zeer stimulerend. In de eerste jaren na de oorlog wist Röell in het nog bijna lege gebouw belangrijke internationale

tentoonstellingen aan te trekken, die voor Scheurleer direct hoogtepunten moeten hebben betekend. *Wandtapijten der Franse kathedralen en paleizen en de tapijtweefkunst van heden* besloeg eind 1946 maar liefst 22 zalen, met topstukken als de volledige reeks van *La Dame à la Licorne* en scènes uit de *Apocalyps van Angers*, naast werken van Jean Lurçat, Marcel Gromaire en Marc Saint-Saëns. De pers sprak zelfs in termen van ‘verbijsterend’ en ‘een openbaring’. Hier zal Scheurleers grote belangstelling voor de wandtapijtkunst zijn gewekt die hij later, samen met Röell, in het aankoopbeleid voor het museum tot uitdrukking bracht. De tentoonstelling *Kunstschaten uit Wenen* in 1947 confronteerde Scheurleer met hoogtepunten als de Bourgondische hofcultuur, zestiende-eeuwse Vlaamse tapijten, halfedelsteenvazen zoals de beroemde jaspiskan van Paulus van Vianen en met de rijkdom van de in Wenen bewaarde wapenrustingen. Het inspireerde hem tot zijn *Camera Studies of European Sculpture and Craftsmanship* (1949), gewijd aan deze Weense collecties. In deze jaren ontstonden ook de eerste nauwe relaties met collega's in het buitenland, zoals met Pierre Verlet van het Louvre en collega's in Wenen, die een belangrijke rol bleven spelen in zijn verdere carrière.

Al in 1945 was het Scheurleer, die per 1 januari 1946 zou worden bevorderd tot conservator, gelukt een unieke aankoop te realiseren voor het museum, de Kops-kamer, een fraaie salon uit Haarlem en neoclassicistisch hoogtepunt naar een ontwerp van Abraham van der Hart, die in 1906 weliswaar was geveild maar zijn volledige inrichting had bewaard. Scheurleers speurtocht naar de huidige verblijfplaats had hij nog tijdens de oorlog in 1944 in gang gezet en kon eind 1945 succesvol worden afgerond. In afwachting van een beoogde, totaal vernieuwde opstelling in het museum volgens moderne principes, kon in 1947 onder leiding van Röell en architect F.A. Eschauzier op de benedenverdieping van de Druckeruitbouw voorlopig een negental zalen met beeldhouwkunst en kunstnijverheid worden geopend. Door deze beperkte ruimte kon alleen de Nederlandse kunst tot begin achttiende eeuw worden getoond. Hierbij was niet meer sprake van de toen gebruikelijke gemengde opstelling, waarbij volgens Scheurleers in *Forum* verschenen toelichting een ‘meubel, hoe fraai dit op zichzelf ook moge zijn, verlaagd wordt tot de rang van een decoratiestuk’, maar van een scheiding tussen de kunsten ‘ten einde ieder dezer groepen zoo gunstig mogelijk te doen uitkomen’. Het object moest daarbij geïsoleerd tot zijn recht kunnen komen, zonder afleidende details eromheen, maar wel binnen de samenhang van de ruimte als geheel.

Röell, die uiterst kritisch was wat betreft presentatie, leerde Scheurleer hierbij vooral de 'regie', wat betekende dat alles er zo moeiteloos moest uitzien dat aan de bezoeker niets zou blijken van de inspanningen die dit had gekost. Zo zou Scheurleer steeds hoogstpersoonlijk op het laatste moment de zalen nog controleren op vergeten dweilen, stofzuigers of andere pijnlijke details.

Direct wijdde Scheurleer zich aan het onderzoek voor een catalogus van de meubelcollectie en verschenen er artikelen gewijd aan onderdelen van de collectie. Inspirerend waren daarbij de studiereizen op basis van uitwisseling met Franse collega's in 1948 en 1949. Daar startte hij zijn archiefonderzoek naar de in Parijs vooral voor de hofkringen werkende meubelmakers, onder wie de deels in de Nederlanden opgeleide Jean Macé. Het grote ebbenhouten, in Parijs ontstane kabinet met zijn gecompliceerde iconografie, dat door Scheurleer in 1948 kon worden aangekocht - een belangrijke internationale verrijking van de collectie van het Rijks-museum - zou hij later in een invloedrijk artikel 'Novels in Ebony' in het *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (1956), aan deze Macé toeschrijven. Hij moet destijds in de archieven zijn gestuit op de naam van de uit het Noord-Hollandse Bergen afkomstige Pieter Gole, een volledig vergeten meubelmaker, wiens carrière aan het hof van de jonge Lodewijk XIV Scheurleers onderzoek tot het laatst van zijn leven zou bepalen. Het thema van de zomertentoonstelling van het Rijksmuseum in 1950, *De Stadhouder-Koning en zijn tijd*, waarvan de catalogus door Scheurleer samen met R. van Lutterveld werd samengesteld, kondigt reeds een ander belangrijk thema in Scheurleers onderzoek aan: de collecties van de stadhouderlijke familie ten tijde van de Republiek.

Grote inbreng had Scheurleer in enkele belangrijke internationale tentoonstellingen, vooral nadat hij hi 1954 was benoemd tot directeur van de afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid. *De triomf van het Maniërisme* (1955), die als tentoonstelling van de Raad van Europa veel internationale aandacht trok, wordt met de bijbehorende catalogus algemeen beschouwd als een startpunt voor de herwaardering voor deze typisch internationale stijl. De zomertentoonstelling in 1957 was zelfs geheel aan de Franse kunstnijverheid gewijd. Onder de titel *Van Gotiek tot Empire* toonde deze een keuze uit het Parijse Musée des Arts Décoratifs. In 1959 volgde *Lodewijk Napoleon en het Koninkrijk Holland*, nog als eerbewijs aan deze stichter van het Rijksmuseum, waarvan het jaar tevoren het honderdvijftigjarig bestaan was herdacht. Enkele jaren eerder, toen het

empire nog nauwelijks onderwerp van serieuze studie was, had Scheurleer met een uitvoerige, door bronnen onderbouwde studie over 'De inrichting van het koninklijk paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon' - welk paleis kan bogen op een van de belangrijkste collecties empiremeubelen in Europa- aangetoond welke grote betekenis dit kortstondig koningschap voor de introductie van de empirestijl in ons land heeft gehad.

Deze en andere tentoonstellingen verstevigden de contacten met talloze collega's in het buitenland. Uit Scheurleers bewaarde correspondentie spreekt een meestal zeer persoonlijke relatie met de meeste directeuren en conservatoren in de musea met belangrijke kunstnijverheidcollecties zowel in Europa als Amerika. Opvallend vaak ging het daarbij niet alleen om museale kwesties, maar ook om wetenschappelijke onderzoeksvragen, waarover met een vaak grote frequentie van gedachten werd gewisseld. Zo deelde hij met Pierre Verlet van het Louvre de sterk archivalische inslag die voor hen beiden de basis diende te vormen van elke kwalitatieve analyse. Ook met iemand als Fiske Kimball in Philadelphia, wiens toonzettende studie *The Creation of the Rococo* tijdens de oorlog in Amerika was verschenen, nam Scheurleer begin 1946 direct contact op: 'I must confess, that I got a kind of shock realising that a book of this importance, which appeared already more than two years ago, was still completely unknown here.' Wel schaarde hij zich, tot Kimballs teleurstelling, in 'the chorus of incredulity' over diens hypothese betreffende een Engelse invloed op het ontstaan van de Franse Lodewijk XVI-stijl, een hypothese die later door Svend Eriksen overtuigend weerlegd zou worden.

Ook met collega's als Ralph Edwards van het Victoria & Albert Museum (v&A) en Francis Watson van de Wallace Collection ontwikkelde zich een continue uitwisseling van ideeën. Vele voorbeelden zouden hiervan te geven zijn, vaak met betrekking tot zijn eigen onderzoeksthema's, even vaak ook vragen betreffend in omgekeerde richting. Toen in 1959 binnen het ICOM stemmen opgingen tot de oprichting van een *Commission for Museums of Applied Arts*, behoorde Scheurleer samen met Trenchard Cox van het v&A tot de drijvende krachten, zodat de eerste vergadering in 1962 kon plaatsvinden tijdens het ICOM-congres in Amsterdam en Den Haag. In 1965 trok hij zich echter terug omdat hij inmiddels niet meer in het Rijksmuseum werkte.

De collectie kunstnijverheid van het Rijksmuseum had in 1952-1953 een enorme impuls gekregen, toen de in het kader van de recuperatie

uit Duitsland terug verkregen unieke verzameling van wijlen Dr. Fritz Mannheimer aan het Rijksmuseum werd toegewezen. Vooral voor deze afdeling betekende dit, dat deze zich in één klap kon meten met de beste internationale museale collecties. Het vooruitzicht hierop speelde zeker mee bij de verbouwingen die de afdeling vanaf begin jaren vijftig steeds meer ruimte zouden bieden. Gedurende Scheurleers hele Rijksmuseumperiode zijn deze verbouwingen, met hun vaak wekelijkse bouwvergaderingen, voor hem een doorlopend thema gebleven. Scheurleer kon zich later, behalve de achttiende-eeuwse 'Rotterdamse' zaal (met trap) in de Drucker-uitbouw, geen ruimte herinneren die in deze jaren niet was verbouwd. In 1952 kwam voor het eerst een dertigtal zalen in de westvleugel op de hoofdverdieping en gelijkvloers ter beschikking voor de beeldhouwkunst en kunstnijverheid tot en met de zeventiende eeuw. Onder de inspirerende leiding van Röell, met F.A. Eschauzier als architect, werd eindeloos geëxperimenteerd, waarbij elk object minstens vijf keer van plaats veranderde. Opnieuw werd niet meer uitgegaan van een gemengde opstelling, maar kreeg elk object apart aandacht en werd het zoveel mogelijk overeenkomstig zijn functie getoond. De combinatie in een zorgvuldige, fraai ogende opstelling van kunstnijverheidsobjecten in verschillende materialen en technieken, beoogde weliswaar de stijl en sfeer van een bepaald tijdperk op te roepen, maar streefde juist niet een, altijd tijdgebonden, reconstructie daarvan na.

Het is een prestatie van formaat dat hetzelfde jaar Scheurleers *Catalogus van meubelen en betimmeringen* - de eerste sinds die van Vogelsang uit 1907 - verscheen. Voorzien van een uitvoerige wetenschappelijke inleiding en met gedetailleerde beschrijvingen, voldeed deze aan veel hogere eisen dan tot dan toe gebruikelijk waren, al streefde Scheurleer zeker nog niet die mate van diepgang na waarvoor latere belangrijke meubelcatalogi zoals van de Wallace Collection uit 1956 de toon zouden zetten.

Ten gevolge van de watersnoodramp werd het vervolg van de verbouwing pas in de jaren 1955-1957 gerealiseerd, waardoor een aantal zalen betreffende stadhouder-koning Willem III kon worden opengesteld. Nog steeds was echter vrijwel niets uit de achttiende eeuw voor het publiek te zien, terwijl de afdeling toch door de collectie Mannheimer juist met een aantal internationale topstukken, zoals Frans achttiende-eeuws meubilair en Saksisch porselein, was verrijkt. Bevredigend was de situatie dus niet, totdat Röell uiteindelijk een gedurfde oplossing vond in het dichtbouwen van de westelijke binnenplaats van Cuypers. Röell, die een persoon-

lijke voorkeur voor kunstnijverheid had, vormde samen met Scheurleer en Dick EIFFERS, die architect Eschauzier was opgevolgd, een inspirerend team voor deze ingrijpende operatie. Röell bleef dan ook na zijn afscheid als hoofddirecteur in 1959 tot zijn overlijden in 1961 als adviseur bij het project nauw betrokken. In juni 1962 kon de vernieuwde afdeling met in totaal zestig zalen, verdeeld over drie verdiepingen, onder grote bijval geopend worden. De inrichting toonde de West-Europese wooncultuur in zijn samenhang, waarbinnen de Nederlandse burgercultuur was ingebed, en werd internationaal als zeer vooruitstrevend ervaren. Veel was nog nooit eerder tentoongesteld, zoals de in 1945 aangekochte, volledig ingerichte Kops-kamer. Veel ook was specifiek met het oog op de uitbreiding aangekocht. Dat gold vooral de wandtapijten, waarop de maat van de zalen zelfs deels werd afgestemd. Door Röell en Scheurleer, in de recente catalogus van het wandtapijtenbezit niet zonder reden aangemerkt als een 'golden team', waren niet minder dan tweeënveertig tapijten verworven. In feite was met deze verbouwing een kunstnijverheidsmuseum ontstaan binnen het Rijksmuseum, met een opstelling die qua raffinement en veelzijdigheid niet slechts gelijkwaardig was aan de afdeling - vooral Nederlandse - schilderkunst waaraan het museum internationaal zijn bekendheid ontleent, maar evenzeer aan de grote kunstnijverheidsmusea elders in de wereld.

Ook op het gebied van meubelkunst betekenden Scheurleers jaren een bloeiperiode voor de collectie, die met een reeks indrukwekkende nationale en internationale voorbeelden werd verrijkt, zoals kort voor de opening nog het stel consoletafels met spiegels naar ontwerp van Robert Adam, afkomstig uit huis Shardeloes en een uniek *lit de repos* voorzien van de symbolen van het Franse koningshuis uit circa 1700. Hetzelfde gold voor de andere deelcollecties van de afdeling, zoals de spectaculaire aankopen van topstukken van Paulus en Adam van Vianen.

Dit aankoopbeleid was mede zo succesvol door de uitstekende relaties die Scheurleer onderhield met de kunsthandel, waarvan hij al in zijn jeugd het belang had leren kennen. De wereld van de grote, vooral joodse antiquairs boeide hem, maar ook had hij oog voor de toegevoegde kennis die deze intensieve contacten hemzelf boden, een houding die bepaald niet algemeen was onder kunsthistorici. Zelf beschouwde hij het als een grote eer dat hij als niet-jood werd uitgenodigd te spreken bij de begrafenis van een van de meest vooraanstaande Amsterdamse kunsthandelaren, Lion Morpurgo. Diens initiatief om voor de jongeren onder de an-

tiquairs een reeks zondagochtendbijeenkomsten in het Rijksmuseum te starten, werd door Scheurleer van harte ondersteund. Zelf nam hij zijn kinderen - uiteindelijk twee zonen en vier dochters - vaak op zaterdagmiddag mee naar Rokin of Spiegelstraat bij bezoeken aan antiquairs als Vecht, Stodel, Morpurgo en Houthakker. Jarenlang ook maakte hij deel uit van de keuringscommissie van de Oude Kunst- en Antiekbeurs in het Delftse Prinsenhof.

Scheurleers vrienden en relaties reikten tot ver buiten het museum. Dat kwam mede door de tientallen commissies en stichtingen waar hij vaak jarenlang actief bij betrokken was, op het gebied van de monumentenzorg, zoals huis Doorn, slot Zuylen, Beeckesteyn en de Vereniging Hendrick de Keyser, maar ook van musea zoals de Stichting Architectuur Museum, het Nationaal Glasmuseum, het Nederlands Costuummuseum en het Toneel Museum. Zeer actief was hij ook in de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, van 1948-1970 afwisselend als redactielid van het *Bulletin*, bestuurslid en voorzitter. Zijn belangstelling voor de relaties met het Verre Oosten leidde in 1961 tot de oprichting van de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee (CNO), met als doel belangstelling te kweken voor de materiële sporen die onze eeuwenlange aanwezigheid daar had achtergelaten. Reeds in 1963 kon CNO naar buiten treden met de tentoonstelling *Wonen in de Wijde Wereld* in het Tropenmuseum, waarin al een aantal aanwinsten van de Stichting kon worden getoond. Weliswaar werd de stichting zelf in 1994 opgeheven, maar de aanzienlijke collecties die zij tijdens haar bestaan had bijeengebracht, bleven voor het Rijksmuseum, waar deze al eerder waren opgesteld, gelukkig behouden.

Naast Scheurleers publicistische activiteiten was hij lid van diverse redacties. Vanaf de oprichting in 1946 was hij redactiesecretaris van het tijdschrift *Forum*, een samenwerkingsverband van diverse architectuurinstellingen, waarin ook de nauw aan de architectuur gebonden kunsten waren betrokken. Hij bevond zich hier in een stimulerende kring van progressieve architecten. Herhaaldelijk publiceerde hij in *Forum*, over moderne beeldhouwers als L. Zijl en J. Rådeker, maar ook over oudere kunstnijverheidsonderwerpen. Pas in 1958 trad hij uit de redactie. Vanaf het begin tot zijn vertrek was hij redactielid van het in 1953 opgerichte *Bulletin van het Rijksmuseum*, terwijl hij in 1960 toetrad tot de redactie van *Oud Holland*, het tijdschrift waarin hij was gedebuteerd; tot zijn emeritaat zou Scheurleer in deze redactie de kunstnijverheid behartigen.

In de laatste jaren in het Rijksmuseum wist Scheurleer nog tijd te vinden om zich te richten tot een groter publiek, met uitgaves als *Sprekend Verleden. Wegwijzer voor de verzamelaar van oude kunst en antiek* (1959) en vooral zijn levendig geschreven *Van haardvuur tot beeldscherm* (1961). Daarin worden interieur, inrichting en meubels geplaatst tegen hun maatschappelijke achtergrond, die wordt opgeroepen aan de hand van eigentijdse bronnen die de lezer midden in de betreffende tijd verplaatsen. Toen Hugh Honour in 1964 een-helaas nooit verwezenlijkte - reeks probeerde te initiëren over de *Social History of the Decorative Arts*, was Scheurleer een van de eersten die hij daarvoor uitnodigde. In 1962 en 1963 verschenen twee uitvoerige studies gebaseerd op eigentijdse archiefbronnen over de oorspronkelijke inrichting van belangrijke gebouwen van stadhouder Willem III van Oranje en zijn kring: 'Documents on the furnishing of Kensington House', gepubliceerd door de prestigieuze *Walpole Society*, waarvoor hij de Bucheliusprijs 1962 ontving, en 'Het huis de Voorst in zijn glorie-tijd'. Direct daarop zou hij nauw betrokken raken bij de tentoonstelling *The Orange and the Rose* in het v&a, over de relaties met Engeland ten tijde van de stadhouders. In de catalogus bij deze tentoonstelling nam hij de 'Decorative Arts' voor zijn rekening. Toen deze tentoonstelling in 1964 werd geopend, had Scheurleer Amsterdam echter reeds verruild voor de Leidse universiteit.

De opening van de vernieuwde opstelling van de afdeling kunstnijverheid en het vertrek van Röell, die door A.F.E. van Schendel werd opgevolgd, betekenden een scharnierpunt in Scheurleers carrière, vooral een behoefte aan nieuwe uitdagingen. Toen in 1963 het verzoek kwam van hoogleraar H. van de Waal om als tweede hoogleraar in Leiden de geschiedenis van de kunstnijverheid te doceren, ging hij daarop met graagte in. Enige ervaring met het universitaire onderwijs had hij juist opgedaan door een leeropdracht in 1961 aan de universiteit van Groningen. Op 1 januari 1964 aanvaardde hij zijn nieuwe leeropdracht.

De Leidse universiteit zal Scheurleer hebben aangesproken: in 1910 had zijn grootvader daar een eredoctoraat ontvangen voor zijn verdiensten voor de muziekgeschiedenis. Zijn vader had door zijn benoeming in 1936 tot bijzonder hoogleraar in de archeologie daar zijn uiteindelijke vervulling gevonden. Maar in het rustiger Leiden miste hij ongetwijfeld de dagelijkse omgang met de kunstwerken zelf, die voor hem zo essentieel was, het hectische en actieve bedrijf en de veelzijdige, ook internationale contacten, die het werken in een instelling als het Rijksmuseum

kenmerken. Aan de universiteit moest hij - als niet academisch gevormd kunsthistoricus - een heel nieuw vakgebied introduceren, dat bovendien vrijwel nergens, ook niet in het buitenland, tot de universitaire curricula behoorde. Kunstnijverheid werd - en wordt nog steeds - traditioneel vanuit de musea behartigd, ook waar het de - schaarse - opleidingen betreft. Binnen de kunsthistorische discipline is de kunstnijverheid lang als een niet geheel volwaardige loot aan de stam beschouwd. Waar in het Rijksmuseum bij Scheurleers vertrek de kunstnijverheid een positie had weten te bereiken gelijkwaardig aan de schilderkunst, moesten aan de universiteit voor dit 'vreemde vakgebied' de studenten nog worden gewonnen. In boeiende hoorcolleges, steevast gepresenteerd onder de titel *Wegen der Westerse Wooncultuur*, raakten zij bekend met uiteenlopende onderwerpen als de geschiedenis van het zoutvat, de relaties tot het Verre Oosten en de betekenis daarvan - porselein, lakwerk - voor het westerse en vooral Nederlandse interieur, de rol van de ornamentprent bij de vormontwikkeling en het ontstaansproces van kunstwerken, of de inrichting van vroegere verzamelaarskabinetten. Velen werden, na enige gewenning aan zijn geheel andere benadering, door deze colleges en door Scheurleers enthousiasmerende, persoonlijke omgang in werkgroepen en bij bezoeken aan musea, kunsthandelaars en particuliere verzamelaars, geïnspireerd, ook zij die niet voor zijn specialisme zouden kiezen. Scheurleer was van oordeel dat studenten niet vroeg genoeg bij het onderzoek konden worden betrokken. Het onderzoeksproject over het Leidse Rapenburg werd mede ingegeven door de wens studenten met onderzoek in contact te brengen. Hij was ervan overtuigd dat het directe contact met het kunstwerk een eerste vereiste was om de kunsthistorische benadering dichterbij te brengen. Steeds weer was zijn uitgangspunt het object, waarvan stapsgewijs de bredere verbanden werden aangeduid. Daarbij benadrukte hij het belang van een archivalische onderbouwing. Zijn open opstelling tegenover de studenten is voor het stimuleren van de belangstelling voor het vakgebied van grote betekenis geweest. Vele doctoraalscripties, soms resulterend in artikelen, en een aantal dissertaties gewijd aan zeer uiteenlopende onderwerpen getuigen hiervan.

De grote diversiteit, zelfs onsamenhangendheid binnen het brede terrein van de kunstnijverheid en zijn specifieke belangstelling voor het meubel, deden Scheurleer in zijn onderwijs en onderzoek alle nadruk leggen op het thema wooncultuur: in het huis en bij bewoners kregen voorwerpen van kunstnijverheid immers hun plaats, functie en samen-

hang. Zijn oratie *Aspecten van westerse zetelsymboliek* had als thema de iconologische betekenis - symbolisch of ceremonieel - van gebruiksobjecten. Maar vooral, lang voordat eind jaren zeventig de boedelinventaris door historici zou worden ontdekt als bron voor kwantitatief onderzoek naar wat sindsdien wordt aangeduid als de materiële cultuur, was Scheurleer getroffen door de evocatieve potentie van boedelinventarissen en het inzicht dat deze rijke bronnen bieden in verdwenen woonculturen. Vooral wanneer zij vertreksgewijs zijn opgesteld, ligt de kracht van deze inventarissen erin dat zij de aandachtige lezer de totale inrichting van ieder vertrek voor de geest kunnen roepen.

Al in 1956 aanvaardde Scheurleer dan ook de opdracht van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis om samen met mevr. S.W.A. Drossaers de inventarissen van het huis Nassau-Oranje tot 1795 te publiceren. Reeds vanaf 1894 had C. Hofstede de Groot zich hiervoor beijverd, maar deze had zich toen willen beperken tot de erin vermelde kunstwerken. In 1956 werd gekozen voor een integrale publicatie van de gehele inrichting. Omdat degene die de annotatie van de schilderijen zou verzorgen zich snel terugtrok, nam Scheurleer uiteindelijk de gehele kunsthistorische annotatie op zich, terwijl mevr. Drossaers verantwoordelijk was voor de archivalische en historische bewerking, een bij tijden moeizame, maar toch zeer vruchtbare samenwerking. Vanaf 1965 werd de bewerking door Scheurleer in Leiden aangevat met hulp van student-assistenten, van wie schrijfster dezes in 1970 zijn medewerkster werd. Reeds in 1974-1976 verschenen de Oranje-inventarissen in drie delen van de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*. Parallel hieraan publiceerde Scheurleer enkele studies over stadhoudelijk bezit, waaronder het exemplarische 'De woonvertrekken ha Amalia's Huis in het Bosch', waarin hij een fraaie, grotendeels aan de hand van de inventarissen gemaakte reconstructie op papier gaf van de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse inrichting. In 1979 zou hij hetzelfde doen voor de vertrekken in het Mauritshuis tijdens Johan Maurits van Nassau-Siegen, met het *Domus Cosmographica* als iconografisch thema.

Vormen de Oranje-inventarissen sindsdien het fundament voor onze kennis van de cultuur aan het stadhoudelijk hof, in zijn tweede grote project koos Scheurleer bewust voor de burgerwooncultuur aan het Leidse Rapenburg-exemplarisch voor die in veel Hollandse steden - met de gedachte dat dit niet alleen de studenten kon aanspreken, maar dat zij zo ook makkelijk bij dit onderzoek betrokken konden worden. Maar zijn

keuze voor het Rapenburg was toch vooral het gevolg van het feit dat deze gracht-meer dan enige andere plaats in Leiden - hem Amsterdam in herinnering bracht. Hoewel het idee al in 1969 ontstond, moest tot de voltooiing van de Oranje-inventarissen worden gewacht, alvorens het onderzoek naar de circa vijfenzestig Rapenburghuizen daadwerkelijk ter hand kon worden genomen. Dit geschiedde in werkgroepen en scripties, begeleid door Scheurleer zelf, door zijn naaste medewerkster en door de speciaal daarvoor aangetrokken Bert van Dissel. Anders dan bij de Oranje-inventarissen - een echte bronnenpublicatie - vormden bij het Rapenburg de beschrijving en analyse van zowel de functionele aspecten en stilistische ontwikkelingen, als de sociale achtergronden van de bewoners, zoals die uit de bijna driehonderd opgenomen inboedels, bouwbestekken en dergelijke konden worden gereconstrueerd, het hoofddoel. Toen het omvangrijke project in de jaren 1986-1992 in een zestal delen werd afgerond, was Scheurleer reeds enige jaren met emeritaat, maar tot op het eind bleef hij ten zeerste erbij betrokken.

Werd bij het Rapenburg-project de bewoningsgeschiedenis bewust tot op heden doorgetrokken, ook verder toonde Scheurleer belangstelling voor de nieuwste ontwikkelingen. Al tijdens zijn jarenlange redacteurschap van het tijdschrift *Forum* had hij zich in de kring van progressieve architecten uitstekend thuis gevoeld. In Leiden was hij een van de eerste hoogleraren die onderzoek stimuleerden naar de kunstgeschiedenis van de twintigste eeuw. In zijn visie lag de industriële vormgeving direct in het verlengde van de kunstnijverheid. In de jaren zeventig probeerde hij actief de faculteit te bewegen tot de instelling van een lectoraat in de industriële vormgeving. Zelf omringde hij zich graag met moderne kunstwerken, vooral modern glas had zijn voorliefde. Tot op het laatst van zijn leven kon hij intens genieten van hun kleur, klank en vorm.

De overstap naar Leiden had in alle opzichten een ingrijpende verandering betekend en direct stortte hij zich in het Leidse, als voorzitter van het Leids Academisch Kunstcentrum (1965-1971), als voorzitter van de commissie 'Het Leidse woonhuis' en als zeer daadkrachtig voorzitter van de Vereniging Oud Leiden (1966-1974). Ook de wetenschappelijke betekenis van de Leidse universiteit ging hem ter harte. Zo diende bij het vierhonderdjarig bestaan van de universiteit in 1975 in Scheurleers visie een dergelijke viering vergezeld te gaan van nieuw onderzoek naar het eigen verleden. De grote publicatie *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning* was hiervan het resultaat. Hierin treft men

ook Scheurleers eigen bijdrage aan, 'Un amphithéâtre d'anatomie moralisée', een baanbrekende studie waarin de betekenis en samenhang van vroegere verzamelingen op fascinerende wijze worden gedemonstreerd aan het Leidse Theatrum Anatomicum.

Van 1961 tot 1978 was Scheurleer tevens lid van de nieuw ingestelde Rijkscommissie voor de Monumentenzorg als onderafdeling van de Monumentenraad. Hier kreeg hij zowel te maken met de tijdrovende vaststelling van de landelijke monumentenlijst, als met de toen spelende belangrijke restauraties. Speciaal moeten hier de restauraties van paleizen in gebruik bij de koninklijke familie worden genoemd. Al bij de restauratie van Huis ten Bosch in begin jaren vijftig begeleidde Scheurleer niet slechts de in het Rijksmuseum uitgevoerde restauraties aan de bespanningen van de Japanse en Chinese kamer, maar beijverde hij zich bijvoorbeeld ook in Parijs gegevens terug te vinden uit de periode toen Lodewijk Napoleon het paleis in gebruik had. Bij de restauratie van Huis ten Bosch in de jaren zeventig was Scheurleer opnieuw nauw betrokken. Bij dergelijke restauraties moet men zich, zoals Scheurleer het in 1973 bij een lezing voor restauratoren verwoordde, niet slechts de vraag stellen naar welke toestand men terug wil gaan, maar vooral of men die oorspronkelijke toestand wel voldoende kent en zelfs indien men die zou kunnen bereiken, in hoeverre dat dan echt wenselijk is: het behoud van het verleden mag niet leiden tot een 'verstening', er moet ook ruimte blijven voor een toekomstgerichte visie. Deze optiek bepaalde bijvoorbeeld zijn keuze in de jaren zestig om in het Paleis op de Dam bij de inrichting wel het vrijwel complete empiremeubilair uit de tijd van Lodewijk Napoleon te handhaven, maar niet de verdere negentiende-eeuwse stoffering. Hij zag het paleis als een levend gebouw met bewoners, die zoals in voorgaande eeuwen zelf de stoffering van de kamers moesten kunnen bepalen. Het tonen van de geschiedenis om de geschiedenis was hier niet het hoofddoel. Ook bij de restauratie van Paleis Noordeinde tot werkpaleis van koningin Beatrix, begin jaren tachtig, steunde Scheurleer, als lid van een commissie van drie die moest arbitrereren bij de keuze tussen het nog aanwezige negentiende-eeuwse meubilair of een moderne inrichting, de uiteindelijke keuze voor het eigentijdse, door architect Wim Quist fraai ontworpen meubilair in de werkvertrekken van koningin en prins.

Maar het meeste stof deed de restauratie van Paleis het Loo opwaaien, waarbij Scheurleer vanaf 1969 eveneens intensief was betrokken. Bij het Loo koos hij, gezien de uitputtende documentatie en het voor Neder-

land unieke karakter, juist wél voor terugkeer naar de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse toestand, welk standpunt tevens impliceerde het herstel van de zeventiende-eeuwse formele tuin ten koste van de latere landschapstuin. Over deze aantastingen van de bestaande situatie ontbrandde echter een verwoede polemiek, die zelfs tot in het parlement werd uitgevochten. Zelden zal de politiek in ons land zich in een twee jaar durende parlementaire strijd zo intensief met de ethiek van een restauratie hebben beziggehouden en in augustus 1977 werd zelfs een motie van de Kamer aangenomen om met name het geplande herstel van de baroktuin te heroverwegen. Het was daarbij voor een belangrijk deel aan Scheurleers inzet te danken, die persoonlijk de diverse kamerfracties bezocht om de levensvatbaarheid van het voorstel aan te tonen, dat in 1978 het ministerie van Cultuur definitief besloot tot het herstel van de tuin uit de tijd van stadhouder Willem III, om een eenheid te vormen met de rest van het gebouw. Wie nu dit belangrijke monument uit het eind van de zeventiende eeuw bezoekt, kan zich nauwelijks reher voorstellen hoe hoog de discussies toen oplaaidden en hoe hevig er werd getwijfeld aan een verantwoorde reconstructie. Koningin Beatrix, die als prinses deel had uitgemaakt van de restauratiecommissies van het Paleis op de Dam en het Loo, zou Scheurleer later voor zijn langdurige inzet voor de diverse zo nauw met de Oranje-familie verbonden paleizen, benoemen tot commandeur in de Huisorde van Oranje.

Ook in andere commissies en besturen bleef Scheurleer actief, bijvoorbeeld van 1966 tot 1997 als bestuurslid en jarenlang secretaris van het Waller Fonds, bedoeld voor aankopen op het gebied van de prentkunst ten behoeve van het Rijksprentenkabinet in Amsterdam, en van 1964 tot 1986 als lid van het dagelijks bestuur van de Vereniging Rembrandt. Hij was lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en behoorde tevens sinds 1971 tot de selecte ledenkring van Teylers Tweede Genootschap, waar altijd één kunsthistoricus deel van uitmaakt.

Blijken van waardering kwamen ook uit het buitenland. In Londen werd hij verkozen tot Honorary Fellow of the Society of Antiquarians.

Maar vooral was hij nauw betrokken bij de Furniture History Society, gezeteld in het v&a. Velen van de leden uit Engeland en elders rekende hij tot zijn vrienden. Het was in die kring dat hij, uitgenodigd om in 1978 de Annual Lecture te houden, voor het eerst naar buiten kwam met resultaten van zijn onderzoek naar de uit Holland afkomstige Parijse *ébéniste* Pierre (Pieter) Gole, in 1980 omgewerkt tot een artikel in *The Bur-*

lington Magazine. De contacten met collega's als Gilbert, directeur van het Temple Newsam Museum in Leeds, en vooral met Peter Thornton, die in 1967 hoofd werd van de afdeling Furniture and Woodwork van het v&A, groeiden in deze jaren uit tot langdurige en vruchtbare uitwisselingen van kennis, ideeën en vraagpunten; maar ook de jongere generatie, zoals Simon Jervis van het v&A, Gervase Jackson-Stops van de National Trust, Gillian Wilson van het Getty Museum, of Benno Forman die hem in 1974 uitnodigde naar The Henry Francis Dupont Museum in Winterthur (USA), deed telkens en niet tevergeefs een beroep op Scheurleers expertise en stimulerende commentaren.

In 1979, het jaar van het plotselinge overlijden van zijn vrouw, dat hem diep aangreep, verscheen nog een opmerkelijk artikel van zijn hand: 'Koperen kronen en waskaarsen in Japan', betreffende drie in ons land totaal onbekende geschenken van de V.O.C. aan de shogun van Japan, bestaande uit Amsterdams zeventiende-eeuws geelgieterswerk van superieure kwaliteit; een stuk dat door *Oud Holland*, waarin het werd gepubliceerd, later in zijn in memoriam werd gekenschetst als 'wellicht het meest opzienbarend resultaat van zijn onbegrensde speurzin'. Hoe opzienbarend werd eerst recht duidelijk toen een enkel stuk hiervan in 2000 te zien was op de tentoonstelling *De glorie van de Gouden Eeuw* in het Rijksmuseum.

In zijn afscheidsrede uit 1981 als hoogleraar in Leiden, waarin Scheurleer terugblikte op zijn wetenschappelijke uitgangspunten, treft opnieuw de aandacht voor de Franse kunstnijverheid, ditmaal voor de ontwerpers van Napoleon, Percier en Fontaine. Hij citeert uitvoerig uit de inleiding tot hun *Receuil de décorations intérieures*, een van de meest fundamentele teksten voor een theoretische benadering van de kunstnijverheid, waarin reeds thema's als smaak en verantwoorde vormgeving centraal worden gesteld. De vrijheid die het emeritaat hem vanaf 1981 bood, benutte Scheurleer dan ook om zich eindelijk ten volle te wijden aan een Frans thema dat hem van jongs af aan had gefascineerd: de kostbare Franse meubelen met bloemenmarqueterie en de persoon van de *ébéniste* Pieter Gole. De ontdekking dat de Kunstbibliotheek in Berlijn in bezit was geweest van een ongepubliceerde prent van een groot ebbenhouten kunstkabinet van de hand van Gole, die waarschijnlijk in de oorlog verloren was gegaan, moet zijn wetenschappelijke speurzin hebben gestimuleerd, maar tegelijk hevig gefrustreerd. In 1961 meldde een Berlijns museumbericht echter dat niet de hele collectie van de Kunstbibliotheek verloren was gegaan. De inderdaad daar nog aanwezige prent bleek een in

de Franse koninklijke inventarissen beschreven stel beroemde kunstkabinetten te betreffen, gemaakt in opdracht van Lodewijk XIV. Hoewel midden in de tijdrovende herinrichting van de kunstnijverheidsafdeling, reisde Scheurleer direct naar Parijs voor onderzoek in collecties en archieven, waar H.A. Boeke het voor hem te tijdrovende archiefonderzoek kon voortzetten. Vooral de vondst van de inventaris na overlijden van Gole uit 1685 verschaftte een gedetailleerd beeld van diens hele werkplaats, inclusief financiële gegevens betreffende zijn familierelaties en cliënten. Hoewel Scheurleer al in 1962 over zijn Gole-onderzoek een artikel plande, kwamen zijn nieuwe positie in Leiden en zijn onderzoeksprojecten aldaar tussenbeide. Eerst op aandrang van de Furniture History Society durfde hij eind jaren zeventig zijn eerste bevindingen op papier te zetten. Ondanks zijn vele publicaties bleef Scheurleer gedurende zijn hele carrière huiverig zijn onderzoek vrij te geven voor de openbaarheid, bang voor te snelle conclusies.

Zeker bij het Gole-onderzoek bleek het formuleren van conclusies geen eenvoudige zaak. Omdat veel informatie verloren was gegaan, er over vele opdrachten geen enkel document bewaard was gebleven en de meubelen niet gesigneerd zijn, was het voor hem niet gemakkelijk het uiteindelijke verhaal op papier te zetten. Te meer omdat na een reis langs verschillende Engelse landhuizen in 1986 het besef groeide dat het marqueteriethema eigenlijk over veel meer landen - Frankrijk, Nederland, Engeland, Italië, Scandinavië-zou moeten worden uitgebreid. Zijn voorlopige titel was toen ook *Crossroads in marquetry*, een breedheid die hij uiteindelijk heeft moeten laten varen. In dit onderzoek kwamen Scheurleers inzichten samen. Typerend voor zijn generatie was het bestuderen van de cultuur via de grote personen als toonaangevend voor de smaak van hun tijd. Koning, ministers, adviseurs en belangrijkste kunstenaars waren als vanzelf de hoofdrolspelers. De esthetiek van de beste meubelen en voorwerpen ging gepaard met de rol die de opdrachtgevers eraan gaven. Bronnenonderzoek werd een steeds belangrijker hulpmiddel om dichterbij de creatie en het gebruik van het meubel te geraken. Een grote schakering van bronnen was nodig om een dergelijk diepgaand onderzoek te realiseren, reikend van correspondenties, rekeningen en notariële akten over opdrachten, boedelinventarissen en veilingcatalogi, tot tekeningen en prenten. Maar het vermoeden dat andere meubelmakers gelijksoortige meubelen hadden vervaardigd als die van Gole, bleef hem achtervolgen. Zijn grote kennis van de periode en van de belangrijkste werken die

in de archieven zijn gedocumenteerd, samen met zijn feilloos gevoel voor de kwaliteit van het kunstwerk, staan in de uiteindelijke tekst garant voor een trefzekere presentatie van Goules carrière aan het hof van Lodewijk XIV. Gelukkig kon hij bij de afronding hiervan worden bijgestaan door enkele oud-leerlingen, die ook zorgden voor het persklaar maken van dit levenswerk, dat in 2005 het licht ziet.

Scheurleers kennis van vormontwikkelingen en zijn gevoel voor kwaliteit had hij vanaf het begin gescherpt aan de bestudering van de ornamentiek en de ornamentprenten die hij vanaf zijn jeugd verzamelde. Vooral de prenten uit de periode van Lodewijk XIV hadden daarbij zijn speciale belangstelling. Veel kocht hij uit documentair oogpunt en wetenschappelijke interesse, maar hij streefde tevens naar kernstukken van hoge kwaliteit die de collectie als geheel konden dragen. Na zijn afscheid van de Leidse universiteit kregen deze verzamelactiviteiten een nieuwe impuls en groeide zijn collectie uit tot een volwaardige verzameling van circa vierduizend prenten, onder meer door grote aankopen in 1990 uit de Parijse collectie van Dr. Vadim Cotlenko. Tevens kwam hij toen tot het inzicht dat de tot dan toe weinig gewaardeerde negentiende-eeuwse ornamentgrafiek, zoals *Le Garde Meuble Ancien et Moderne*, maar ook reclameprenten van firma's als Pander, eveneens een plaats in zijn verzameling verdienden. Toen hij voor zijn verzameling aan het eind van zijn leven een goede bestemming zocht, maar het Rijksprentenkabinet niet in aanmerking kwam omdat dat te veel tot een verdubbeling zou leiden, bleek hiervoor een goede mogelijkheid te bestaan bij Museum Boijmans Van Beuningen, waar nauwelijks iets op dit gebied aanwezig was. Door bemiddeling van zijn oud-leerling Johan ter Molen, toen onderdirecteur en hoofdconservator van de afdeling kunstnijverheid, kon in 1997 Scheurleers collectie gelukkig in zijn geheel door het museum worden verworven.

Vrijwel iedereen die Theo Lunsingh Scheurleer heeft meegemaakt, bewaart aan dit contact een bijzondere herinnering: museumconservatoren, kunsthistorici of studenten, verzamelaars of kunsthandelaren, in Holland of elders. Beschaving en eruditie, als het ware vanuit de wieg aan hem meegegeven, zijn bepalend voor de indruk die hij bij anderen opriep. Het grootste genoegen schepte hij erin met een passend citaat uit Goethe zijn ideeën kracht bij te zetten. Zijn brede belangstelling zag de Europese kunstnijverheid als een integraal geheel - al speelde Frankrijk een hoofdrol daarin - en oversteeg ook de diverse vakgebieden en cultu-

ren. De manier waarop hij daardoor een onderwerp in een groter kader wist te plaatsen was voor velen stimulerend. Zijn kenmerkende, onbegrensde energie uitte zich zelfs in de manier waarop hij met twee treden tegelijk de grote trappen in het Rijksmuseum af kon stormen, anderen ver achter zich latend.

Men zal zich hem bovendien herinneren als iemand met een heel eigen, groot gevoel voor humor; iemand die er plezier in had een gesprekspartner te prikkelen tot tegenspraak. Sommige studenten die niet begrepen dat een weerwoord of een tegengestelde mening juist werd uitgelokt, hadden daar moeite mee; anderen verleidde hij juist tot onverwachte gedachten en nieuwe ideeën. Hij kon echter ook dodelijk scherp zijn wanneer iemand zich stupide of onbehoorlijk gedroeg.

Maar vooral zag hij de betrekkelijkheid der dingen, nooit zwart-wit, eerder beschouwend en vol levenswijsheid; inzichten die ook zijn publicaties bepalen in hun kritische zin ten opzichte van verworven kennis en de behoefte die steeds opnieuw te toetsen. Het beste heeft hij dit zelf uitgedrukt met een citaat van Michel de Montaigne waarmee hij in 1981 zijn afscheidscollege afsloot: 'Car nous sommes nés à quester la vérité, il appartient de la posséder à une plus grande puissance.'

C. WILLEMIJN FOCK met medewerking van Peter Fuhring

Voornaamste publicaties

Een bibliografie van Th.H. Lunsingh Scheurleer is verschenen bij zijn afscheid in Leiden in *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst* (opgedragen aan professor Th.H. Lunsingh Scheurleer). Zwolle 1981 (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980)), p. 599-603.

Omissies en aanvullingen hierop:

(Onder pseudoniem Th.H. de Luynsche), 'David Vinckboons en het kasteel van Verneuil', in *Oud Holland* LVII (1940), p. 206-211.

'Inzichten van de laatste eeuw over kunst en Industrie', in *De techniek en de architectuur; zeven voordrachten en twee samenvattingen*. [Uitgave van het Genootschap Architectura et Amicitia], Amsterdam 1946, p. 47-58.

'Het kasboek in de kist' [over het kasboek van prinses Mary Stuart 11], in *De Groene Amsterdammer* 74, nr. 11 (18 maart 1950), p. 3.

'De historie van het 150-jarige Rijksmuseum 1808 - 21 april-1958', in *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 19 april 1958, wekelijks bijvoegsel nr. 16.

Recensie van: Simon Jervis, *Printed Furniture Designs before 1650*. Leeds: [The Furniture History Society] 1974, in *Furniture History* x (1974), p. 110-112.

Recensie van: *The Willem van de Velde Drawings in the Boymans-Van Beuningen Museum, Rotterdam*. Rotterdam 1979, in *Oud Holland* 97 (1983), p. 112-114.

'Opmerkingen in zake de Geïllustreerde Beschrijving', in *Bulletin KNOB* 82 (1983), p. 225-228.

'The Philippe d'Orléans ivory cabinet by Pierre Gole', in *The Burlington Magazine* CXXVI (1984), p. 332-339.

'Een terugblik op Constant Willem Lunsingh Scheurleer en zijn museum te 's-Gravenhage', in *Mededelingenblad Vereniging van Vrienden Allard Pierson Museum* 31 (okt. 1984), 13-14.

'A la recherche du mobilier de Louis XIV', in *Mélanges Verlet: studi sulle arti decorative in Europa 1*, (*Antologia di Belli Arti*, Nuova serie 27-28 (1985)), p. 38-49.

'Early Dutch Cabinets of Curiosities', in: O. Impey and A. Macgregor (ed.), *The Origins of Museums. The Cabinet of Curiosities in Sixteenth- and Seventeenth-Century Europe*. Oxford 1985, p. 115-120, fig. 47-49.

'Drie brieven van de architect Pieter Post over zijn werk voor Constantijn Huygens en stadhouder Frederik Hendrik in de Fondation Custodia te Parijs', in: A.Th. van

Deursen, E.K. Grootes, P.E.L. Verkuyl (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm: facetten van Constantijn Huygens' leven en werk. Een bundel studies ter gelegenheid van zijn driehonderdste steifdag*. Deventer 1987 (*Deventer Studiën* 2), p. 39-51.

'Pierre Verlet. 1909-1987', in *Furniture History* xxv (1989), p. 1-4.

'Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee 1961-1986, terugblik en perspectief', in *Bulletin van het Rijksmuseum* 35 (1987), p. 4-9.

'De inboedel', in: D.J.G. Buurman (red.), *De Cannenburgh en zijn bewoners*. Zutphen 1990, p. 185-223.

'Pierre Gole in volle glorie in het Rijksmuseum', in *Bulletin van het Rijksmuseum* 41 (1993), p. 78-95.

Pierre Gole, ébéniste de Louis XIV. Dijon 2005.

Eindnoten:

- 1 Voor dit levensbericht zijn de volgende bronnen geraadpleegd: het dagboek van mevr. E. Scheurleer-Kröner uit de oorlogsjaren, opnamebandjes Rijksmuseum 6 maart 1985 (over de oorlogstijd van het Rijksmuseum) en 12 november 1999 (over R. van Luttervelt); er werd geput uit gesprekken met mevr. W.M. van Krimpen-Lunsingh Scheurleer, R.A. Lunsingh Scheurleer en J.R. ter Molen; geraadpleegd werden het archief van de afdeling beeldhouwkunst en kunstnijverheid en het knipselarchief van het Rijksmuseum, het archief van zijn brieven, Opleiding Kunstgeschiedenis, Universiteit Leiden; er werd gebruik gemaakt van diverse levensberichten (R.J. Baarsen in *Bulletin Rijksmuseum* (2002) en *Burlington Magazine* (2003); C.W. Fock in *Leids Jaarboekje* (2003), G.W. van Henwaarden in *Bulletin KNOB* (2003), het redactionele bericht in *Oud Holland* (2003)); van de Verslagen der Rijksverzamelingen van Geschiedenis en Kunst 1940-1963, het afscheidscollege Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Retrospectie in vogelvlucht*, Leiden 15 mei 1981; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Een te- rugblik op Constant Willem Lunsingh Scheurleer en zijn museum te 's-Gravenhage', in *Mededelingenblad Vereniging van Vrienden Allard Piersonmuseum*, oktober 1984; O. Mensink, 'De verdwenen gebouwen van de "Musea Scheurleer"', in *Haags Jaarboekje* (2002); G. van der Ham, *200 jaar Rijksmuseum*. Zwolle 2002.

Jean-Robert Smeets

Maastricht 20 februari 1916 - Mheer 2 november 2003

Op 2 november 2003 overleed, op zevententachtigjarige leeftijd, Jean-Robert Smeets, emeritus hoogleraar Franse letterkunde van de Middeleeuwen bij de opleiding Frans van de Universiteit Leiden, waar ik zijn colleges Middeleeuwse Letterkunde en Oud-Provençaals volgde, evenals zijn doctoraalwerkgroep over de Oudfranse bijbels. Ik studeerde bij hem af op dat onderwerp en voltooide in 1985 mijn proefschrift onder zijn leiding.

Jean-Robert Smeets werd geboren op 20 februari 1916 te Maastricht. Na zijn opleiding aan de H.B.S. aldaar, voltooide hij in 1936 binnen een jaar zijn M.O.-A-opleiding, waarna hij in Parijs aan de Sorbonne en in Besançon studeerde om zijn kennis van het Frans, die later legendarisch bleek, te vervolmaken. Vervolgens doorliep hij de M.O.-B-opleiding te Groningen en volgde tezelfdertijd een doctoraalopleiding Franse taal- en letterkunde onder leiding van professor K. Sneyders de Vogel.

Hij begon zijn loopbaan in 1941 als leraar Frans aan het Rooms-Katholieke Gymnasium en de H.B.S. te Maastricht. Na zijn huwelijk in 1943 met Maria Veeger, met wie hij vijf kinderen kreeg, verhuisde hij naar Groningen, waar hij vanaf 1948 doceerde aan het Gymnasium en de H.B.S. (van de jezuïten), als ook aan de Hogere Land- en Tuinbouwschool, voor

welke opleiding hij *Le français agricole* schreef. Hij moet de enige Nederlander geweest zijn die de Franse benaming van de 'stelbout van de dubbele wentelploeg' kende.

In 1950 voltooide hij zijn doctoraalopleiding. Hij was vanaf 1952 werkzaam aan de Fryske Akademie bij de M.O.-A- en M.O.-B-opleidingen. In 1952-1953 was hij lid van de examencommissie Frans voor de M.O.-B. In 1953 werd hij benoemd aan de Rijksuniversiteit Groningen als docent Oudfrans, Oudspaans en vulgair Latijn.

Jean-Robert Smeets promoveerde in 1955 cum laude op een uitgave van *La Chevalerie de Judas Macabé*, een bijbeltekst uit de dertiende eeuw, die het begin zou vormen van zijn levenslange passie voor de middeleeuwse Franse bijbels. Op deze tekst zou hij in 1991 terugkomen. Hij vormde tevens het onderwerp van zijn laatste artikel in *Romania*.¹

In 1959 wordt hij door professor Louis Kukenheim uitgenodigd naar Leiden te komen, waarna in 1960 zijn benoeming volgt tot lector bij de vakgroep Franse taal- en letterkunde. Bij die gelegenheid geeft hij een openbare les onder de titel *Enige opmerkingen over de Bestiaires en hun 'senefiance'*. Na de omzetting van het lectoraat in een hoogleraarschap bleef hij in deze laatste functie werkzaam tot zijn pensionering in 1980.

In 1960 wordt hij ook benoemd aan de Katholieke Leergangen van Tilburg, met standplaats Den Bosch, voor de M.O.-B-opleiding. Het was bij de Leergangen, een zeer grote instelling, gebruikelijk het studiejaar te laten openen door een spreker. Bij de opening van het vierenvijftigste studiejaar in 1965 hield Smeets een rede over *Joden en Catharen, hun invloed op de Franse Rijmbijbel uit de 12e en 13e eeuw*. Vanaf 1965 doceert hij tevens enkele jaren bij de School voor Taal- en Letterkunde in Den Haag, ter vervanging van professor Paul Zumthor en professor Lein Geschiere.

In 1978 werd Jean-Robert Smeets voor bijzondere wetenschappelijke verdiensten op het gebied van onderwijs en onderzoek benoemd in de Orde van de Palmes académiques door de Franse regering, die hem daarvoor en voor het uitdragen van de Franse cultuur in 1983 onderscheidde met de titel Chevalier de la Légion d'Honneur.

Rob Smeets was een zeer bevlogen docent met veel gevoel voor humor en een grote vindingrijkheid. Hij bezat een grondige kennis van de Middeleeuwen, zowel wat de taal en de literatuur als de cultuur betrof, en wist deze kennis met veel enthousiasme te delen met zijn studenten. Toen

1 Zie 'Voornaamste geschriften'.

men rond 1968 de werkcolleges invoerde, had Smeets hier reeds lang ervaring mee. Van zijn doctoraalwerkgroepen 's avonds, waarin hij zijn studenten microfilms van middeleeuwse handschriften liet lezen, wist hij inhoudelijk en naar vorm ware hoogtepunten van kennisoverdracht te maken. Ook professor Sam Dresden was van deze bijeenkomsten een enthousiast bezoeker. Aan het einde van zo'n cursus konden de studenten rekenen op een gastvrij onthaal bij hem en zijn vrouw Maria.

Van 1963 tot 1969 nam hij, soms samen met Louis Kukenheim, zijn studenten mee op excursies naar Frankrijk, een land dat hij kende als geen ander. Daarbij werden onder meer Vézelay, het Centre d'Etudes Supérieures Médiévales te Poitiers, Chartres en de Montségur bezocht, waarbij Smeets een uiterst deskundig gids bleek. Met buitengewone vasthoudendheid wist hij de Faculteit der Letteren en het Leidsch Universiteits Fonds te bewegen deze reizen te subsidiëren. Oud-studenten spreken nog met veel enthousiasme over deze ondernemingen, die door Smeets tot in de puntjes georganiseerd werden en vele hilarische momenten kenden.

Hij was ook een uitstekend vakgeleerde, die zich bezighield met de uitgave en bestudering van vertalingen en bewerkingen van bijbelteksten in het Oudfrans. De Straatsburgse theoloog Eduard Reuss had zich daar vanaf 1851 reeds mee beziggehouden en Samuel Berger en Jean Bonnard wijdden er fundamentele studies aan op het eind van de negentiende eeuw, maar het was Smeets die het begin maakte met een serie edities van de bijbelse vertalingen uit de Franse Middeleeuwen, een genre dat naar zijn gevoel 'bleef liggen'. Hij hield zich daarbij voornamelijk bezig met de berijmde versies, de zogenaamde 'Bibles intégrales' en bouwde voort op het werk van Duitse romanisten. In de uitgaven die aan de universiteiten van Halle en Greifswald werden bezorgd, was echter bijna uitsluitend aandacht voor de filologische kant, terwijl Smeets zich tevens verdiepte in de bronnen en de onderlinge samenhang van de teksten en bovendien trachtte te komen tot een definitie van het genre. Hij ging daarover discussies aan met romanisten als Reinhold Grimm, Hennig Brinkmann en Ernst Robert Curtius. In een nog steeds toonaangevend exposé, 'Les traductions, adaptations et paraphrases de la Bible en vers', in de *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, tracht hij een genuanceerde indeling in het genre van de bijbelteksten aan te brengen, teksten die hij uiteindelijk zou aanduiden als 'poèmes bibliques'. Zijn leven lang bleef

hij gefascineerd door de invloed van de *Aurora* van Petrus Riga op de Franse bijbelteksten. Hij was ervan overtuigd dat dit werk ook zijn stempel had gedrukt op de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant.

Zijn vele publicaties² bezorgden Smeets de reputatie van een scherpzinnig filoloog met een grondige kennis van het Latijn, het vulgair Latijn en het Oudfrans. Hij heeft nimmer nagelaten zijn vrouw, die onder meer al zijn manuscripten uittikte, te betrekken in de waardering die hij voor zijn werk ondervond. Hij was geen solitair onderzoeker: in 1962 vormde hij de 'Equipe de Leyde', die zich ten doel stelde de uitgave te bezorgen van de Oudfranse Rijmbijbels. In vakkringen geniet deze Equipe nog steeds internationale bekendheid. Zij heeft navolging gevonden bij een onderzoeksgroep aan de Université de Franche-Comté. Op congressen bracht hij regelmatig het werk van de Equipe onder de aandacht van zijn vakgenoten.³

Onder zijn bezielende leiding als promotor kwam een zestal proefschriften tot stand, die leidden tot de editie van de *Bible* van Macé de La Charité in zeven delen, waarvan hijzelf het eerste (1967), het vijfde (1982) en, in samenwerking met professor Q.I.M. Mok, het zesde deel bezorgde (1986), terwijl P.E.R. Verhuyck promoveerde op deel twee (1977), A.M.L. Prangma-Hajenius op deel drie (1970), H.C.M. van der Krabben op deel vier (1964) en R.L.H. Lops op deel zeven (1982); in 1975 volgde de editie van *Li Romanz de Dieu et de sa Mere* van Herman de Valenciennes (I. Spiele), in 1985 die van de *Bible anonyme* (J.C. Szirmai). Hij bezorgde tevens de editie van de *Bible* van Jehan Malkaraume (1978), waarin hij de invloed van Ovidius en van de *Aurora* blootlegde en van *La Chevalerie de Judas Macchabee* (*de Gautier de Belleperche et Pieros du Riés*) (1991). In 2002 was hij als co-promotor nog betrokken bij de editie van de *Genèse* van Evrat, een proefschrift dat door W. Boers in Leiden verdedigd werd.

Bij zijn afscheid in 1980 werd hem een bundel aangeboden met bijdragen van vele vakgenoten uit binnen- en buitenland, die op deze wijze van hun waardering voor zijn belangrijk wetenschappelijk werk blijk gaven.

Teruggekeerd naar zijn geboortegrond, nu naar Mheer, bleef Smeets tot op hoge leeftijd wetenschappelijk actief: niet alleen verschenen regelmatig publicaties van zijn hand in zeer gerenommeerde tijdschriften, maar hij bleef ook een stimulans voor zijn navolgers, die altijd met vragen bij hem terecht konden. In 2001 gaf hij de aanzet tot een Nederlands-

Franse samenwerking om te komen tot de uitgave van de *Bible* van Geufroi de Paris, de laatste 'Bible intégrale', waarvoor hij schrijver dezes al het door hem verzamelde materiaal ter beschikking stelde.

Met zijn expertise en zijn onbegrensde liefde voor het vak heeft Jean-Robert Smeets velen, in binnen- en buitenland, geïnspireerd in zijn voetsporen te treden. Zijn motto en ex-libris was *Sens demour* ('zonder dralen'), de strijdkreet van Judas Macchabeus. In die geest zullen wij trachten zijn werk voort te zetten, hem gedenkend in respect en dankbaarheid.

JULIA C. SZIRMAI

Voornaamste geschriften

La Chevalerie de Judas Macabé. (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.) Groningen 1955.

'Riga en van Maerlant's *Rijmbijbel*', in *Handelingen van het 28e Nederlandse Filologencongres*. Groningen-Nijmegen 1964, p. 124-127.

'Joden en Catharen, hun invloed op de Franse Rijmbijbel uit de 12e en 13e eeuw', in *Katholieke Leergangen*. Tilburg-'s Hertogenbosch 1965.

La Bible de Macé de La Charité, vol. 1: *Genèse, Exode*. Leiden 1967.

'Les traductions, adaptations et paraphrases de la Bible en vers', in *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, vi, 1, p. 48-58 (1968); vi, 2 (1968), p. 81-97.

'La Bible de Jehan et Ovide le Grant', in *Neophilologus* 58 (1974), 1, p. 22-33.

'Le monologue de la "roïne" dans la Bible de Jehan Malkaraume', in *Mélanges offerts à Lein Geschiere*. Amsterdam 1975, p. 11-24.

La Bible de Jehan Malkaraume. (2 t.) Assen 1978.

'La Bible de Jehan Malkaraume, sa place dans l'ensemble des traductions de la Bible

en vers français du Moyen Age', in *The Bible and Medieval Culture* (1979), p. 220-235.

'Les sources de Geufroi de Paris', in *Rapports - Het Franse Boek* 51 (1981), 3, p. 97-109.

'Les traductions-adaptations versifiées de la Bible en ancien français', in *Les genres littéraires dans les sources théologiques et philosophiques médiévales*. Leuven 1981, p. 249-258.

La Bible de Macé de La Charité, vol. v: *Cantique des Cantiques*. Leiden 1982.
Les fragments de la Chevalerie de Judas Macchabée de Gautier de Belleperche. Leiden 1985.

[Avec Q.I.M. Mok], *La Bible de Macé de La Charité*, vol. vi: *Evangelies, Actes des Apôtres*. Leiden 1986.

La Chevalerie de Judas Macchabée de Gautier de Belleperche et de Pieros du Riés. (2 t.) Leiden 1991.

'Fanaon le Castéel', in *Romania* 110 (1992), p. 451-452; 113 (1995), p. 537-540.

'La Chevalerie de Judas Macchabée de Gautier de Belleperche', in *Revue de Linguistique romane* 60 (1996), p. 335-402

'Les cornes de Moïse', in *Romania* 114 (1996), p. 235-246.

'Glanures lexicales', in *Romania* 116 (1998), p. 3-33.

'Les couleurs de l'arc-en-ciel dans les traductions de la Bible en vers français aux XIIe et XIIIe siècle', in *Romania* 116 (1998), p. 533-540.

'Sept vers d'un manuscrit perdu', in *Romania* 119 (2001), p. 534-542.

Eindnoten:

- 2 Voor een uitgebreid overzicht, zie *Mélanges de Linguistique, de Littérature et de Philologie médiévales offerts à J.R. Smeets*. Leiden 1982, en W. Boers (éd.), *La Genèse d'Evrat*. (Diss. Leiden.) Brive-la-Gaillarde 2002.
- 3 Zie vooral 'La Bible de Jehan Malkaraume, sa place dans l'ensemble des traductions de la Bible en vers français du Moyen Age', in *The Bible and Medieval Culture* (1979), p. 220-235.

Willem Wilmink

Enschede 25 October 1936 - Enschede 2 augustus 2003

Van Javastraat tot Javastraat: 'the circle of life' van Willem Wilmink

Willem Wilmink heeft bij herhaling gezegd dat hij nooit ouder dan elf is geworden. Ook zei hij dat 'het een tweede natuur voor hem is geworden om zo te schrijven dat ook kinderen het kunnen begrijpen'.¹ Van Annie M.G. Schmidt is de uitspraak dat ze altijd acht is gebleven. Beide auteurs hebben zich schijnbaar niks aangetrokken van het maatschappelijk gebod om als volwassene het kinderlijke af te leggen. De keuze om het kind te blijven dat ze waren, staat aan de basis van de zo opmerkelijke bloei die twee generaties jeugdliteratuur na de Tweede Wereldoorlog hebben laten zien. De dichter Wilmink nam het estafettestokje van de eerste generatie over, zodat hij wel de zoon van Annie M.G. Schmidt genoemd werd. En het is ook in haar geest dat hij het als recensent van *De Tijd* opneemt voor een kindercultuur die tegelijk een cultuur is voor alle leeftijden:

'Ketelbinkie uit Rotterdam, Ot en Sien, Pudding en Gisteren, Bulletje en Bonestaak, zij allen zwerven rond in de buurt van de Literatuur, zonder haar heilige hallen te mogen betreden. In een beschavingsgeschiedenis zouden hun namen kunnen voorkomen, de grote geschiedenis der letterkunde van Knuvelder noemt zelfs *Kees de Jongen* niet.

Liedjes, leerboeken, grappen, kinderboeken, cabaret: Cultuurhistorici als Presser of Jan Romein voelden zich erin thuis, maar dit soort geschriften voldoet nu eenmaal niet aan de moeilijk achterhaalbare criteria op grand waarvan men zich een plaats verwerft in de verplichte boekwerken.²

In dit kind-onvriendelijke literaire klimaat moest Wilmink zijn weg zien te vinden. Dat bracht hem in zijn formatieve Amsterdamse jaren aan de universiteit steeds meer in een marginale positie, terwijl hij als tekstschrijver voor kinderprogramma's op tv als *De Stratemakeropzeeshow* steeds meer succes had. Soms liet hij zich inspireren door de twee zoons uit zijn eerste huwelijk met Noortje Smits. Met haar was hij van 1964 tot 1976 getrouwd. Een jaar na de scheiding ging hij een vaste relatie aan met Wobke Klein. Met haar en haar twee dochters verhuisde hij in 1978, nadat hij aan de universiteit ontslag had genomen om zich als tekstschrijver te gaan vestigen, naar Capelle aan de IJssel. Hij trouwde met haar in 1979, ging in Zeist wonen en keerde in 1991 terug naar Enschede, naar de Javastraat waar hij was geboren en getogen. Die opmerkelijke *circle of life* van Javastraat tot Javastraat spreekt ook uit zijn werk, uit zijn uitspraak dat hij nooit ouder dan elf is geworden en uit het kindperspectief dat zo kenmerkend is voor heel veel van zijn werk.

1. Vormingsjaren

Na zijn gymnasiumjaren, in het eerste jaar aan het Enschedese Lyceum en daarna aan het Christelijk Lyceum in Almelo, gaat de dan nog als Wim aangesproken Wilmink in 1954 aan de Universiteit van Amsterdam Nederlandse taal- en letterkunde studeren met geschiedenis als bijvak. In 1959, het jaar waarin hij zijn kandidaatsexamen haalt, overlijdt zijn vader. Twee jaar later doet hij zijn doctoraalexamen en weer twee jaar later wordt hij wetenschappelijk medewerker taalkundige tekstinterpretatie. Jarenlang geeft hij dat vak samen met taalkundigen als Frieda Balk, Remmert Kraak en Wim Klooster, terwijl Enno Endt en Leo Mosheuvel letterkundige tekstanalyse voor hun rekening nemen. Deze door Hellinga in het leven geroepen Amsterdamse school van stilistische analyse op linguïstische grondslag heeft sporen achtergelaten in zijn proefschrift *Het verraderlijke kind. Over enkele gedichten van Hendrik de Vries* (Amsterdam 1988). Behalve dat hij op het tijdgebonden karakter wijst van de interpretatie zoals Hellinga en Van der Merwe Scholtz die van Leopolds gedicht 'Om mijn oud woonhuis peppels staan' hadden gegeven³, illustreert

Wilmink zijn betoog volgens taalkundige conventie met zowel mogelijke als onmogelijke voorbeelden van dichterlijk taalgebruik.

Aan deze academische analyse van poëzie gaat het zelf schrijven van gedichten en liedjes voor almanak en studentencabaret vooraf. In 1955 wordt hij lid van de studentenvereniging *Unitas Studiosorum Amstelodamensium* en, samen met onder meer Hedy d'Ancona, van het dispuut *Malus Vigilantibus Amicitia*. Hij publiceert in de jaren 1958 tot 1962 in de almanak en schrijft teksten voor het cabaretgezelschap *La Pie qui chante*. Die teksten vallen volgens de *Varia*-rubriek in de smaak, maar niet alles: 'Wij bewonderen hem, maar niet iedere regel, niet ieder vers.' (Naar Frans Erens.) En ook niet zonder een andere beperking: 'Als iedere mislukte liefdesnacht zo'n gedicht oplevert, dan geeft u zeker binnenkort een bundel uit?'⁴

In zijn almanakbijdragen gaat het om Weltschmerz, om ook andere (on)vervulde verlangens en om breekbare jeugdherinneringen waaruit onder meer een behoefte spreekt aan vaderlijke troost:

Vader

Tegen zijn grote ruwe jas
heb ik mijn hoofd gelegd
ik heb van thuis verteld
ik speel niet meer met poppen
heb ik gezegd.

Niemand van de mensen in de straat
wist wie wij waren
het is waar dat ik verstandig ben geworden
ben de regen weer in gegaan
zonder te huilen⁵

Dit gedicht, dat twee jaar na de dood van zijn in 1959 overleden vader werd gepubliceerd, kreeg in 1986 in de *Verzamelde Liedjes en Gedichten* de titel 'Vader en Dochter'. Vond Wilmink de eerdere titel toen te sentimenteel voor een jongen? Naast liefdesgedichten, herinneringen aan zijn vader en Twentse grappen roept hij sprookjesfiguren op in zijn gedichten, maar wel in een heel andere context, zoals in het volgende sprookjesachtige beeld van het liefdesverkeer in het gedicht *Tweespraak*:

Wat zou je doen?
 [...]
 als je op straat nog
 naakt zou wezen
 ging je dan beven van de kou?

hing vrouw Holle
 haar beddegoed buiten
 ging het sneeuwen over de huizen

sneeuwen sneeuwen langzaam oud.⁶

Een al even erotisch kindperspectief doet zich, even na de almanaktijd, ook voor in een gedicht in *Tirade*. In dat gedicht laat hij zien dat hij man geworden is door in het gedicht 'Naar Engeland varen' op de onuitgesproken vraag 'wie wil er mee naar Engeland varen' uit dat bekende kinderrijm, het volgende antwoord te geven:

[...]
 Toen zei ze:
 'Ik weet waar je over praat,
 daar ben jij ik
 en ik ben jij
 voor een ogenblik
 en het gaat voorbij,
 nee, het is niet slecht,
 maar het is zo vlug,
 en hoe komen we terug
 en waar komen we terecht?
 Hoe vinden we de oude wegen weer,
 hoe vinden we de Amstel en de regen weer?'

Vannacht steken we over op een andere rivier,
 het water hoor ik met zijn lied,
 de veerman hoor ik met zijn bel.

En ze zei: 'Ik doe het niet.'
 En ze deed het wel.⁷

Zo laat hij zien dat je ook man kunt worden door als een kind te spreken: in de taal van sprookje en kinderrijm; als een kind te voelen en als een kind te denken, ook al kan hij daarmee toen bij de meisjes de verdenking op zich geladen hebben dat je met dat 'verraderlijke kind' van die Wilmink op moet passen.

Het kindperspectief zoals zich dat ontvouwt in zijn poëtische bijdragen in literaire tijdschriften, kent drie kanten: de herinnering aan zichzelf en aan geliefde figuren uit zijn jeugd, het schrijven voor kinderen - dat vaak ook door kinderen is geïnspireerd - en het schrijven over bewonderde voorgangers en collega's met een kindperspectief. Zo bevatten van de zes gedichten die hij in 1971 in *Tirade* publiceert⁸ er twee een autobiografische herinnering. Die in het gedicht 'Ans', dat de prelude vormt van een later hoofdstuk in *Het Verkeerde Pannetje*, is tamelijk versleuteld. Het gedicht 'Kinderjaren', waarin hij de boerderij in Ootmarsum in herinnering roept, waar hij in de oorlog van zijn panische angst voor bombardementen genas, is eerder onbestemd van toon. Over deze tijd schrijft hij zes jaar later het idyllisch verhaal *Ver van de Stad* (1977), dat weer twaalf jaar later samen met *Het Verkeerde Pannetje* wordt verweven tot de televisiefilm *Het Verhaal van Kees*. Zo cirkelen zijn steeds verder uitspinnende, autobiografische herinneringen vaak rond een eerste droomachtige kern. De gedichten 'Bij wijze van groet' en 'Inscriptie in een tinnen lepel' gaan allebei over zijn overleden vader.⁹ Op die geliefde vader zal hij, wanneer hij eenmaal in Enschede is teruggekeerd, nog vaak terugkomen. Het gedicht 'Heel vroeger'¹⁰ gaat wel over een ik-figuur die zes jaar is en die in het geval van Wilmink dus herinneringen ophaalt aan 1942, maar over de oorlog wordt met geen woord gerept, integendeel; elk couplet sluit na de regel: 'in mijn straat van de lage huizen' (soms licht gevarieerd) heel idyllisch af met de regel: 'waar bloeiende meidoorns waren.' Tien jaar later blijkt dit gedicht de prelude te zijn van het epische gedicht 'De Straat' (*Dicht langs de huizen*, 1982), waarin het oorlogsgebeuren een centrale plaats krijgt en in contrast komt te staan met de idyllische toon van het gedicht. Dat gedicht wordt weer tien jaar later, samen met een veel langer gedicht en met andere verzen over die straat, opgenomen in de bundel *Javastraat*. Deze keer vergelijkt hij alle herinneringen uit zijn jeugd aan de Javastraat met wat er begin jaren negentig nog steeds zo bijzonder is aan die straat, om zijn kreeftengang ten slotte zo af te sluiten:

Ben al ver op mijn weg
 van de wieg naar de kist
 en van wat ik bijleer lijkt steeds meer
 op wat ik al wist
 in de Javastraat.¹¹

Het schrijven voor kinderen, zoals de teksten voor tv-programma's als *De Stratemakeropzeeshow*, vormt de tweede vaste inspiratiebron voor zijn schrijverschap. Daarin maakt hij zich tot spreekbuis voor de tere kinderziel. *Tirade* krijgt de primeur met maar liefst elf liedjes in 1973 waarvan er tenminste vier uitgroeien tot evergreens: *Een Probleem, Dat overkomt iedereen wel, Mijn Vriendje* en *Tegelliedje*.¹² Daarvan is het eerste gedicht geïnspireerd door zijn zoon Michiel en het twee jaar later gepubliceerde gedicht *Dagdromen* door zijn zoon Rutger en door de herinneringen aan zijn eigen jeugd.¹³

Tegelijkertijd treedt hij in essays in *Tirade* in het spoor van bewonderde voorgangers als H.C. Andersen en Hendrik de Vries. Hij vertaalt cabareteske gedichten van Heine en Wedekind en neemt in het Vietnamdebat stelling tegen wat De Kadt toen in *Tirade* over de oorlog in Vietnam te berde bracht. Dat laatste doet hij met het door hem vertaalde opstel *De verantwoordelijkheid van intellectuelen* van Chomsky, dat een uittocht uit de redactie tot gevolg had.

In diezelfde jaren publiceert hij in *Maatstaf* herdichtingen van Emily Dickinson en Christian Morgenstern¹⁴, pastiches van onder meer Hendrik de Vries en Hieronymus van Alphen¹⁵ en het gedicht *Zaterdagavond* met het jeugdsentiment van *Showboat*, *Ave Verum* en *Negen heit de klok*, waar heel het gezin dan naar luistert.¹⁶ En *De Revisor* geeft een toegift op de eerder in *Tirade* gepubliceerde liedjes voor *De Stratemakeropzeeshow*: eerst vier en daarna twee liedjes en tot slot zijn droefgeestig zelfportret met Chaplinsnor, spillebenen en accordeon.¹⁷ Van die liedjes zijn de twee die heel bekend zijn gebleven allebei door zijn oudste zoon geïnspireerd: *Prikkebeen* en *Visite uit de hemel*.

In het Amsterdamse neerlandistenblad *Spektator*, waarvan Wilmink jarenlang poëziedirecteur was, publiceert hij een opstel over Dèr Mouw¹⁸, de gedichten: 'In Memoriam Wilfred Smit'¹⁹, 'Het stervende kind' naar H.C. Andersen²⁰ en samen met Hans Dorrestijn een cabaretesk 'Piratenlied'.²¹

Terwijl *Tirade* twintig jaar lang het podium was voor zijn essays, ver-

halen, vertalingen, gedichten en zijn poëzie voor kinderen, publiceert de uitgever van dit blad, Van Oorschot, niets van zijn werk in boekvorm. De Arbeiderspers, de uitgever van *Maatstaf*, laat Wilmink in 1966 debuten met de bundel *Brief van een Verkademeisje*, geeft in 1971 de bundel *Goejanverwellesluis korenschoven, liedjes en gedichten* uit en in 1977 *Voor een naakt iemand. Liedjes voor volwassenen*. Maar C.J. Aarts mag met de eer gaan strijken diverse bundeltjes kinderliedjes van Wilmink uit te geven. In *De Revisor*, met zijn autonome literatuuropvatting, lijken Wilminks kinderliedjes welhaast misplaatst, ook al blijft *Revisor*-redacteur Tom van Deel als bewonderaar van het eerste uur trouw van zijn waardering getuigen.²²

De *Spektator* had Wilmink wèl de positie van poëziedirecteur gegeven, maar wist niet te profiteren van de ontwikkeling van Wilminks schrijverschap. Zelfs werd het onder Wilminks eindredactie voorbereid themanummer over jeugdliteratuur afgewezen. Was dat een voorteken van de latere breuk met de faculteit?

De Amsterdamse Universiteit

Zoals wetenschappelijke bladen een kweekvijver zijn voor wetenschappelijk vernuft, zo zijn literaire tijdschriften dat voor literair en essayistisch talent. In *Tirade* publiceert Wilmink niet alleen de al genoemde essays, maar ook nog artikelen over het werk van Hans Lodeizen, Louis Davids en Hendrik de Vries. Het artikel 'De moeheid in een bootje' legt het openingsgedicht van de bundel *Het Innerlijk Behang* van Lodeizen uit als een motto, om dat soort moeheid vervolgens te typeren als 'de moeheid, die de verschillende functies van de psyche uit elkaar doet drijven'.²³ Het artikel 'De emancipatie van het lachen: iets over Louis Davids'²⁴ neemt het zowel op voor het cabaret als voor het publiek dat daarvan geniet. 'Hendrik de Vries, dromer, dichter en gek' borduurt voort op het in 1965 in *Merlyn* gepubliceerde artikel 'Raadselachtigheid en onvolledigheid in enkele gedichten van Hendrik de Vries', dat eerst in *Merlyn* en daarna in *Tirade* tot een polemiek zal leiden tussen Oversteegen en Wesselo, Henri Knap, opnieuw Wesselo, en Hans van Straten aan de ene kant en Hendrik de Vries en Wilmink aan de andere kant.²⁵ Vervolgens vat Wilmink heel het debat over 'Mijn broer' samen als zijn bijdrage aan de bundel *Over gedichten gesproken* (Groningen 1982). Andere proeven van wetenschappelijke tekstinterpretatie worden pas later gepubliceerd.

As docent wijst hij zijn leerlingen op nieuwe onderzoeksobjecten. Zo stimuleert hij met zijn artikel over Louis Davids zijn studenten Lies Pel-

ger en Renée Waale tot hun studie *De mooiste liedjes van Louis Davids* (Amsterdam 1980) en met zijn studie *Van Roodeschool tot Rijsel. Een persoonlijke kijk op het Nederlandse lied* zijn leerling Vic van de Reijt tot de bloemlezing *Toen wij van Rotterdam vertrokken. Nederlandse liederen uit de 20ste eeuw* (Amsterdam 1987). Zijn oud-leerlingen Hans Dorrestijn en Fetze Pijlman inspireert hij binnen *Het Schrijverskollektief* tot het schrijven van teksten voor tv-programma's en voor leesseries voor het basisonderwijs. Cees Aarts en Vic van de Reijt zet hij op het uitgeverspad, zodat Wilmink's werk een hoeksteen wordt in het fonds van Bert Bakker. Kennelijk heeft Wilmink in zijn colleges aan de universiteit van Amsterdam het zaad niet op de rotsen gestort.

Verder ontwikkelt hij in zijn college tekstinterpretatie een brede visie op literatuur als basis voor zijn latere *Schriftelijke cursus gedichten*; een opvatting die iemand als Wim Bronzwaer heeft beïnvloed. Bronzwaer onderkent met Wilmink dat het trocheïsche ritme het 'kinderritme' is van rijmen en liedjes en het jambische ritme het 'volwassenritme' en maakt met Wilmink ruim baan voor kinderrijm en kinderlied, knittelvers en kindervers, reclametaal en venterstaal. Bovendien blijkt Bronzwaer in zijn keuze voor dit repertoire alles aan Wilmink te danken te hebben.

Welke docent is het gegund dat oud-leerlingen en latere schrijvers van naam en faam zich zo over je uitlaten als Ivo de Wijs en Doeschka Meijnsing dat deden? De eerste typeert hem zo:

'In de jaren '64 en '65 liep ik college bij Willem Wilmink. Hij doceerde toen aan de Universiteit van Amsterdam onder andere het vak Close Reading [...]. Hij was een bezeten explicateur met respectabele voorkeuren: Hendrik de Vries, Hans Lodeizen, Wilfred Smit. Vaag vermoedde ik echter dat hij veel ander geschrijf onnodig "moejeluk" achtte, te zeer gepend voor een elite die er zelfs al close readend nauwelijks uitkwam.'²⁶

Doeschka Meijnsing schreef over hem:

'Studenten en docenten sloegen de handen ineen om wat nu heet "de democratisering" er door te krijgen, het gevecht tegen de gevestigde macht van de hoogleraren. Een van die jonge garde docenten was Willem Wilmink, wetenschappelijk medewerker moderne letterkunde aan het Instituut voor Neerlandistiek. Het is niet moeilijk in herinnering te roepen hoe hij toen was: een opgewekte, schilderachtige man met een accordeon, die zijn zelfgemaakte liedjes ten gehore bracht op de feesten die ter ere van de democratisering gegeven werden. Vrolijke liedjes, smartlappen, liedjes die allen konden meezingen. De stemming zat er in als

Wilmink met zijn accordeon aanwezig was. Tien jaar later keerde hij de universiteit de rug toe. Hij was voor de democratisering geweest, maar er niet gelukkiger op geworden. Amsterdam was een hoop frustratie en teleurstelling geworden. "Ik vond het er niet inspirerend meer," zei hij in 1980 tegen *Het Parool*. "Ze zijn daar niet bezig waar ze mee bezig zouden moeten zijn. Het is te elitair, het drijft weg van de realiteit. Een verbinding tussen de universiteit en echt onderwijs is er niet. Ik hoorde er toch al niet echt bij. Ik heb me immers afgegeven met amusement."²⁷

Zo heeft Wilmink op tal van fronten aan de universiteit school gemaakt en is hij daar tegelijk op dood spoor geraakt. Hij vestigt zich als tekstschrijver, eerst voor een vooral jeugdig publiek in diverse levensfasen en vervolgens steeds meer voor een publiek van alle leeftijden.

2. Het drievoudig kindperspectief

Al is het werk van Willem Wilmink in menig opzicht geworteld in het kind dat hij ooit was, toch spiegelt hij zich voortdurend aan het kind in zijn omgeving en aan het werk van voorgangers en collega's met een kindperspectief. Daarbij gaat het om de twee zonen uit zijn eerste huwelijk en de twee dochters en twee kleinkinderen uit zijn tweede huwelijk. Hun kindperspectief weet hij trefzeker te verwoorden, soms via de herinnering aan zijn eigen kindertijd. Zijn oudste zoon confronteerde hem met de vrees die kinderen kunnen hebben voor wat er met je gebeurt, wanneer je dood bent gegaan. De hemel spreekt hen niet aan, want wat moet je de hele dag bij God, zonder voetbalveld. Zijn oplossing bestaat in het gedicht 'Een probleem' uit een waar keuzepakket reïncarnatie:

Als je dood bent dan komt er
Een tovenaar,

Dan tovert hij aan je,
En word je een dier,
Een mus of een tijger,
Een leeuw of een mier.

Zelf mag je kiezen
Welk dier je wilt zijn:
Een mug of een olifant,
of een konijn.

De inbreng van zijn dochters uit zijn tweede huwelijk verliep paradoxaal genoeg via hun behoefte aan privacy, zoals blijkt uit het gedicht 'Marieke':

Ze zat op schoot, klein en onschuldig.
Nu raakt ze vader niet meer aan.
Badkamerdeur wordt heel zorgvuldig
op slot gedaan.

Gesloten deuren inspireren hem in het gedicht *De voorkant* tot een rijmpaar met koninklijke allure:

Rond of spits of groot of klein,
dat zal een verrassing zijn.
Net zoveel als Beatrix
of misschien wel bijna niks.
Ach, de tijd zal moeten leren
of't op appels lijkt of peren.

Aan zijn tweejarige kleinzoon dankt hij de verrukte opsommende benoeming van al het moois om hem heen in het 'Dankgebed van Sam':

[...]
Dank voor de dierentuin met leeuw en aap en beer
en met de tijger die langskomt en keer op keer
stilstaat, heel vlak bij mij en doet of hij moet braken
en ik begrijp dat wel: hij wil me aan het lachen maken.
Voor deze tijger, Lieve Heer, met zijn enorme tong
benedicamus Domino, al ben ik nog heel jong.

In zijn verbeelding legt Wilmink een steeds verfijnder vermogen aan de dag om al die uiteenlopende kindperspectieven in een stroom van verzen voor een publiek van alle leeftijden op te roepen. Daarbij is hij in zijn persoonlijke thema's soms minder toegankelijk dan in algemene thema's. Dat geldt bijvoorbeeld voor de autobiografische herinneringen aan zijn overleden vader en aan Ans, zijn vroeg gestorven buurmeisje waarmee hij een eerste kusje had gewisseld. Haar dood vervult hem met enige wroeging, omdat zij aan een tumor overleed, terwijl hij in Amsterdam

met zijn eigen dingen bezig was en geen tijd voor haar had. Pas in latere hernemingen van die thema's, krijgen ook die onderwerpen hun uitwerking voor een algemeen publiek. Tegelijk lijkt het zo dat hij vanuit zulke vroege ingrijpende ervaringen een literatuuropvatting ontwikkelt vol compassie met de buitenbeentjes onder de kinderen en met mensen in de marge van de samenleving: het driftige kind dat hij zelf soms was geweest, het vriendje uit een ander milieu, wiens vader bokste en wiens moeder zong over de Belgische vluchteling, het kind voor wie op school de klok te vlug gaat, het kind dat om zijn kleur naar een andere school toe moet, het kind dat aan de lakens aan de waslijn ziet dat het in bed geplast heeft of het kind dat op een foto ziet hoe zijn vader als lachende Duitse soldaat in de oorlog op het Jonas Daniël Meijerplein joden aan het treiteren is.

Wilminks vermogen tot mededogen en empathie heeft van doen met zijn persoonlijke ervaringen als niet-randstedeling in de Amsterdamse cultuur. Zijn literaire voorkeuren bleken daar de verkeerde. Zo vertelde hij aan Adriaan van Dis hoe in zijn Amsterdamse studententijd een vriend het boek *Don Camillo* dat hij hem op zijn verjaardag ten geschenke had gegeven, ver beneden zijn stand vond. Over dat literaire standsbewustzijn schrijft hij in 1992 nog een cursiefje: 'Een gebonden uitgave die me een rib uit m'n lijf gekost had. Maar hij was er niet blij mee. Hij, gymnasiast op het Barlaeus, hij had toch minstens een zware Vestdijk moeten hebben, en niet zo'n boek dat Jan met de Pet ook mooi kon vinden.'²⁸ Zijn provinciale literaire smaak koestert hij door vast te houden aan zijn Twents accent en aan zijn voorkeur voor Twentse moppen en verhalen.

Onderzoek naar het Drentse verleden van zijn voorouders versterkt zijn inzicht dat beschaving geen onveranderlijke toestand is, maar een historisch proces. Dit relativiteitsbesef gaat samen met een ongekend vermogen om zich steeds weer te kunnen inleven in andere personen, overigens mede dankzij het gebruik van concrete aanknopingspunten zoals de foto van de pogrom op het Jonas Daniël Meijerplein uit *De Ondergang* van Presser.

Wilmink bleef heel zijn schrijversleven lang de kunst van het kindperspectief afkijken bij bewonderde collega's en voorgangers. Dat doet hij voor het eerst samen met Fetze Pijlman in de bloemlezing *Het Kind* (Baarn 1979), waarin ze nagaan hoe dichters aan de ontdekking van het kind in de achttiende eeuw in een stoet kindbeelden een vervolg hebben gegeven. Zelf hebben beide auteurs daaraan, samen met de andere leden

van *Het Schrijverskollektief*, ook een steentje bijgedragen met hun teksten voor tv-programma's en leesseries.

In zijn eerste essays over zijn vroege literaire voorkeuren Van Ostaijen, Dèr Mouw en Hendrik de Vries toont Wilmink zich getroffen door de wijze waarop zij de tegenstelling tussen de hoge, elitaire cultuur en de lage populaire volkscultuur via werelden van kinderlijke verrukking weten te overbruggen. In die geest wijdt hij, als bespeler van de volkse accordeon, zijn bijdrage aan de afscheidsbundel voor Garnt Stuiveling *Weerwerk* (Assen 1973) aan Paul van Ostaijens gedicht 'Rijke armoede van de trekharmika'. Hij wijst op het kind bij Dèr Mouw dat ongehinderd is door hiërarchisch besef: 'Of je was naar de kerk geweest op oudejaarsavond, de kerk, vol licht en wit en deining van orgelmuziek, die klaterend afdroop langs trillende wanden. En straks poffertjes! En één diep gevoel van stille veiligheid, van zalige dankbaarheid. En je ging dien avond naar bed, vol God en poffertjes.'

In zijn proefschrift *Het verraderlijke kind* roept Wilmink de hulp in van jonge kinderen om een scherp onderscheid te kunnen maken tussen gedichten met een kindperspectief en de gedichten met een volwassen kindperspectief in Hendrik de Vries' *De Tooveruin* ('s-Gravenhage 1946). Anders dan sommige leden van de promotiecommissie veronderstelden, doet hij dat niet om hypothesen te toetsen, maar om op interpretaties te komen. Of, zoals Van Peursen dat noemt, als een *ars inveniendi* die als filosofie van de inventiviteit een welkome aanvulling kan zijn op alle methodische aandacht in de wetenschap voor de rechtvaardiging van onderzoek.²⁹ Zelf noemt Wilmink dat bij de verdediging van zijn proefschrift de zorg om bij het interpreteren niets van die leeftijd te vergeten. Dezelfde zorg herkent W.P. Gerritsen in Wilminks vertaling van *De reis van Sint Brandaan* (Amsterdam 1994), waar het behalve om een kind, ook gaat om een kind dat spreekt met Twentse tongval en denkt met de naïeve logica waarop Wilmink een schrijversleven lang patent heeft:

Toen zei de goede Sinte Brandaan:
 'Jong, daar komt nooit een einde aan!
 Waarna het ventje op het blad
 het volgende rake antwoord had:
 'Net zo min als 't meten klaar is
 als de dag des oordeels daar is,
 net zo min lukt het jou en de jouwen

alle wonderen te aanschouwen
 die God schiep met eigen hand
 in het water en op het land
 en die jou nog verborgen zijn.'

3. Terug naar de stad van zijn vader

Als één versregel uit de door hem bezorgde bundel *Kleine Gedigten voor Kinderen* van Hieronymus van Alphen speciaal op Willem Wilmink van toepassing is, dan is het wel: 'Mijn vader is mijn beste vriend'. Want als hij als tolk van het kind velen een hart onder de riem steekt, doet hij dat, net als zijn vader, als een solidaire gevoelssocialist. Als oud-muloleerling was zijn vader niet alleen personeelschef bij de textielfabriek Hollandia geworden, maar ook de vertrouwensman van het personeel. Aan die rol van ombudsman komt echter bij de reorganisatie in de jaren vijftig van de vorige eeuw abrupt een einde, wanneer ook hij ontslagen wordt. Wilmink gaat daar pas onverbloemd over schrijven, nadat hij in 1991 weer in de Javastraat was gaan wonen.

De eerste keer doet hij dat, nogal vermomd, in de volksmusical *De Pathmosprinces*, die hij schreef voor de cursisten van de Enschedese Volkshogeschool en die door hen ook vele keren wordt opgevoerd: 'Tweede stem: Een buurman van ons kreeg ontslag, maar hij fietst nog iedere dag vroeg in de ochtend richting fabriek, net zoals vroeger. Nooit ziek. Hij weet nog steeds niet dat iedereen weet dat-ie van de fabriek geen brood meer eet.' De tweede keer laat hij zich uit over deze ingrijpende gebeurtenis uit 1955 in het leven van zijn vader in twee gedichten voor de Enschedese krant *Tubantia*, in 1999. In het eerste gedicht 'Vaders geheim' neemt zijn vader hem in vertrouwen over iets waar zijn moeder geen woord van mag horen, namelijk dat er geen markt meer is voor massaproducten. Ze moeten iets duurs gaan maken, 'want in 't goedkope is Twente veel te duur'. Maar uit het tweede gedicht blijkt dat ook dat inzicht niet meer helpt:

Schaamte

Ik kon het horen aan zijn stem
 en wist genoeg toen ik hem zag:
 het is zover, hij heeft ontslag
 de poort gaat nooit meer los voor hem.

Een en al schaamte en verdriet
zoals hij in zijn leunstoel zat,
mijn man, en 't was zijn schuld toch niet
dat hij geen werk meer had.

Eerst was hij dagelijks op pad
zolang zijn werktijd had geduurd,
maar 't was vergeefs: de hele buurt
wist wel dat hij geen werk meer had.

Een en al schaamte en verdriet
zoals hij in zijn leunstoel zat,
mijn man en 't was zijn schuld toch niet
dat hij geen werk meer had.

Toen bleef hij thuis. Wat ik ook deed,
hij zag het aan en had kritiek.
Hij dronk teveel en hij werd ziek
Er kwam een einde aan zijn leed.

Beide gedichten zijn enkel opgenomen in de bundel *Willem Wilmink in Enschede* (Enschede 2004), die de gemeente Enschede in eigen beheer heeft uitgebracht ter gelegenheid van de onthulling van de plaquette aan het woonhuis van Willem Wilmink, Javastraat 43. Ze illustreren hoezeer zijn dichterlijke volwassenwording heeft plaatsgevonden in een stad die massaontslagen te incasseren kreeg, waar menigeen, net als zijn vader, aan onderdoor ging. Daarom spreekt hij in een van de eerste gedichten die hij over zijn vader schreef, in één adem ook over de ondergang van de Twentse textiel fabrieken als 'die nagels aan je doodskist' ('Bij wijze van groet'). In een volgend gedicht getuigt 'een code van strepen en stippen' van troost en bemoediging die de vader in stilte zocht:

Vader

vader kocht ooit
een verzameld werk
een bundel gedichten
van degelijk merk.

bij wat hij mooi vond
zette hij strepen
een enkele keer
een uitroepteken.

bij tijd en wijle
herlees ik die
zeer summiere
biografie:

in een code
van strepen en stippen
steeg het water
hem naar de lippen

4. Deze vuist op deze vuist

Zijn vader was behalve zijn beste vriend ook zijn eerste en beslissende moderator. Zo vertelt Wilmink in het boek *Mijn middeleeuwen* dat zijn interesse voor geschiedenis en architectuur begon met het boek van de kunsthistoricus Frits van der Meer, *Geschiedenis eener kathedraal* (Utrecht 1940), dat hij als kind van zijn vader kreeg. Hij nam hem als eerste mee naar de kathedraal van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, hielp hem bij het inwinnen van informatie over Franse kathedralen en stimuleerde hem als geen ander tot zijn levenslange fascinatie voor kathedralen en voor de wereld van de Middeleeuwen, die in de jaren negentig resulteert in diverse tweetalige edities van klassieke, middeleeuwse teksten. Zijn vader staat ook centraal in het achtste hoofdstuk van het autobiografische verhaal *Het Verkeerde Pannetje*. Wanneer het alter ego van de auteur na een auto-ongeluk in de hemel zijn vader ontmoet, blijkt die in druk gesprek te zijn gewikkeld met niemand minder dan Mozart. Dat lijkt erop te duiden dat hij ook zijn liefde voor muziek aan zijn vader te danken heeft. Vele andere geliefde doden komen dan langs, zoals Ans het buurmeisje, of de schoenmaker uit de Javastraat. Een klein jaar voor zijn dood heeft hij zijn gedichten over die figuren, samen met zijn gedichten over zijn muzikale vrienden: de vaste componist van zijn teksten Harry Bannink en de accordeonvirtuoos Harry Mooten, bijeengebracht in de bundel *Je moet je op het ergste voorbereiden* (Amsterdam 2003). In die bundel zijn zowel de gedichten en liedjes over de dood die hij apart schreef voor jonge kinde-

ren - zoals de bekende liedjes 'Visite uit de hemel' en 'Een probleem' - als zijn gedichten over dierbaren als Ans, Harry Bannink, Harry Mooten, zijn moeder en vader, Wilfred Smit en Ben Ali Libi opgenomen. Een paar van die gedichten werden bij zijn crematie ten gehore gebracht. Ze staan op een CD waarop hij zelf op het voorplat op een foto te zien is met zijn hoofd dat uit de kathedraal van Chartres steekt. Zijn kleinzoon Sam zingt op die CD *Deze vuist op deze vuist*, ter begeleiding van zijn hemelvaart.

Kinderrijmen, Middeleeuwen, de glas-in-lood-vertellingen in de ramen van de kathedraal van Chartres, Twentse moppen, raadselrijmen, trochee, cabaret, liedteksten, accordeon, de magische De Vries, zijn vertaling in het Twents van de *Carmina Burana*, zijn voorkeur voor gedichten en teksten die door iedereen begrepen kunnen worden en zijn afkeer van de zelfingenomenheid van de heilige hallen van de hogere hermetische academische literatuur, die alleen nog voor hoogopgeleide en wel ingevoerde lezers toegankelijk is, alles wijst erop dat Wilmink de middeleeuwse dichter is onder de naoorlogse dichters.

Ooit vertelde Wilmink mij dat het hem bijzonder speet dat nog nooit een lied van hem op een draaiorgel te horen was geweest. Op weg naar de aanbidding van zijn *Verzamelde liedjes en gedichten* hoorde ik in de Kalverstraat een draaiorgel *Deze vuist op deze vuist* spelen. Even dacht ik aan een stunt van de uitgever en ik vroeg aan de orgelman hoe lang dit lied al op het programma stond. Al een maand ongeveer, zei hij. Toen even later de uitgever hetzelfde goede nieuws meldde, wist ik dat het geen stunt was, maar een daad van literair-historische rechtvaardigheid van de orgelman voor deze oralist, die in een zeer geletterde samenleving de orale cultuur op zo'n verrassende wijze gerevitaliseerd heeft.

PIET MOOREN

Voornaamste geschriften

Zie Dick Welsink, 'Bibliografie', en Jan Willemsen, 'Biografisch Overzicht', in: Harry Bekkering, Daan Cartens en Muriël Steegstra (red.), *Willem Wilmink. Ik droomde dat ik wakker was*. (Schrijversprentenboek 52.) Amsterdam, Den Haag 2004, p. 146-156 en p. 138-145.

W.P. Gerritsen, met medewerking van Lily Hunter (red.), *Willem Wilmink, Verzamelde liedjes en gedichten*. Amsterdam 2004.

Eindnoten:

- 1 Anita Luursema, 'Ik schrijf alleen zo dat ook kinderen het kunnen begrijpen', in *De Tijd*, 8 april 1988.
- 2 Willem Wilmink, 'Dierenverhalen fijn, ook om te schrijven. Thomas Rap en Randverschijnselen', in *De Tijd*, 16 augustus 1969.
- 3 W.Gs. Hellinga en H. van der Merwe Scholtz, *Kreatiewe analise van taalgebruik. Principes van stilistiek op linguïstiese grondslag*. Pretoria 1955.
- 4 *Lustrum Almanak 1961*, Unitas, 1961, p. 125 en 183.
- 5 *Lustrum Almanak 1961*, Unitas, 1961, p. 104.
- 6 *Almanak*, Unitas, 1962, p. 108; later ook opgenomen in *Tirade*, jrg. 9, nr. 98 (februari 1965), p. 97, en in zijn debuut *Brief van een Verkademeisje*. Amsterdam 1966.
- 7 *Tirade*, jrg. 9, nr. 97 (januari 1965), p. 21.
- 8 *Tirade*, jrg. 15, nr. 164 (februari 1971), p. 88-89.
- 9 *Tirade*, jrg. 15, nr. 165 (maart 1971), p. 150-151.
- 10 *Tirade*, jrg. 16, nr. 179 (september 1972), p. 430-431.
- 11 De in 1993 door De Oare útjouwerij uitgegeven bundel *Javastraat* sluit af met het gedicht 'In de Javastraat', terwijl de gelijknamige afdeling in de bundel *Ernstig Genoeg. Liedjes en gedichten vanaf 1986* (Amsterdam 1995) en de door W.P. Gerritsen geredigeerde bundel *Verzamelde liedjes en gedichten* ermee opent (Amsterdam 2004).
- 12 *Tirade*, jrg. 17, nr. 188 (juni 1973), p. 361-377.
- 13 *Tirade*, jrg. 29, nr. 296 (januari-februari 1985), p. 60.
- 14 *Maatstaf*, jrg. 17 (1969), nr. 4/5, p. 278-279.
- 15 *Maatstaf*, jrg. 18 (1970), nr. 3, p. 187 en nr. 8, p. 590.
- 16 *Maatstaf*, jrg. 20 (1972), nr. 5, p. 24.
- 17 *Revisor*, jrg. 1 (1974), nr. 8, p. 42-43; jrg. 2 (1975), nr. 1, p. 51 en jrg 4 (1977), nr. 5, p. 28.
- 18 *Spektator*, jrg. 1 (1972), nr. 7/8, p. 419-426.
- 19 *Spektator*, jrg. 2 (1973), nr. 4, p. 258.
- 20 *Spektator*, jrg. 4 (1975), nr. 1-2, p. 90.
- 21 *Spektator*, jrg. 1 (1972), nr. 3, p. 174-175.
- 22 'Driemaal Willem Wilmink', in *Trouw*, 16 december 1972; 'Gedichten en liedjes van Komrij en Wilmink', in *Trouw*, 22 maart 1974; 'Visite uit de Hemel', in *Trouw*, 13 november 1975; 'Wie dit leest is het vierde beest', in *Trouw*, 14 januari 1977; 'Drukwerk "In de Marge"' [*De liedjes voor kinderen*], in *Trouw*, 11 maart 1978; [Zonder titel; over *Verzamelde liedjes en gedichten*], in *Trouw*, 9 december 1986.
- 23 *Tirade*, jrg 10, nr. 112 (april 1966), p. 212-220.
- 24 *Tirade*, jrg 10, nr. 117 (september 1966).
- 25 'W.A. Wilmink, *Raadselachtigheid en onvolledigheid in enkele gedichten van Hendrik de Vries*', in *Merlyn* 3 (1965), 3 (mei), p. 243-248; J.J. Wesselo, 'De dood van mijn broer', in *Merlyn* 3 (1965), 4 (juli), p. 293-298; J.J. Oversteegen, "'Mijn broer" in de steigers', in *Merlyn* 3 (1965), 4 (juli), p. 299-309; Willem Wilmink, 'Hendrik de Vries, dromer, dichter en gek', in *Tirade*, jrg. 14, nr. 162 (december 1970), p. 617-632; J.J. Wesselo, 'Weder de dood van mijn broer', in 'Tirade', jrg. 15, nr. 163 (januari 1971), p. 61-64; Hendrik de Vries, 'Losse aantekeningen bij Wilminks karakteristiek', in *Tirade* jrg. 15, nr. 166 (april 1971), p. 194-199; Henri Knap, 'Nog eens de dood van mijn broer', in *Tirade* jrg. 15, nr. 166 (april 1971), p. 200-202; Hans van Straten, 'Mijn Broer,

- een my the', in *Tirade* jrg. 15, nr. 166 (april 1971), p. 202-206; Hendrik de Vries, 'Meervoudig Antwoord', in *Tirade* jrg. 15, nr. 166 (april 1971), p. 207-210.
- 26 Ivo de Wijs, 'De dichter die geen u wil zeggen. Willem Wilmink's compassie met het arme en het kleine', in *Vrij Nederland*, 11 oktober 1986.
- 27 Doeschka Meijzing, 'De Ideale Uitlegger. Het bemoedigende schrijverschap van Willem Wilmink', in *Elsevier*, 7 mei 1988.
- 28 Han Oude Vrielink en Wim Timmers (red.), *Willem Wilmink in Enschede. Poëzie en proza over de stad en de streek*. Enschede 2004.
- 29 C.A. van Peursen, *Ars Inveniendi. Filosofie van de inventiviteit van Francis Bacon tot Immanuel Kant*. Kampen 1993.

Juryadviezen en toespraken

Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 2004

Advies van de Commissie voor schone letteren

Aan zijn roman *De hand, de kaars en de mot* geeft Rob van der Linden (1957) als ondertitel mee: 'Familiegeschiedenis met valse profeten'. Slaan we de inhoudsopgave op dan komt de lezer de wonderlijkste hoofdstuktitels tegen, zoals 'Over schoenmakers en kabouters', 'Over stambomen en hoogvliegers' en 'Over een helder moment en gefilterd licht'.

Bovendien valt op hoe vaak Van der Linden een hoofdstuk beëindigt met de suggestieve aanduiding: 'Een verhaal in een verhaal' en dan krijgt de lezer het relaas onder ogen dat bijvoorbeeld heet 'Over teddyberen en een rugzak', bovendien gedateerd 1988-1994.

Het moge duidelijk zijn: hier is een schrijver aan het woord die voortbouwend op de traditie van een klassieke roman in hoofdstukken tegelijkertijd beseft dat hij met die conventionele indeling niet uit de voeten kan. Hij wil meer, zijn vertellersbloed dwingt hem na elk hoofdstuk als het ware een nieuw hoofdstuk te beginnen.

In de kern is *De hand, de kaars en de mot* inderdaad een familiegeschiedenis. Hoofdpersoon Pieter van der Kleij, een zoon die deel uitmaakt van een wijdvertakte, gegoede familie, heeft zich in 1994 teruggetrokken in de Negev-woestijn van Israël nabij de ruïnestad Sheva. Hier, in de verlatenheid, stelt hij het leven van zijn familie en zijn eigen leven op schrift. Hij doet dat met de intentie het dagboek uiteindelijk te begraven.

In de verlatenheid van de woestijn bestormen Pieter van der Kleij allerlei herinneringen, verhalen, beelden, geschiedenissen. Allereerst is de titel al een prachtige metafoor: de hand van de vader heeft de kaars, die de gestalte heeft van de moeder, ooit aangestoken. De mot is de valse Haarlemse profeet Manus, die zich te dicht bij de kaars heeft gewaagd en uiteindelijk aan diezelfde kaars ten onder gaat.

Van der Linden heeft de meer dan dertig, misschien wel veertig verhalen die hij vertelt strak in handen. Hij vertelt over zijn oom Paul, de uitvinder van Blue Band. Samen met oom Dorus cirkelen ze voortdurend rond de aarde om daarmee de tijd voor te blijven en de gelukzalige staat van tijdloosheid en dus onsterfelijkheid te bereiken. Een van de mooiste personages is tante Jo, die iedere avond in een zeemeermin verandert.

Het zijn niet alleen vaders, moeders, ooms en tantes die Van der Lindens fascinerende universum bevolken, ook laat hij tal van historische personages toe tot zijn boek. Zoals Antoon Roggebrand die rond 1870 ging vechten ter verdediging van de Kerkelijke Staat in Rome.

De 'valse profeet' uit de titel is Haarlemmer Manus die zich tijdens de oorlog in een Brabants internaat heeft ontpopt als 'kleine heilige' maar die in een Vivo-winkeltje in de Spaarnestad niet verder is gekomen dan kazenkeerder. Deze Manus begint met de moeder van Pieter van der Kleij een buitenechtelijke verhouding: Manus zelf is de Verlosser. Nadat Manus aan een hartkwaal is gestorven, is het huwelijk gered. Maar dat is een redding op het eerste gezicht: er is een diepe wonde geslagen en het verbond tussen ouders en kind zal nooit meer hetzelfde zijn.

De Commissie voor schone letteren is diep onder de indruk geraakt van Rob van der Lindens vertelkunst. Maar er is meer. Van der Linden weet op virtuoze wijze bekende thema's als land en ouders, familiegeheimen en godsdienstwaanzin, angst voor sterfelijkheid en uiteindelijk een zwaar bevochten zelfinzicht met nieuw en ongekend elan te presenteren. De historische geschiedenissen die Van der Linden presenteert, hebben een duidelijke functie: Van der Linden wil aantonen, net zoals de beide ooms Paul en Dorus, dat de tijd zich aldoor blijft herhalen.

Het is zonder enige aarzeling dat de Commissie aan het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde voorstelt de Van der Hoogt-prijs 2004 toe te kennen aan Rob van der Linden op grond van zijn debuut *De hand, de kaars en de mot* (Amsterdam: Meulenhoff, 2002). Met de recente publicatie van Van der Lindens tweede roman, *Het logboek van Brandaan*, bewijst de schrijver eens te meer de rechtvaardiging van deze keuze. Rob van der Linden heeft de Nederlandse literatuur verrijkt met een onuitputtelijk en niet te stuiten plezier én geloof in het genre van het vertelde verhaal binnen de strakke samenhang van de roman.

Hugo Brems
Kester Freriks
Rudi van der Paardt (voorzitter)

Het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde heeft besloten, overeenkomstig het advies van de Commissie voor schone letteren, de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 2004 toe te kennen aan Rob van der Linden op grond van zijn roman *De hand, de kaars en de mot*.

Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 2004
Wipneus & Pim aan de Oude Rijn
Dankwoord door Rob van der Linden

Mijn vrouw peddelt de poort uit, op weg naar haar toneelrepetitie. Wipneus & Pim - de onvolprezen Jongens Van Koning Goedhart-hebben de kinderen al onder zeil gekregen. Buiten zomert het en Velea wenkt mij met haar verhaal. Dan snerpt de telefoon. Te midden van duizend dagelijkse dingen die op hun einde lopen, introduceert de secretaris der Maatschappij zich langs vijfendertig kilometer glasvezelkabel. Of ik er misschien even bij wil gaan zitten want ik heb een prijs gewonnen. De Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs, die ik associeer met een aantal goden in mijn boekenkast.

‘Het is een eervolle onderscheiding’, benadrukt de secretaris, ‘wellicht wilt u bij gelegenheid ook enige woorden spreken.’

Met de zoemtoon in mijn oren besef ik dat de jongensdroom die mijn schrijverschap is, een nieuwe fase inging. Ergens heeft een jury besloten dat er uit mijn handen iets van belang is gekomen, iets dat het predikaat *literatuur* verdient.

Ik bel de twee vrouwen die daar zwaar medeschuldig aan zijn- Gerda, mijn echtgenote, en Annette die immer met moed de uitgeverij bestiert waar nieuw talent nog een kans krijgt-en bericht mijn redacteur dat we trots mogen zijn.

Dan slaan de zenuwen toe.

Wie zijn het, deze mysterieuze mannen en vrouwen die ik aanstonds in het Leidse Academiegebouw zal ontmoeten? Zijn ze aardig? Zijn ze grimmig? Dragen ze Meneer-Kwel-pakjes en breekt het uur der waarheid aan als ik achter het spreekgestoelte plaatsneem?

Ik besluit dat het geen zin heeft om te oefenen tot het spontaan gaat. Natuurlijk denk ik bij Leiden aan de Oude Rijn, die magische grens waar ooit Brinno de scepter zwaaide, het stamhoofd der Kaninefaten dat zich aansloot bij Julius Civilis in diens steun aan de foute tegenkeizer. Civilis, die naast talloze vechtjassen over een profetes beschikte die de goden voor hem te vriend hield: Velea, die een hoofdrol speelt in de roman over de apostel Thomas die vooralsnog ontastbaar tussen mijn oren zweeft...

Ik grijp de telefoon en vraag Vincenzo, mijn boezemvriend en gitarist, of we samen een van de stukken uit *The Brendan Notes* ten gehore zullen brengen - het muzikale epos dat in symbiose met mijn tweede roman ontstond. Gelukkig is hij ervoor te porren. Als Wipneus & Pim zullen we het avontuur gezamenlijk beleven.

Aan de Oude Rijn ontvangt koning Goedhart ons met alle egards en een mooie menukaart. En zoeken we aansluiting bij het gezelschap. Een erudiet gezelschap! Een wellevend bewijs dat op zijn minst een deel van ons taalkundig erfgoed in goede handen is.

Het gelambriseerde trappenhuis dat naar de gehoorzaal leidt, ademt alles wat mijn ouders mij toewensten en ik hun nooit wist te geven. Daar zitten ze al, negenenzeventig en vierentachtig jaar oud en in de winter van hun leven toch nog verwonderd.

Annette geeft me een vette knipoog en drukt het fototoestel af.

Er zijn sprekers die het hun opgegeven thema - reizen in de literatuur - fileren, en tot mijn schrik is professor Ivo Schöffer uit mijn boekenkast gestapt om pontificaal voor het spreekgestoelte plaats te nemen.

Veel te snel wordt het schavot aan mij gelaten.

‘In Knikkertje Lik, mijn favoriete kinderboek van de onovertroffen Daan Zonderland, komt een eiland voor waar driehonderd koningen en koninginnen naar het strand rennen bij de mare dat er een onderdaan is aangespoeld’, hoor ik mijzelf zeggen. ‘En in deze zaal hoort op mijn plaats een lector te staan en zitten de leerlingen in de banken. Nu heb ik het gevoel dat hier driehonderd koningen en koninginnen zijn vergaderd om naar die ene onderdaan te luisteren.’

Dan is het ijs gebroken en komen de woorden vanzelf. In mijn overmoed kan ik het niet laten, een van de voorgaande sprekers op de hak te nemen. Hij was uitgenodigd om in Israël een voordracht te houden, ging daar ondanks zijn gewetensbezwaren heen en liep in Jeruzalem een oud dametje tegen het lijf dat hem vroeg hoe het nu in de Beethovenstraat was. De goede man kon zich vreemd genoeg zonder enige bedenking naar Oostenrijk begeven. Jaarlijks.

‘Ik zou pas opkijken als iemand in Graz of Wenen me vroeg hoe het in de Beethovenstraat was’, scherts ik.

Dat was niet hoffelijk.

Ik heb nog veel te leren.

Gelukkig slaat Vincenzo de eerste akkoorden aan en verwijlen we niet veel later in het Venetië van de Renaissance, waar de vrijdenker Bodvidus over de Brug der Zuchten is gegaan en zich opmaakt voor zijn laatste reis. Met een brandstapel als opstapje.

De dood is een overgang, de dood is een overgang. Ik herhaal Zijn woorden maar voel hoe de angst mijn keel toeknijpt. Ze hebben me zojuist de biecht afgenomen. Nergens, nergens heb ik spijt van, of het moet om de boodschap zijn, de parel die hier voor de in purper en brokaat gehulde zwijnen is gegoid.

Buiten is het geklop van hamers opgehouden. Ze hebben de staak opgericht en stapelen de takkenbossen er nu omheen. Door het getraliede venster van de kamer waar ik mijn galgenmaal heb gehad kan ik zien hoe de menigte zich begint te verzamelen, zich tegoed doet aan de kraampjes met hun kleurige dekzeilen en zich verlustigt aan het poppenspel dat mijn op handen zijnde terechtstelling verbeeldt.

De dood is een overgang. Vijfentachtig jaar oud ben ik, en bang, zo bang. Zal het pijn doen? Zal het lang duren?

Ik, Bodvidus, heb nergens spijt van en daarmee dreef ik de potentaten tot waanzin.

Welke waanzin wacht mij nu?

Welke waanzin ligt achter me?

Mijn wieg stond in een van de *palazzi* in Venetië, de stad van honderd-zeventien eilanden die Byzantiums luister adopteerde nadat de Turken de doodstrijd van het Oost-Romeinse rijk hadden bespoedigd. De vloot van mijn vader, telg uit een oud en fameus handelshuis, voer op de Levant en bracht de rijkdommen uit het oosten tot in het Dogenpaleis.

Mijn moeder was de droom van elke jongeman en beweerde dat ik wonderen zou gaan verrichten omdat ik driemaal had geniëst voordat de priester mij in de doopvont onderdompelde. En, jazeker, wonderen heb ik verricht, maar niemand wil dat erkennen. Het gemene volk niet dat om vuur en berouw roept omdat het Zijn boodschap niet begrijpt. En de prelaten niet omdat ze de boodschap wél begrijpen maar haar een bedreiging vinden voor alles wat hun lief is.

Hoe kwam ik aan die boodschap?

Waarom zal ik mijn naam aanstonds de ultieme eer aandoen?

Het is een lang verhaal.

Mijn eerste herinneringen zijn doortrokken van geuren. De bosjes tijm, salie en basilicum die te drogen hangen onder het afdak naast de keuken. De hyacinten op de binnenhof en de wingerd van sering en in hun niet-aflatende aanval op de druivenranken over de pergola.

Dan volgen de klanken. Mijn moeder die zingt, almaar zingt, terwijl ze de dingen doet die moeders doen. Het kleine pijporgel dat jubelt onder mijn zusters handen. Mijn vader die in onbegrijpelijke taal een dispuut voert met zijn vrienden. De speelmakkers die me uitjouwen terwijl we ravotten tussen de leeuwen op het Piazza San Marco.

Nog voel ik de vernedering.

‘Laat ze toch’, troost mijn moeder me dan, ‘ze zijn gewoon jaloers.’

Hoeveel aangenamer ervoer ik mijn plek op het schavot, in die statige zaal vol mensen die het beste met onze taal voorhebben.

Ik dank de leden der Maatschappij voor hun oordeel. Een grote eer, dat is het! Ik zal mijn uiterste best doen om hun vertrouwen waardig te zijn.

Wacht u voor Thomas en Velede. Ook zij zijn reizigers: mijn eigen Wipneus & Pim in een oudheid vol pratende apen en sterrenwichelende ezels.

Ze komen eraan!

Henriëtte de Beaufort-prijs 2004

Advies van de Commissie van voordracht

Toen de Henriëtte de Beaufort-prijs zes jaar geleden werd toegekend aan Hans Goedkoop voor zijn biografie van Herman Heijermans, besteedde de Commissie van voordracht in haar verslag veel ruimte aan de *embarras du choix* waarin de veelheid van in de periode 1992-1997 verschenen goede en ook nog eens goed geschreven biografieën haar had gebracht. En maakte vervolgens duidelijk dat het aanwijzen van een winnaar uit deze kring van eminente biografieën vervolgens toch ook weer geen onmogelijk karwei was gebleken.

De Commissie van voordracht voor de Henriëtte de Beaufort-prijs 2004, die bestond uit Luc Devoldere (voorzitter), Elsbeth Etty en Dick van Halsema en die zich ditmaal heeft gebogen over de door Nederlandse auteurs geschreven, in de periode 1998-2003 verschenen biografieën - want zo luidde haar instructie - heeft een vergelijkbare ervaring opgedaan. Wanneer men de situatie van het laatste decennium in biografieënland vergelijkt met die uit de tijd dat de Henriëtte de Beaufort-prijs werd ingesteld - dat was in 1986, de bekroning van vandaag is de zevende - dan kan men constateren dat de biografie in het Nederlandstalige gebied inmiddels volwassen is geworden, zoals dat pleegt te heten. Was de prijs indertijd vooral bedoeld om de biografie, in ons taalgebied toentertijd een wat onderkomen genre, een duwtje in de rug te geven, vandaag de dag zijn hier bloeiende landschappen te genieten. Om aan deze gewijzigde situatie recht te doen, geven wij de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in overweging de opzet van de prijs te veranderen. In plaats van een driejaarlijkse prijs die eens in de zes jaar wordt uitgereikt aan een Nederlands auteur en eens in de zes jaar aan een Vlaams auteur, stellen wij een tweejaarlijkse Henriëtte de Beaufort-prijs voor waarin de muur tussen Noord en Zuid is afgebroken. Meer bekroning, minder bescherming: het klinkt vanzelf al als een doel om de straat voor op te gaan. Het grootste probleem is dat over een decennium of wat een jury misschien weer moet vaststellen dat het eigenlijk al een tijd niet meer zoveel is met de Nederlandstalige biografie. Tegen die tijd ligt dan een onverbiddelijk zesjaarlijkse prijs voor de hand, zonder aanzien van landsgrenzen. Maar vandaag vierden we de overvloed van nu.

De Commissie van voordracht heeft aan het begin van het afwegings-

proces een lijst opgesteld van biografieën uit de aangegeven periode die haar aandacht verdienden. In de slotfase van dat proces was deze lange en bonte stoet geslonken tot een klein, overzichtelijk groepje van vier à vijf; of er nu een vijfde was of toch niet, dat is ons zelf eigenlijk nooit helemaal duidelijk geworden. Belangrijk was dat niet, het ging ten slotte om dat ene boek dat zich uiteindelijk zou losmaken uit deze kopgroep.

Met spijt om wat we niet bekronen konden en óók hadden willen bekronen, besloten we, na die spijt onschadelijk te hebben gemaakt als nu eenmaal onvermijdelijk, vervolgens met overtuiging en enthousiasme dat Léon Hanssens tweedelige biografie van Menno ter Braak onze biografie was. Die biografie bestaat uit *Want alle verlies is winst*, over Ter Braak tot 1930, in 2000 verschenen bij uitgeverij Balans, en *Sterven als een polemist*, over de laatste tien jaren van Ter Braak, een jaar later uitgekomen, ook bij Balans. Dat er, terwijl we ons in deze twee delen verdiepten, elders een verkorte ééndelige versie van deze biografie verscheen - het voelde aan als het veranderen van de spelregels tijdens de wedstrijd - daardoor hebben we ons niet van de wijs laten brengen. Wat we hier vandaag bekronen is de volle twaalfhonderdzoveel bladzijden aan biografie en noten.

Die twaalfhonderdzoveel bladzijden worden getekend door Hanssens even diepgaande als beweeglijke kennis van het tijdperk en de cultuurkring waarbinnen leven en schrijverschap van Ter Braak zich ontwikkelden en hun einde vonden. Dat einde zet lang voor het daadwerkelijk zover is zijn stempel op dit levensrelaas. Hanssens biografie omvat een enorme rijkdom aan gegevens van allerlei soort, waarbinnen het biografisch betoog niettemin de dienst blijft uitmaken en al die flarden werkelijkheid van buiten hun plaats - die van verheldering en verklaring - blijven kennen in wat uiteindelijk toch een biografie is van één man. Zoiets kan alleen geschreven worden door iemand die op alle terreinen waarop hij zich beweegt meester van zijn stof en zeker van zijn zaak is. Het is een prachtig voorbeeld van onderzoek waarin sociologische, cultuurhistorische en literair-historische elementen in een levende synthese met elkaar verbonden zijn geraakt. Ter Braak zelf blijft het bewustzijnscentrum van dit indrukwekkende geheel, compleet met de feiten die bij dat leven horen, met de feiten waarin zijn opeenvolgende omgevingen worden neergezet in zijn levensverhaal en met de wisselwerkingen waarin hij zich met die omgevingen verhield of had kunnen verhouden. Met dit werkstuk heeft Hanssen inderdaad Cioran gepareerd en bezworen, die ooit opmerkte: 'Il est incroyable que la perspective d'avoir un biographie n'ait fait

renoncer personne à avoir une vie.' Het is niet te geloven dat het vooruitzicht een biograaf te hebben niemand ervan heeft teruggehouden een leven te hebben. Het is een biografie waarin buitenleven en binnenleven beide het volle pond krijgen. Het cultuurhistorische tableau van het leven van een uit de provincie afkomstige intellectueel met een brilletje in het Nederland van 1900 tot 1940 communiceert aanhoudend met het hardnekkige pogen van de biograaf om door te dringen tot achter dat voorhoofdspanter dat zo uitdagend oprijst op de omslag van beide delen. Het is natuurlijk het schrijverschap van Ter Braak, dat van de briefschrijver inbegrepen, dat daarvoor de mogelijkheden leverde. Maar de verbinding van die twee werelden is niettemin riskant. Ze kan leiden tot veel aanvechtbaars en dat Hanssens Ter Braak-biografie nergens aanvechtbare aanzetten vertoont zal niemand beweren. Maar dat lijkt ons voort te vloeien uit zijn aanhoudende streven om die intrigerende figuur die Ter Braak was en is, met alle mogelijke middelen te omsingelen. Wij bewonderen deze biografie juist ook *vanwege* de risico's die de biograaf heeft willen nemen: hij heeft zich weliswaar in dit langjarige eenmansproject schier eindeloos gedocumenteerd en alles gecheckt - alleen al de noten bevatten een wereld aan fascinerende gegevens - maar hij heeft met heel dat wetenschappelijke biografengeweten nooit op veilig gespeeld. Hij heeft ook nooit het moeilijke gemakkelijker willen maken dan het kan zijn. Zijn schrijfvermogen heeft hem niettemin in staat gesteld dit alles neer te leggen in een zeer leesbaar boek. Een biografie als deze kan helpen nieuwe toegangen te vinden tot het recente verleden waar die toegang zich voor veel mensen nu niet meer vanzelf wijst. En tot Ter Braak.

Luc Devoldere, voorzitter
Elsbeth Ety
Dr. J.D.F. van Halsema

Het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde heeft besloten, overeenkomstig het advies van de Commissie van voordracht, de Henriëtte de Beaufort-prijs 2004 toe te kennen aan Léon Hanssen voor zijn tweedelige biografie van Menno ter Braak *Want alle verlies is winst* en *Sterven als een polemist*.

Frans Kellendonk-prijs 2005

Advies van de Commissie van voordracht

Het namenregister in een boek is als de vlag van een ouderwets zeilschip. Reeds van een afstand geeft die aan of wij met een bevriend of een vijandelijk vaartuig van doen hebben, of wij ons moeten opmaken voor een zeeslag of voor een hereniging, of wij zo meteen een gevaarlijk besnorde piraat of een in strak uniform gehulde admiraal van boord zullen zien komen.

Wie in een namenregister van een literaire essaybundel zowel Cicero als John Coltrane tegenkomt, niet alleen J.W. von Goethe maar ook Gummbah, Dolly Parton én Pausanias, die wordt nieuwsgierig. En als hij vervolgens Hans Faverey en Rhijnvis Feith broederlijk bijeen vermeld ziet staan, en even later William Wordsworth en Bill Wyman, dan weet hij dat hij met iets bijzonders van doen kan hebben. Kán hebben, want het is natuurlijk altijd nog de vraag of de vlag de lading dekt. Want een namenregister is, om in de textiele metafoor te blijven, nog slechts de achterkant van het borduurwerk en het is de vraag welke patronen er aan de voorzijde allemaal tussen die uiteenlopende namen geborduurd blijken te zijn.

In het geval van de dichter, criticus en essayist Piet Gerbrandy hoeft men zich over de samenhang in zijn veelzijdigheid geen zorgen te maken. Deze als classicus en comparatist geschoolde literator paart grondigheid aan eigenzinnigheid, hij verenigt belezenheid met geopinieerdheid. Zijn combinatievermogen - dwars door genres en tijdperken heen - is gebaseerd op een diepgeworteld geloof in de taal als instrument voor het denken.

Gerbrandy's boek *Een steeneik op de rotsen. Over poëzie en retorica* (Amsterdam 2003), waar het hierboven geciteerde namenregister in is opgenomen, vormt een staalkaart van wat hem in de afgelopen tien jaar als denkende lezer heeft beziggehouden. De auteur komt uit de bundel naar voren als een tijdloze docent, die in de eerste plaats verslag wil leggen van zijn leesavonruren en wie het er vervolgens vooral om te doen is zijn eigen lezers weer voor die ervaring te enthousiasmeren, onderwijl virtuoos aanwijzend wat wel en ook wat niet de moeite waard is. De auteur deinst er daarbij niet voor terug om de staf te breken over onwrikbaar gevestigde reputaties, zoals die van Sophocles, Vergilius of Ovidius. Daar staan

persoonlijke favorieten tegenover, die hij met verve en aanstekelijk vuur weet te presenteren. Dat levert voor de Nederlandse literatuur bijvoorbeeld verrassende en dappere pleidooien op tot lezing en herlezing van Willem Bilderdijk en Jan Frederik Helmers, zo goed als van Nachoem Wijnberg en H.H. ter Balkt.

In diezelfde tien jaren die *Een steeneik op de rotsen* bestrijkt, heeft Gerbrandy zich naast zijn hoofdberoep als leraar klassieke talen ook nog op diverse andere manieren met literatuur beziggehouden. Hij is poëziecriticus voor *De Volkskrant* en bespreekt klassieke boeken voor *De Groene Amsterdammer*. Een bundeling van zijn stukken over klassieke literatuur verscheen in 2000 onder de programmatische titel *Boeken die ertoe doen*. Het jaar daarop verzorgde hij ook een uitgebreide bloemlezing uit de Griekse en Romeinse filosofie, *De mens is een dier dat kan denken*. Eveneens in 2001 verscheen onder de titel *De opleiding tot redenaar* Gerbrandy's monumentale vertaling van de *Institutio oratoria* van Quintilianus. En als laatste, maar zeker niet als minste, verdient vermelding dat hij in datzelfde decennium drie dichtbundels publiceerde, die hem ook als dichter een eigen plaats in de Nederlandse literaire wereld gaven.

Bij elkaar is dat een respectabele en veelzijdige productie, zeker wanneer men beseft dat Gerbrandy nog maar relatief kort in de literaire wereld actief is. Maar belangrijker is de vaststelling dat het niveau - zowel stilistisch als inhoudelijk - consistent hoog is. Gerbrandy heeft het vermogen om iets glashelder uit de doeken te doen, als het moet op polemische toon. Zijn zuivere en onopgesmukte stijl van schrijven verleent alleen al de openingszinnen van zijn beschouwingen iets aantrekkelijks en motiverends. Een stuk over het vertalen van Samuel Beckett begint bijvoorbeeld aldus: 'Hoewel taal vermoedelijk ontstaan is om communicatie tussen mensachtigen te verfijnen en te veraangemen, kun je je afvragen of dat effect ook werkelijk gerealiseerd is.' En een korte beschouwing over Rhijnvis Feith opent als volgt: 'Menige vrouw pronkt terecht met haar borsten, maar het is onbeleefd daar de hele tijd naar te kijken.'

Door de onverwachte verbindingen die hij legt tussen onderling zeer verschillende figuren en verschijnselen, is het lezen van Gerbrandy's artikelen en beschouwingen een rijk genoeg. Zijn gedachten over de redenaarskwaliteiten van Tony Blair of over de teloorgang van het klassieke onderwijsideaal verlenen zijn werk op cruciale momenten een extra maatschappelijke relevantie. Tezamen weerspiegelen deze stukken, zoals ze met name in *Een steeneik op de rotsen* zijn gebundeld, een wereldbeeld

dat gekenmerkt wordt door juist die onafhankelijkheid en oorspronkelijkheid waar de instellers van de Frans Kellendonk-prijs het oog op hadden, toen zij deze literaire bekroning in het leven riepen. De Commissie van voordracht voor de Kellendonk-prijs 2005 is er dan ook unaniem van overtuigd dat deze prijs aan niemand anders dan aan Piet Gerbrandy moet worden toegekend.

Amsterdam, 8 September 2004

Maarten Asscher

Lisa Kuitert

Peter van Zonneveld

Frans Kellendonk-prijs 2005 Dankwoord door Piet Gerbrandy

Geachte aanwezigen,

Het is met enige schroom dat ik deze prijs in ontvangst neem. Mijn aarzeling komt niet voort uit onzekerheid over de kwaliteit van mijn werk, want ik geloof dat ik wel ongeveer weet wat ik waard ben. Het probleem schuilt in de samenstelling van de jury die mij de prijs heeft toegekend. Een van de juryleden was mijn voorganger in het bestuur van het Bilderdijk-Museum, een ander is mijn voormalige uitgever. Nu wil ik niet suggereren dat er getwijfeld moet worden aan hun integriteit, want met een onzinnige bekroning zouden ze, behalve de Kellendonk-stichting, ook zichzelf te schande hebben gemaakt. Toch hoop ik dat de doorslag gegeven is door het enige jurylid dat ik niet persoonlijk ken, om de eenvoudige reden dat ik het jammer zou vinden als uitsluitend Bilderdijk-kenners en al dan niet voormalige employés van de firma Meulenhoff kennis zouden nemen van mijn werk. Ik maak mij geen illusies over de omvang van mijn publiek, anderzijds zijn mijn pretenties - zo mag ik u wel toevertrouwen - enorm.

En dat is terecht. Wie niet het rotsvaste voornemen heeft de wereld beter te maken door goede boeken te schrijven, moet zijn mond houden. Iedere literator van een zekere leeftijd is van mening dat de beschaving in verval is geraakt. Dat is altijd zo geweest, en ik vorm geen uitzondering op die regel. Ik mag graag kankeren over het bedroevend niveau van het Nederlands onderwijs, over de schandalige commercialisering van het uitgeversbedrijf, over de verschrikkelijke lelijkheid en oppervlakkigheid die bezit hebben genomen van de media en de openbare ruimte. Met mijn stukken in *De Volkskrant*, *De Groene Amsterdammer* en in literaire tijdschriften, met mijn vertaling van Quintilianus en met mijn essaybundels probeer ik, als een strenge, maar hopelijk ook onderhoudende schoolmeester, mijn onwetendheid en mijn pogingen die op te heffen te delen met mijn lezers.

Literatuur is een vrijplaats, een *Utopia* waar alles kan en niets hoeft, en het is een voorrecht er te mogen vertoeven. In ruil daarvoor heeft de schrijver tot taak zich zo nu en dan tot de gewone wereld te richten en vanuit zijn *hortus conclusus* te laten zien dat er alternatieven bestaan voor de puinhoop die we dagelijks aanrichten. Zoals Frans Kellendonk met

Mystiek lichaam een oprecht geveinsd pleidooi voor een leven in waarheid en verbondenheid heeft gehouden, zouden alle schrijvers zich verantwoordelijk moeten voelen voor het welzijn van de samenleving, niet zozeer door te zeggen hoe het moet, als wel door met hun werk te bewijzen dat alles van waarde weerbaar is, om Sybren Polet te citeren.

Ik heb als kind geleerd dat je in dit leven je plicht moet doen. Ik weet niet precies wat die plicht inhoudt, maar één ding is zeker: je moet hard werken. Het heeft me nogal wat hoofdbrekens gekost om het besluit te nemen uit het onderwijs te stappen. Ik had het gevoel dat ik mijn leerlingen in de steek liet. Ik hoop dat ik door de komende jaren mijn tijd geheel aan de letteren te wijden, toch een bijdrage kan leveren aan het beschavingspeil van dit land. Zo'n prijs is daarbij een stimulans.

Graag sluit ik af met een recent gedicht, waarin ik mijn bescheiden positie in de wereld probeer te bepalen.

Moet

Van je vriend zijn vrouw de ruime milde heupen.
Van het haas de zachte lepels in je wildpot aan het gas.
In geurig marokijn de lokpatronen van je liefste.
De handige wereld je moet haar -

Van daapse bidders de gewijde bijlen geslepen.
Van knitteldichters de lijzige verzen geprikkeld.
In glazen paleizen bebrilden met kittige opinies.
Bijna alles als het moet nog even -

Van drievuldig bier verstommen de bellen.
Je postbus verstopt met verstijving en protsige klokken.
Benoemingen volgen aan innige instituten.
Je moet haar niet maar neemt -

Bekrachtig thans in zijn ambt de charmante ontkenner.
Negeer van hebbers de macht en hun minzame dellen.
Verschans je achter glas grap met je bewaarders.
Je houdt bijeen wat kruimelt en vervliegt.

Prijs voor meesterschap 2004

Advies van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde

De Commissie voor geschied- en oudheidkunde stelt het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden voor de Prijs voor Meesterschap 2004 toe te kennen aan dr. I. Schöffers te Leiden voor zijn gehele wetenschappelijke oeuvre. Het voorstel vindt zijn grond in de volgende overwegingen.

Ivo Schöffers (1922) ving zijn studie geschiedenis in Amsterdam aan onder zeer bijzondere omstandigheden: de bezettingstijd. Die beginjaren van de studie werden getekend door zijn zeer actieve rol, in het bijzonder bij de hulp aan joden. Hij deed daarvan op tegelijk heel persoonlijke en afstandelijke wijze verslag in een lang radio-interview, uitgegeven onder de titel *Je moet ook een beetje durven* (Leiden 2002). Hij kreeg met zijn familie voor die activiteiten de Yad Vashem-onderscheiding. Na ook overigens actieve studentenjaren (Senaat Amsterdamse Studentencorps en redacteur *Propria Cures*) verwerfde de wetenschap, aanvankelijk naast een leraarschap aan zijn vroegere middelbare school, het Amsterdams Montessorilyceum, zijn volle aandacht.

Schöffers proefschrift uit 1956, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis van de Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie*, was als het ware een krachtig openingsschot van een magnifiek salvo aan wetenschappelijke producten. Dat oeuvre kenmerkt zich door grote kennis van zaken op grond van eigen bronnenstudie en zeer brede belezenheid, scherp analytisch vermogen, verfijnde stilistische vormgeving en een in vele richtingen uitwaaiende belangstelling. Met grote regelmaat bleven grotere en kleinere artikelen, boekbesprekingen en overzichten van bepaalde tijdvakken of meer toegespitste thematische onderwerpen verschijnen.

Een blik op de lijst van publicaties opgenomen in een in 1987 bij Schöffers afscheid als hoogleraar vaderlandse geschiedenis in Leiden gepubliceerde selectie van artikelen (*Veelvormig Verleden. Zeventien studies in de Vaderlandse Geschiedenis*) toont die opmerkelijke veelzijdigheid en brede belangstelling, die ook na dat afscheid niet verminderde. Van 'De vonnissen in averij-grosse van de Kamer van Assurantie en Averij te Amsterdam in de 18e eeuw' (1956) tot 'Dutch "expansion" and Indonesian reactions: some dilemmas of modern colonial rule 1900-1942' (1978). Van 'The

Batavian myth during the sixteenth and seventeenth centuries' (1975) tot 'Weinreb, een affaire van de lange duur' (1982). Van een overzicht van de Nederlandse geschiedenis in de tweede helft van de zestiende en de zeventiende eeuw in de *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* (1977) tot een gedetailleerde studie over Abraham Kuyper en de joden (1984). Van 'Geschiedenis als leerschool voor de politiek: Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872)' (1996) tot 'Richard Cobb, de Fransen en de Duitse bezetting' (1998). En zo kan men voortgaan. Schöffers toonde zich meester op vele wapenen: vele tijdvakken, vele thema's, vele genres.

De Nederlandse geschiedenis vormt zonder twijfel het samenbindend element in Schöffers wetenschappelijk werk, ten dele uit vroeg gevormde eigen belangstelling, ten dele versterkt door zijn leeropdracht. Tegelijk heeft zijn werk een sterk internationale uitstraling. Hij werkte drie jaar aan de University of Western Australia in Perth, zonder dat van het begin af aan duidelijk was dat hij zou terugkeren naar Nederland. Later was hij nog een jaar gasthoogleraar in Ann Arbor. Hij publiceerde veel in andere talen, vooral Engels, plaatste zijn onderzoek herhaaldelijk met nadruk in internationale context en paste internationale vraagstellingen toe op de Nederlandse geschiedenis. Meer dan eens introduceerde hij ook belangwekkende ontwikkelingen van elders in Nederland. Slechts enkele voorbeelden ter illustratie daarvan. De oratie uit 1962 (*Ons Tweede Tijdvak*) behandelde het eigen karakter van de Nederlandse Republiek juist vanuit vergelijkend perspectief. 'Viel onze Gouden Eeuw in een tijdvak van crisis?' (1964) heeft een internationaal debat als uitgangspunt. Diverse artikelen over de geschiedenis van de joden in Nederland weerspiegelen bij uitstek vragen die de Nederlandse geschiedenis overstijgen. 'Het dode cijfer en het levende getal' (1965) was een belangrijke bijdrage aan de introductie in Nederland van internationale (vooral Franse) kwantificerende ontwikkelingen in de geschiedwetenschap. Vele boekbesprekingen en in sterkere mate nog besprekingsartikelen vervulden diezelfde introducerende functie, ook als Schöffers het onderwerp zelf niet verder uitdiepte.

Zonder dat in voorgaande schets volledig recht is gedaan aan alles wat Schöffers bijdroeg aan de Nederlandse geschiedbeoefening, is duidelijk hoezeer zijn oeuvre blijk geeft van meesterschap. Zijn betekenis voor die geschiedbeoefening heeft daarnaast enkele andere dimensies, die direct samenhangen met de wijze waarop hij zijn functie, hoogleraar en in bredere zin professioneel historicus, heeft uitgeoefend. Hoewel aan de ene kant individualist *pur sang*, in zijn heel eigen en herkenbare stijl van

schrijven en ook in zijn dikwijls wat eigenzinnige en soms ook grillige opvattingen over vele onderwerpen, heeft hij zich altijd tevens deel gevoeld van een gemeenschap van professionele historici, die niet alleen individueel maar ook samen een belangwekkende taak hebben te vervullen. Juist als hoogleraar trok hij de consequentie dat hij dus ook stimulerend moest optreden, de infrastructuur van het veld moest helpen bevorderen en soms ook taken uit maatschappelijke plicht moest aanvaarden. Dat viel hem overigens niet moeilijk, integendeel het sloot moeiteloos aan bij wat hij ook uit zichzelf al wilde. Het paste bij zijn persoonlijkheid. Zoals J.J. Woltjer het in een mooie korte schets uit 1987 zei: 'Wil men Schöffers als mens en collega karakteriseren dan kan men dat het beste doen door te letten op wat hij bij anderen prees: vriendelijk, goedlachs, hartelijk en gevoelig, noemde hij Romein, bij zijn grootvader onderkende hij een grote behoefte aan hartelijkheid.'

In die breed uitwaaiende activiteiten van stimulerende en het vak bevorderende aard vallen enkele categorieën in het bijzonder op, waarbij de schier eindeloze reeks lidmaatschappen van besturen, raden en commissies verder buiten beschouwing blijft. Als eerste verdient daarbij het promotorschap vermelding. Ivo Schöffers heeft meer dan veertig promoties begeleid, waarvan vele van hoog niveau, maar juist ook wie soms moeite had met de voortgang of problemen maar niet wist op te lossen, kon op hem rekenen. Zijn promovendi wisten hem altijd beschikbaar voor een gesprek over waar het onderzoek stakte en hij leidde hen op een onnadrukkelijke wijze tot het zelf vinden van de oplossing, ogenschijnlijk eenvoudig door het stellen van de juiste vragen. Met eindeloos geduld becommentarieerde en verbeterde hij ingediende conceptteksten; soms bladzijden nagenoeg blauw met in karakteristiek handschrift genoteerde tekstsuggesties en vragen. Het ultieme voorbeeld van de loyaliteit van Schöffers jegens zijn promovendi is de dissertatie die L.J. Boon naast zijn werk bij NWO voorbereidde. Na diens tragische en veel te vroege dood in 1986 nam Schöffers de taak op zich het boek te voltooien. Die taak bleek zwaarder dan verwacht. Echte vertrouwdheid verwerven met het onderwerp - de vervolging van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw - kostte veel tijd. Het bleek noodzakelijk terug te gaan naar de bronnen, de formulering van de interpretatie kostte hoofdbrekens. Zo werd deze onderneming in feite een monografie van twee onderzoekers. Toch was er bij Schöffers geen twijfel. Het boek *Dien godlosen hoop van menschen* verscheen in 1997, overigens zeker correct,

met één auteur, L.J. Boon, 'bezorgd door' Schöffers met medewerking van enkele oud-collega's van Boon.

Naast het met veel elan, deskundigheid en subtiliteit uitgeoefende promotorschap maakte Schöffers zich verdienstelijk door (initiatieven tot) enkele grotere collectieve ondernemingen. Al in de jaren zestig zette hij, mede geïnspireerd door de grote bronnenuitgave van P. Chaunu over de scheepvaart tussen Spanje en Amerika, de eerste stappen om uit de rijke VOC-bronnen de scheepvaartbeweging tussen de Republiek en Azië te reconstrueren. Het werd een project waaraan vele historici vanuit Leiden hebben gewerkt, al snel onder leiding van een driemanschap (naast Schöffers J.R. Bruijn en F.S. Gaastra), en dat in het meerdelige *Dutch Asiatic shipping in the 17th and 18th centuries* (1979 e.v.) een indrukwekkend resultaat boekte. De betekenis ervan voor de internationale geschiedbeoefening kan moeilijk overschat worden. Het *Biografisch Woordenboek van Nederland*, waaraan sinds 1971 vanuit het huidige Instituut voor Nederlandse Geschiedenis wordt gewerkt, is bij uitstek een project dat de volle liefde van Schöffers had en heeft. Het is naar zijn aard een collectieve activiteit, waaraan dan ook door vele Nederlandse historici is en wordt gewerkt en waarbij de rol van de full-time secretaris/redacteur (eerst J. Charité, later A.J.C.M. Gabriëls) onmisbaar is. Maar de ziel en de motor was zeer lange tijd Schöffers. Hij schreef ook verscheidene lemmata, een genre waarin hij excelleert. Er zitten juweeltjes tussen.

Het *Tijdschrift voor Geschiedenis* was geen schepping van Schöffers, maar vele jaren was hij wel de redactiesecretaris en droeg zo, opnieuw in een per definitie collectieve onderneming, al die jaren wezenlijk bij aan de in de infrastructuur van het vak zo belangrijke functie van het vaktijdschrift. Misschien wel meer dan in het zeker niet onbelangrijke publiceren van artikelen ligt de betekenis van zo'n tijdschrift in de boekbesprekingen en in de oriëntatie op de ontwikkelingen in het vak. Vele Nederlandse historici die boekbesprekingen leverden hebben kennisgemaakt met de zorg en precisie, waarmee de redactie onder leiding van Schöffers de adequaatheid van de recensies bewaakte. Het droeg fundamenteel bij tot de kwaliteit van het tijdschrift. Toen hij na vele jaren het redactiesecretariaat neerlegde, werden zijn verdiensten passend geëerd door zijn benoeming tot erelid van de redactie.

Een bijzonder geval van een collectieve onderneming vloeide voort uit een directe politieke vraag naar historisch-wetenschappelijk onderzoek: de affaire Menten. Hoewel Schöffers in eerste aanleg eigenlijk niet veel

animo had dat onderzoek zelf uit te voeren, was hij wel van mening dat de beroepshistorici in een dergelijk geval van een, hoezeer ook in eerste instantie uit onwetenschappelijke motieven voortgevloeide, directe vraag naar onderzoek moesten ingaan, mits aan de condities daarvoor was voldaan. De geschiedwetenschap, die natuurlijk de antwoorden op politieke vragen niet kan en mag geven, heeft immers wel relevante en belangwekkende dingen te zeggen. Toen dan ook dreigde dat 'de wetenschap' het hier zou laten afweten, pakte hij de handschoen op, onderhandelde bekwaam over de voorwaarden en vormde een commissie van onderzoek (naast Schöffers zelf als onbetwiste primus inter pares, J.C.H. Blom en A.C. 't Hart). Het resultaat, *De Affaire-Menten 1945-1976* (1979), bleef opmerkelijkerwijze na de hectische start onomstreden. Het politieke debat werd 'definitief' gesloten, de geschiedwetenschap was verrijkt met een zeer degelijke en grondige studie, die ook breder aandacht trok dan de affaire alleen. In het bijzonder de passages over de maatschappelijke en politieke context van de eerste naoorlogse jaren en over de bijzondere rechtspleging en zuivering zijn veel bij ander onderzoek gebruikt.

Meester op vele wapenen dus, met grote bekwaamheid en veelzijdigheid ingezet op vele terreinen: dat mag de samenvattende formulering zijn van bovenstaande uiteenzettingen. Goede gronden dan ook de Prijs voor Meesterschap toe te kennen.

De Commissie voor geschied- en oudheidkunde, namens deze,

F.S. Gaastra, voorzitter

P.F.J. Obbema, secretaris

Het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde heeft besloten, overeenkomstig het advies van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde, de Prijs voor Meesterschap toe te kennen aan dr. I. Schöffers voor zijn gehele wetenschappelijke oeuvre.

Prijs voor meesterschap 2004

Dankwoord door dr. I. Schöffer

Bij mijn afscheidscollege, zeventien jaar geleden, vermeldde ik hoe de Britse krantenkoning Murdoch de hoofdredacteur van de door hem opgekochte *Times* ontslagen had. Hij deelde de bij hem ontboden hoofdredacteur mee dat hij op dat moment 'editor emeritus' was geworden. Op de verbouwereerde vraag van deze hoofdredacteur wat dat eigenlijk zeggen wilde, antwoordde Murdoch: "“e” means you're out and “meritus” that you deserve it.' Opgegroeid in een protestants-remonstrants gezin vroeg ik mij toen af of ik, afgezien van mijn leeftijd, dat emeritaat niet ook echt 'verdiend' had: "“e” means you're out and “meritus” that you deserve it.'

Nu aan mij bijna zeventien jaar later de vererende Prijs voor Meesterschap wordt uitgereikt, heb ik daaruit begrepen dat mijn werkzaamheden vóór en ná mijn emeritaat toch worden gewaardeerd, en dat dit door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde met deze prijs te kennen wordt gegeven. Maar ik blijf mij wel afvragen óf ik het ook echt verdiend heb. Bij mijn studie van de twisten tijdens het Twaalfjarige Bestand ontdekte ik hoezeer het merendeel van de toenmalige remonstranten, hoewel de leer van de predestinatie verwerpend, nog goed gereformeerd-calvinistisch waren gebleven en waarschijnlijk heb ik in dat opzicht dezelfde klap van het calvinistisch zondebesef meegekregen.

In het advies zelf klinkt slechts één keer enige kritiek op mijn oeuvre door, wanneer er sprake is van 'dikwijls wat eigenzinnige en soms ook grillige opvattingen' die ik 'over vele onderwerpen' zou koesteren. Zelf kan ik nog wel andere gebreken noemen. Ik ben vaak slordig, heb mijn aantekeningen niet altijd even goed bijgehouden en bij correctie van drukproeven vaak fouten laten staan. Recensenten als W.F. Hermans, Wout Troost of Istvan Béczy hebben dat terecht gesignaleerd. Als promotor heb ik wel eens een manuscript te lang onder mij gehouden en daardoor promovenda of promovendus onnodig laten wachten. Als bestuurder en ingezonden-stukken-schrijver, boekbespreker of debater heb ik mij vaak minder 'hartelijk en gevoelig' getoond dan Woltjer mij heeft toegeschreven. Maar ik moet mij haasten het bij deze haast sektarische zelfbeschuldigingen waarin dissenters als de Shakers en de Quakers konden vervallen, te laten. Wat er allemaal verder in het advies te

lezen is, is voor mij toch een pleister op de wonde van mijn schuldgevoel.

Hoe kwam al dat blijkbaar goede in mijn oeuvre en werkzaamheden tot stand? Ik geloof dat ik het grotendeels te danken heb aan mijn onbedwingbare nieuwsgierigheid, naar mensen en dingen, naar omstandigheden en ontwikkelingen, naar nieuwe theorieën en daarin voorkomende visies en gezichtspunten. Veel leerde ik daarbij kennen door contacten in mijn omgeving, niet alleen in Nederland, maar ook in Australië, de Verenigde Staten en Engeland vooral. Bij mijn Australische onderwijs zag ik het belang van de tutorials, van korte essays en regelmatig schriftelijk werk al vroeg in, een ervaring die ik kon toepassen bij mijn onderwijs in Leiden en Ann Arbor. De min of meer Nederlands-academische traditie om je op je eigen studeerkamer in individualistische studie terug te trekken, heb ik nooit afgeleerd maar daarnaast ging ik ten volle het belang beseffen van geregeld contact met vakgenoten, docenten en studenten, voor gesprekken of briefwisseling, werkcolleges en colloquia. Heel veel heb ik geleerd van de samenwerking met Blom en 't Hart bij het grondige en daardoor zo tevredenstellende onderzoek naar het opsporings- en vervolgingsbeleid inzake Menten - al past bij dit alles voor mij wel de waarschuwing niet al te exclusief de nadruk te leggen op teamwork en grote gemeenschappelijke projecten ten koste van individueel onderzoek.

Ik behoor wat dit aangaat, zoals ook in andere opzichten, tot de 'ouderwetse historici' die bronnenkritiek met controleerbare bewijsvoering en aandacht voor de feitelijke beschrijving primair stellen. Met postmodernistische theorieën heb ik niet veel op en voor min of meer filosofisch georiënteerde geschiedtheorieën heb ik weinig aanleg en begrip. Natuurlijk besef ik ten volle - niet voor niets ben ik ook in dit opzicht een leerling van Romein - dat in de geschiedwetenschap nooit volledige objectiviteit kan worden bereikt maar dat wij daarnaar zo goed als mogelijk is moeten streven mét het inzicht dat juist de subjectieve inspiratie van eigen tijd en eigen omgeving tot nieuwe benaderingen en veronderstellingen kan leiden. Ik ben het dan ook niet eens met de passage in het Advies van de commissie dat 'de geschiedwetenschap [...] natuurlijk de antwoorden op politieke vragen niet kan en mag geven'. Ik zou dit enigszins willen nuanceren door te formuleren dat 'de geschiedwetenschap nooit de *definitieve* antwoorden op politieke vragen kan geven maar dat een streven daarnaar niet alleen is toegestaan maar bij bepaalde onderwerpen ook gewenst kan worden geacht'. In de geschiedenis van de geschiedschrijving zijn onze

voorgangers in het vak juist zo interessant omdat zij in politiek opzicht kinderen van hun tijd waren en in die kaders dachten en zochten.

Dit brengt mij op de ervaring die denkkelijk ook anderen bij eigen studie steeds weer opdoen: onze afhankelijkheid van die oude geschiedschrijvers, waardoor wij niet telkens het wiel opnieuw hoeven uit te vinden. Voor mij werden onderzoek en beschrijving door die voorgangers steeds meer inspiratie en aansporing die ik steeds minder durfde te verwaarlozen. Wat ik aan hen te danken heb, ben ik mij zeer bewust. Dankzij Romein bemoeide ik mij al vroeg met de geschiedenis van de geschiedschrijving, dankzij I.J. Brugmans leerde ik het belang van tabel en statistiek kennen die ik toepaste op scheepsverplaatsingen en historische demografie. Ik ben er zelfs een beetje trots op dat ik door raadpleging van het werk van voorgangers én tijdgenoten ook zelf het een en ander weer op de agenda zette, zoals de geschiedenis van de Oost-Indische Compagnie, kort na 1945 impopulair geworden, of de historische biografie, bij de seriële en generaliserende geschiedbeoefening van de *Annales* verwaarloosd. Dat overigens voor mij juist die *Annales* inspirerend en stimulerend zijn geweest, behoeft geen verder betoog. Mijn heiligenkalender is lang: van P.C. Hooft tot en met Fruin, van Ranke tot en met Meinecke, van Trevor Roper tot en met Bullock, van Chaunu tot en met Goubert. Het is een gemeenplaats waar ik me in de loop der jaren steeds meer bewust van werd: dat wij alleen klimmend op de schouders van de voorgangers en leermeesters onze eigen prestaties kunnen leveren.

Om mijn egocentrisch betoog te beëindigen: ik heb de prijs die mij vandaag wordt uitgereikt eigenlijk te danken aan al die anderen in ons vak uit een ver en nabij verleden en de vele collega's uit eigen tijd met wie ik samenwerkte en wier boeken en artikelen ik las. Dat ik ook na 1987 niet geheel 'out' ben geraakt is de verdienste van velen uit mijn directe omgeving, en van collegiale en solidaire vakgenoten. In deze opzichten heb ik in mijn leven heel veel geluk gehad.

Verslagen en bijlagen

Verslag van de jaarvergadering gehouden op 5 juni 2004 te Leiden Orde der werkzaamheden

Opening door de voorzitter, mr. F.W. Kist.

1. Mededelingen.
2. Verslag van de staat der Maatschappij en haar belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het verenigingsjaar 2003-2004.
3. Verslag der werkzaamheden van de Noordelijke Afdeling in het verenigingsjaar 2003-2004.
4. Verslag der werkzaamheden van de Zuidelijke Afdeling in het jaar 2003.
5. Verslag van de vertegenwoordiger in Zuid-Afrika over het jaar 2003.
6. Verslag van de bibliothecaris over het jaar 2003.
7. Het beheer der gelden. 1. Rekening en verantwoording van de penningmeester over het jaar 2003. 2. Begroting 2005. 3. Verslag van de kascommissie 2003. 4. Vaststelling van de contributie voor het jaar 2005.
8. Verslag van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde over het verenigingsjaar 2003-2004.
9. Verslag van de Commissie voor taal- en letterkunde over het verenigingsjaar 2003-2004.
10. Verslag van de Commissie voor opdrachten op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde over het verenigingsjaar 2003-2004.
11. Verslag van de Werkgroep zeventiende eeuw over het jaar 2003.
12. Verslag van de Werkgroep achttiende eeuw over het verenigingsjaar 2003-2004.
13. Verslag van de Werkgroep negentiende eeuw over het jaar 2003.
14. Verslag van de Werkgroep Indisch-Nederlandse letterkunde over het jaar 2003.
15. Verslag van de Werkgroep Biografie over het jaar 2003.
16. Verslag van de Werkgroep Nederlandse Boekhistorische Vereniging over het verenigingsjaar 2003-2004.
17. Mededeling over de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 2004.

18. Mededeling over de toekenning van de Henriëtte de Beaufort-prijs 2004.
19. Mededeling over de toekenning van de Prijs voor Meesterschap 2004.
20. Benoeming van een erelid.
21. Bekendmaking van de uitslag der verkiezing van nieuwe bestuurs- en commissieleden.
22. Verkiezing van de voorzitter uit de leden van het bestuur.
23. Bekendmaking van de uitslag der stemming over de te benoemen leden.
24. Gelegenheid tot het stellen van vragen.
Lunch in restaurant Fabers, Kloksteeg 13, Leiden.
Programma van het openbare middagedeelte van de vergadering:
25. Fleur Bourgonje, Over paarden, kamelen en een Harley Davidson.
26. Henk Pröpper, Na Mitterrandië, een Gallisch avontuur.
27. Willem van Toorn, Les très riches heures.
28. Uitreiking van de Prijs voor Meesterschap 2004, toegekend aan dr. I. Schöffner voor zijn gehele wetenschappelijke oeuvre.
29. Uitreiking van de Henriëtte de Beaufort-prijs 2004, toegekend aan Léon Hanssen voor zijn tweedelige biografie van Menno ter Braak, *Want alle verlies is winst en Sterven als een polemist*.
30. Uitreiking van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 2004, toegekend aan Rob van der Linden, op grond van zijn debuut *De hand, de kaars en de mot*.

Sluiting

Receptie in het Academiegebouw.

1. Verslag van de jaarvergadering van de Maatschappij

De jaarvergadering wordt op zaterdag 5 juni 2004 gehouden in de raadszaal van het Academiegebouw te Leiden. Er zijn 36 leden aanwezig. De voorzitter, mr. F.W. Kist, opent de vergadering en houdt een rede, die elders in dit Jaarboek staat afgedrukt. Daarna herdenkt hij de leden die ons het afgelopen maatschappelijk jaar zijn ontvallen: dr. G.H. Arendt, dr. B.C. Damsteegt, mw.dr. Annie F. Dekker, dr. J. Deschamps, mr. H. Drion, dr. J.P. Duyverman, dr. E.G.A. Galama, A.M. Hulkenberg, dr. G.A. van Klinkenberg, dr. G.H. Kocks, E.H. Kossmann, dr. W.U.S. van

Lessen Kloeke, dr. F. Lulofs, mr. G.G.A.M. Pijnenborg, Gerard Rasch, R. Reijntjes, dr. C.J. Ruijgh, dr. J.R. Smeets, dr. Gilbert A.R. de Smet, dr. E. van der Starre, dr. E.M. Uhlenbeck, dr. A.W. Willemsen, Willem Wilmink, dr. C.A. Zaalberg. Het afgelopen jaar heeft ons pas het bericht bereikt dat mw. C. Waslander-van der Linden in december 2002 is overleden.

Bij het punt Mededelingen (1) merkt de heer Welsink op dat in de verschillende verslagen dezelfde personen vaak op verschillende wijzen woden aangeduid (met voorletters of voornamen, met of zonder titels). De secretaris antwoordt dat de werkgroepen in dat opzicht zaak een eigen stijl hebben. Hij vindt het niet op zijn weg liggen om in deze zaak regelend op te treden. Het verslag van de staat der Maatschappij wordt na een enkele correctie goedgekeurd (2). De vergadering spreekt er zijn teleurstelling over uit dat het verslag van de Noordelijke Afdeling (3) ontbreekt en dat er evenmin een afgevaardigde op de vergadering aanwezig is. Het bestuur zal contact opnemen met de vertegenwoordiger van de Noordelijke Afdeling. Het verslag van de Zuidelijke Afdeling (4) wordt voor kennisgeving aangenomen. Het verslag van de vertegenwoordiger in Zuid-Afrika (5) ontbreekt, omdat deze onlangs zijn functie heeft neergelegd. De Commissie voor Zuid-Afrika is op zoek naar een andere vertegenwoordiger. Het verslag van de bibliothecaris (6) wordt vastgesteld. De bibliothecaris deelt mede dat het archief van de familie Kossmann, dat aanvangt in de achttiende eeuw, aan de Maatschappij zal worden geschonken.

De penningmeester licht het beheer der gelden toe. Het negatieve saldo werd veroorzaakt door lagere inkomsten en door hogere uitgaven veroorzaakt door de statutenwijziging en de kosten van de nieuwe Wet. Het is de heer Welsink opgevallen dat een grote stijging heeft plaatsgevonden van de kosten voor het *Jaarboek* en het *Nieuw Letterkundig Magazijn*. De voorzitter zegt toe dat het bestuur scherper zal toezien op de drukkosten van beide uitgaven. Dr. E. van Veen merkt op dat uit de financiële stukken niet blijkt dat de Maatschappij een band heeft met Zuid-Afrika. De secretaris antwoordt dat de contributie van de Zuid-Afrikaanse leden in tegenstelling tot vroeger niet meer aan de penningmeester wordt afgedragen maar in Zuid-Afrika blijft. Dat is dus een reële subsidie. De kascommissie, dit jaar bestaande uit Carla van der Poel en dr. J. Trapman, heeft de boeken in orde bevonden. De vergadering dechargeert het bestuur van rekening en verantwoording over het boekjaar 2003. De voorzitter dankt de commissie, alsmede de administrateur van de Maatschap-

pij, de heer D. Braggaar. De vergadering gaat akkoord met het voorstel de contributie met ingang van het kalenderjaar 2005 te verhogen naar dertig euro.

Na enkele kleine correcties worden de verslagen vastgesteld van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde (8), van de Commissie voor taal- en letterkunde (9) en van de Commissie voor opdrachten op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde (10). De penningmeester deelt mee dat het ministerie van OCW heeft aangekondigd met ingang van 2005 de laatste Commissie geen subsidie meer te willen geven. De Maatschappij zal in een gesprek met het ministerie voorstellen boven de aanwezige reserve een substantieel bedrag ineens toe te kennen om een bescheiden fonds te vormen teneinde het werk van de Commissie nog enige tijd te kunnen voortzetten. De aangegane verplichtingen zijn opgenomen in de balans. Op verzoek van de heer Welsink zal de secretaris bij de verschillende werkgroepen informeren of het mogelijk is een meer consequente schrijfwijze zowel voor de namen van de werkgroepen als voor de namen van de tijdschriften te hanteren. De verslagen van de Werkgroep zeventiende eeuw (11), van de Werkgroep achttiende eeuw (12), van de Werkgroep negentiende eeuw (13), van de Werkgroep Indisch-Nederlandse letterkunde (14), van de Werkgroep Biografie (15) en van de Werkgroep Nederlandse Boekhistorische Vereniging (16) worden na enkele correcties vastgesteld. Vanuit de vergadering klinkt verschillende malen kritiek als er van een werkgroep geen vertegenwoordiger aanwezig blijkt te zijn. Mr. K.J. Cath stelt voor om wijzigingen in de verslagen alleen in overleg met de opstellers aan te brengen. De secretaris gaat daarmee graag akkoord.

De voorzitter deelt mee dat het bestuur besloten heeft de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 2004 (17) toe te kennen aan Rob van der Linden op grond van zijn debuut *De hand, de kaars en de mot*. Opgemerkt wordt dat in het advies van de Commissie voor schone letteren de naam van een en dezelfde romanfiguur (Pieter van der Kleij) op twee verschillende manieren wordt gespeld. Dit zal in de kopij voor het *Jaarboek* worden rechtgetrokken.

De Henriëtte de Beaufort-prijs 2004 (18) is toegekend aan Léon Hanssen voor zijn tweedelige biografie van Menno ter Braak *Want alle verlies is winst* en *Sterven als een polemist*.

De Prijs voor Meesterschap 2004 (19) is toegekend aan dr. I. Schöffner voor zijn gehele wetenschappelijke oeuvre.

Vervolgens komt het voorstel van het bestuur aan de orde om de heer D. Braggaar, die weldra vijftig jaar administrateur van de Maatschappij zal zijn, te benoemen tot erelid (20). De secretaris licht namens het bestuur dit voorstel nader toe: 'In 1954 is de heer D. Braggaar benoemd tot administrateur van de Maatschappij. Hij was toen vijftig jaar oud. Dit jaar wordt hij vijfenzeventig en zal hij zijn functie neerleggen, een functie die hij dan dus vijftig jaar zal hebben vervuld. Zijn benoeming vond indertijd plaats op voorstel van penningmeester W.H. Nagel, misschien beter bekend onder zijn schrijversnaam J.B. Charles. Braggaar werkte toen bij de Amsterdam-Rotterdam Bank, waar hij in dienst is gebleven tot december 1990, toen hij van een vervroegde-uitredingsregeling gebruikmaakte. In al die jaren heeft de administrateur niet alleen de ledenadministratie gevoerd en de contributies geïnd, de gelden van de prijzenfondsen beheerd, in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek de financiële administratie van de bibliotheek van de Maatschappij verzorgd en contacten met werkgroepen en commissies onderhouden, maar heeft hij ook de financiële jaarstukken van de Maatschappij opgesteld, stukken die vrijwel steeds ongewijzigd door de verschillende penningmeesters zijn overgenomen. In een vereniging als de Maatschappij is er bijna iedere dag iets te doen en ook voor de administrateur is er eigenlijk nooit een tijd dat er geen werk is. Alles wat zich aandient wordt altijd onmiddellijk en heel nauwkeurig afgewerkt. Nooit blijft er iets liggen, je kunt op de administrateur bouwen. Opvallend is daarbij ook zijn enthousiasme voor de Maatschappij, dat in al die jaren onverminderd groot is gebleven. Hij interesseert zich zeker niet alleen voor de financiën, maar komt ook met informatie en adviezen die het gehele reilen en zeilen van de Maatschappij betreffen, en hij is bij dit alles een uitstekende gesprekspartner. Ook inhoudelijk interesseert hij zich voor de gebieden waarop de Maatschappij zich beweegt, waarbij de geschied- en oudheidkunde ongetwijfeld zijn grootste belangstelling heeft. In 1994, bij zijn veertigjarig jubileum, heeft de Maatschappij voor de heer Braggaar een koninklijke onderscheiding aangevraagd, die op Koninginnedag 1995 door de burgemeester van Leiden is uitgereikt. Zeker is het in de Maatschappij iets bijzonders om iemand voor het erelidmaatschap voor te dragen die op het moment van die voordracht geen gewoon lid is. Gezien de bijzondere aard van dit vijftigjarige jubileum en vooral gezien de voortreffelijke en enthousiaste wijze waarop de functie - tot groot nut van de Maatschappij - is vervuld, stelt het bestuur u voor de heer Braggaar tot ere-

lid te benoemen.' De vergadering benoemt vervolgens bij acclamatie de heer D. Braggaar tot erelid.

Uit de vóór de vergadering ingeleverde stembiljetten blijkt dat de vergadering de heer P.W.J.L. Gerretsen tot bestuurslid heeft herkozen. Mevrouw dr. E.G.E. van der Wall, dr. L.H.J. Sicking en dr. G.A.C. van der Lem zijn gekozen tot lid van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde. Bij acclamatie wordt mr. F.W. Kist herkozen tot voorzitter van de Maatschappij. De commissie voor stemopneming bestond dit jaar uit Chantal Keijsper en dr. L.L. van Maris. Er zijn 333 geldige stembiljetten binnengekomen, zodat de kiesdeler volgens de Wet moest worden vastgesteld op 67. Na de telling bleek dat er 78 kandidaten waren die 67 of meer stemmen op zich hadden verenigd, zodat zij tot lid zijn gekozen. Hun namen zijn: Saskia Bak, Dirk van Bastelaere, mw. Sevtap Baycili, R.J. Benders, dr. C.R. van den Berg, Frits Boersma, dr. Marten Jan Bok, dr. A.C. Braet, dr. A.J. Brand, dr. R.H. Bremmer, André P. Brink, dr. M.J. Broersma, dr. J. Brouwer, dr. J.W.L. Brouwer, Geert Buelens, Cándani (pseudoniem van Asha van den Bosch-Radjkoemar), dr. W.A.M. Carstens, mw. Myoung-Suk Chi, Anton Claessens, J.M. Coetzee, Emma M.J. Crebolder-van der Velde, dr. J.F. van Dijkhuizen, dr. L.J.I. Ewals, dr. Martijn Eickhoff, D.J.G. Geirnaert, dr. Noël Geirnaert, mw.dr. E.O. Gerritsen, mw.dr. N. de Haan, dr. Rosemarijn Hoefte, dr. Wim Hoogbergen, dr. Isabel Hoving, J.P. Janzen, Ton Jongenelen, dr. Eric Jorink, Wim Jurg, dr. Elmer E.P. Kolfin, dr. Johannes Koll, Antoine A.R. de Kom, Ronald E. Kon, dr. Jelle Koopmans, mw.dr. K.J.J. Korevaart, dr. Frauke Laarmann, dr. Ingrid Maier, dr. J. Meihuizen, dr. W.F.J. Mörzer Bruyns, dr. Bertram Mourits, mw. A.H. Netiv, D.M.L. Onnekink, dr. Koenraad Ouwens, Coen Peppelenbos, dr. Margit Rem, mw.dr. S.G. van Romburgh, dr. J.G.M.M. Rosendaal, Anne Rube, mw.dr. H. Ruitenbeek, Reinier Salverda, dr. Frans W. Saris, Monika Sauwer, Jaap Schipper, Karel Schoeman, dr. F. Scholten, dr. Remco Sleiderink, Erik Spinoy, dr. W.P.M.S. Spooren, Rosita Steenbeek, dr. Robert Stein, Herman Stevens, Ludo Teeuwen, mw.dr. S.B.I. Veltkamp-Visser, dr. H.P.M. van de Venne, Thijs VerLoren van Themaat, dr. H.S. Versnel, dr. Huub Wijfjes, dr. T.F. Wijsenbeek-Olthuis, dr. Hanno Wijsman, dr. P.W. van Wissing, mr. dr. J.P.M.H. Wolters en dr. W.A. Wybrands Marcussen.

Van de rondvraag wordt gebruik gemaakt door de heer D. Welsink. Hij vraagt of het mogelijk is Betje Wolff en Aagje Deken, die op resp. 5 en 14 november 1804 zijn overleden, te eren met een plaquette of gedenksteen.

De secretaris zal dit verzoek doorgeven aan de Commissie voor de gevelstenen. De voorzitter dankt Carla van der Poel, die vier jaar lid van het bestuur van de Maatschappij is geweest, voor de diensten die zij in deze periode op zo enthousiaste wijze aan de Maatschappij heeft bewezen.

De vergadering wordt vervolgens geschorst voor de lunchpauze.

De voorzitter heropent om 14.15 uur de jaarvergadering in het Klein Auditorium van het Academiegebouw.

De middaglezingen zijn gewijd aan het thema 'Schrijvers en het buitenland'. Fleur Bourgonje had als titel gekozen 'Over paarden, kamelen en een Harley Davidson'. Haar tekst is in dit *Jaarboek* opgenomen. Henk Pröpper spreekt over 'Na Mitterrandië, een Gallisch avontuur'. Zijn voordracht is een voorproef uit zijn in 2005 bij uitgeverij Prometheus te verschijnen *Parijs' dagboek*. Willem van Toorn had zijn lezing de titel 'Les très riches heures' gegeven. Zijn tekst is in dit *Jaarboek* opgenomen.

Na een korte pauze worden vervolgens om 15.30 uur drie door de Maatschappij toegekende prijzen uitgereikt, als eerste de prijs voor Meesterschap aan dr. I. Schöffner voor zijn gehele wetenschappelijke oeuvre, vervolgens de Henriëtte de Beaufort-prijs aan Léon Hanssen voor zijn tweedelige biografie van Menno ter Braak *Want alle verlies is winst* en *Sterven als een polemist*, en ten slotte de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs aan Rob van der Linden op grond van zijn bundel *De hand, de kaars en de mot*. De dankwoorden van dr. Schöffner en van Rob van der Linden zijn in dit *Jaarboek* opgenomen. Léon Hanssen heeft een uitgebreide versie van zijn dankwoord gepubliceerd in het dagblad *Trouw* van 12 juni 2004. De plechtigheid wordt besloten met een druk bezochte en geanimeerde receptie.

2. Verslag van de staat der Maatschappij en haar belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het verenigingsjaar 2003-2004

Aan het eind van het maatschappelijk jaar bedroeg het aantal leden ruim 1530 (1534). Door overlijden ontvielen de Maatschappij dit jaar 19 leden. Hun namen zullen door de voorzitter aan het begin van de jaarvergadering worden genoemd en in het verslag van de vergadering worden opgenomen.

Van de in 2003 gekozen leden hebben het lidmaatschap aanvaard: dr. J.J.M. Baartmans, C.P. de Back, mw.dr. A.I. Bierman, dr. F.R.E. Blom,

dr. H. Boels, Marga de Bolster, dr. M.P. Bossenbroek, mw.dr. H.M. van den Braber, S. van den Bremt, R.F.M. Brouwer, mw. J.Th.M. Buschman, Paul van Capelleveen, D.U.G. Cartens, Chantal van Dam, dr. Joop Dirksen, mw.mr. G. Donker, dr. Maarten Doorman, Marijke Emeis, mw.dr. A. Faems, J. van Gelderen, S.L.

Gobardhan-Rambocus, Maria Goos, dr. M. Goud, dr. Koen Goudriaan, dr. Annegret Haase, dr. Jacob Harskamp, dr. Ulrike Hascher-Burger, Hub. Hubben, dr. M.B.E. Hummelink, dr. John F. Irons, dr. L.A.M. Jansen, dr. D. Kinable, dr.mr. J. Kist, Eveline Koolhaas-Grosfeld, dr. E. Kwakkel, mw.dr. E. Langbroek, mw.dr. I.M. Leemans, mw. Vilan van de Loo, dr. Gilbert van de Louw, mw.dr. J.M.A. Meurs, dr. Annet Mooij, dr. T. Naaijken, Ramsey Nasr, dr. T.A.H. de Nijs, mw.dr. S.I. Oppenhuis de Jong, Hagar Peeters, dr. M.G.M. van der Poel, dr. H.A. Poeze, Gerard Rasch, mw. A. Roeleveld, dr. A.G. de Roever, Thomas Rosenboom, mw.dr. E.A.I. de Roy van Zuydewijn, dr. M.P.J. Sanders, mw. N.I. Schadee, Ed Schilders, dr. Bernadette Smelik, dr. W.H.M. Smulders, Mai Spijkers, L.S.J.M. Spronck, S. Sybrandy, mw.dr. E.P. Tibbe, dr. T.L. Vaessens, dr. Hans Vandevoorde, dr. H.L.J. Vanstiphout, dr. E. van Veen, dr. A.S.Q. Visser, mw.dr. S. van Voorst, dr. K.P.S.S. Vossen, Karst Woudstra en Joost Zwagerman.

Het bestuur heeft het afgelopen maatschappelijk jaar tien leden benoemd. Hun namen zijn: Rudolf Bakker, dr. Niels-Erik Larsen, mr. William L. Man A Hing, O.H. Mensink, Frits Niessen, Marja Pruis, dr. Christianne Smit, mw.dr. J.A.M. Vermaas, mw.dr. C. de Westenholz en Willem Jan van Wijk. Zij hebben allen het lidmaatschap aanvaard.

Van de volgende leden is het lidmaatschap op hun verzoek beëindigd: dr. P.J. Buijnsters, A.W.M. Duijx, dr. T.M. Eliëns, dr. A.J.C.M. Gabriëls, dr. H. van Gorp, mw.dr. B.T. Hogenelst, dr. R.J. Jonkman, dr. G.A. van Klinkenberg, dr. H. van der Linde, dr. R. van Raak, Brigitte Raskin, mw.dr. K. Romijn, dr. W.H. Roobol, C.Chr. Sol, Hedwig Speliers en dr. S.J. Suys-Reitsma.

Op grond van artikel 16.2 van de Wet zijn van het lidmaatschap vervallen verklaard: mw. C. Hogetoorn, A. Mertens, Peter Nijmeijer, M. van Vaeck, mw.dr. R. Vandekerckhove en F.A.H. van Woerden.

Op 10 juli 2003 is bij notariële akte de nieuwe Wet van de Maatschappij verleden voor mr. Renée Meiners, notaris te Leiden. Het concept voor deze nieuwe Wet, die de versie van 1986 vervangt, is opgesteld door mw.dr. M.E.H.N. Mout. Tijdens de jaarvergadering van 24 mei 2003, de laatste die zij als voorzitter heeft geleid, heeft de tekst zijn definitieve

vorm gekregen. Alle leden hebben inmiddels een exemplaar van de nieuwe Wet ontvangen.

Op voordracht van het bestuur van de Maatschappij is per 1 oktober 2003 dr. G.J. Dorleijn benoemd tot bestuurslid van de Stichting P.C. Hoofd-prijs voor Letterkunde en wel in de vacature ontstaan door het reglementaire aftreden van dr. E.K. Grootes.

Op 19 december 2003 hield Abram de Swaan in de Pieterskerk te Leiden de tweeëndertigste Huizinga-lezing, getiteld *Moord en de staat. Over identificatie, desidentificatie en massale vernietiging*. De Huizinga-lezingen worden georganiseerd door de Faculteit der Letteren van de Universiteit Leiden, *NRC Handelsblad* en de Maatschappij. Op initiatief van de auteur is de lezing gepubliceerd bij Uitgeverij Bert Bakker te Amsterdam. De uitgave was dezelfde avond al in de kerk verkrijgbaar. Er is inmiddels een tweede druk verschenen.

De stichting Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (dbnl) is begonnen aan het digitaliseren van de complete serie jaarboeken van de Maatschappij vanaf de oprichting (1766) tot heden. De eerste resultaten zullen nog in 2004 op de site www.dbnl.org verschijnen, de voltooiing zal plaatsvinden in 2005. Het project is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, de Stichting Prins Bernhard Cultuurfonds, de Stichting Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

3. Verslag der werkzaamheden van de Noordelijke Afdeling in het verenigingsjaar 2003-2004

Van de Noordelijke Afdeling is geen verslag ontvangen.

4. Verslag der werkzaamheden van de Zuidelijke Afdeling in het jaar 2003

Het vijftiende verenigingsjaar van de Zuidelijke Afdeling van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde werd geopend met de jaarvergadering, die plaatsvond op zaterdag 18 januari 2003 in het Bonnefantenmuseum te Maastricht. Tijdens het huishoudelijk gedeelte van de vergadering werden de jaarverslagen van de secretaris en de penningmeester over 2002 en de begroting voor 2003 gepresenteerd. De vergadering

werd voortgezet met een voordracht van het nieuwe MNL-lid Dick Prak, leerplanontwikkelaar literatuur bij de Stichting voor Leerplanontwikkeling te Enschede, over het thema *Literatuurgeschiedenis en cultuuroverdracht in het voortgezet onderwijs*. Met de invoering van het Studiehuis in de nieuwe Tweede Fase van het havo/vwo is ook de positie van het literatuuronderwijs veranderd. De rol van de leraar verschuift van docent naar begeleider, en de leerlingen werken zoveel mogelijk volgens het concept 'zelfstandig leren'. Tegelijkertijd is in de samenleving het bewustzijn van de waarde van het culturele erfgoed sterk gegroeid. Wat het literatuuronderwijs betreft, levert de confrontatie van deze twee factoren een spanningsveld op: laat zelfstandig leren zich verenigen met cultuuroverdracht? Is er nog een rol voor de literaire canon, en welke dan? In zijn presentatie gaf de spreker een beeld van de wijze waarop het onderwijs zich in dit spanningsveld beweegt, met een aantal praktijkvoorbeelden.

Na de jaarvergadering vonden nog drie werkvergaderingen plaats. Op zaterdag 22 maart sprak schrijfster Rascha Peper op een nieuwe locatie, namelijk een zaal van Grand Hotel de l'Empereur te Maastricht. In haar zeer goed bezochte voordracht vertelde de auteur over haar visie op het schrijven en over haar bronnen, werkwijze en romantiek. Rascha Peper kiest in haar werk nadrukkelijk voor een niet-autobiografische aanpak. Zij laat zich onder andere inspireren door krantenknipsels, omdat de werkelijkheid vaak bizarder is dan de fantasie. Haar oeuvre is dan ook heel afwisselend qua karakters, stijl, plaats en tijd. Een constante factor is echter haar fascinatie voor 'stille wateren en sluimerende hartstochten'. Verder las de spreekster enige fragmenten voor uit haar op dat moment nog niet verschenen roman *Wie scheep gaat*. Na afloop van de voordracht ontspon zich een levendige discussie.

Op zaterdag 13 september sprak de taalkundige dr. Jaap van Marle, thans decaan Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit, over *Het verborgen voortbestaan van het Nederlands aan de Amerikaanse oostkust*. Dat er zo'n driehonderd jaar na de stichting van Nieuw Nederland aan de Amerikaanse Oostkust hier en daar nog altijd Nederlands werd gesproken, is zelfs onder neerlandici nauwelijks bekend. Dat dit voortbestaan van het Nederlands onder een deel van de afstammelingen van de zeventiende-eeuwse kolonisten in Nederland zo onopgemerkt is gebleven, is opmerkelijk. Het is immers zeer uitzonderlijk dat een emigrantentaal drie eeuwen na de feitelijke emigratie nog altijd wordt gesproken. In zijn

lezing ging spreker op een aantal aspecten van dit Nederlands aan de Amerikaanse Oostkust in. Wat weten we eigenlijk van deze variëteit van het Nederlands? Wat zijn de bronnen? Wie spraken deze taal, en waarom? Bij dit alles bleek sprake te zijn van mystificaties, vervalsingen, misverstanden en zoekgeraakte documenten. Van de taal als zodanig weten we misschien maar weinig, maar alleen al de door de spreker ondernomen speurtocht naar aanvullend materiaal mondde uit in een uiterst intrigerende onderneming.

De laatste vergadering vond plaats op zaterdag 22 november in Huize Heyendaal te Nijmegen. Hier sprak dr. Sophie Levie, hoogleraar literatuurwetenschap te Nijmegen, over het thema *Biografisme: een nieuwe plaats voor de auteur in de literatuurwetenschap?* Met de term biografisme wordt bedoeld op het negentiende-eeuwse gebruik om het werk van een auteur uit zijn biografie te verklaren, een gebruik waartegen literatuurhistorici aan het begin van de twintigste eeuw internationaal in opstand kwamen. Deze afkeer van de schrijver leidde tot een extreme concentratie op het literaire werk binnen het structuralisme en vervolgens louter aandacht voor de lezer in de receptie-esthetica. Nu echter de (cultuurhistorische) context waarin een werk is geschreven al een aantal jaren opnieuw in de belangstelling staat, is ook de maker van het literaire werk weer een gerespecteerd terrein van onderzoek. In haar lezing stelde Sophie Levie mogelijke toepassingen van de hernieuwde belangstelling voor de auteur in de literatuurwetenschap aan de orde, met als voorbeelden biografieën van twintigste-eeuwse auteurs als Proust, Valéry en Nabokov.

De vergaderingen werden door gemiddeld vijftien leden en genodigden bijgewoond. De convocaties zijn verstuurd naar de circa 240 leden van de Maatschappij die in het Zuiden van Nederland, in België en in het Duitse grensgebied woonachtig zijn. Het bestuur bestond in het verslagjaar uit dr. Marcel van der Heijden en dr. Nel Rogier, voorzitters, dr. Diederik Grit, secretaris en dr. Lizet Duyvendak, penningmeester.

Diederik Grit, secretaris

5. Verslag van de vertegenwoordiger in Zuid-Afrika over het jaar 2003

Van de vertegenwoordiger in Zuid-Afrika is geen verslag ontvangen.

6. Verslag van de bibliothecaris over het jaar 2003

1. Collectievorming

1.a. *Gedrukte werken*

In het verslagjaar zijn 1480 aanwinsten geregistreerd (1255 in 2002).

1.b. *Schenkeningen*

Antiquariaat André Swertz, Utrecht; L.C. Beets; Bibliotheca Philosophica Hermetica, J.R. Ritman, Amsterdam; R. Breugelmans, Leiden; K.J. Cath, 's-Gravenhage; Uitgeverij Conversion Productions, P.G. van Oyen, Deventer; J. Damen, Leiden; Boekhandel De Kler, C. Schaftrat, Leiden; Stichting De Lange Afstand, Eefde; Uitgeverij De Uitvreter, Zoeterwoude; C. van Doorn-Went, Enschede; G. Faggin, Vicenza, Italië; J.J. Fluijt, Breda; Stichting Frentrop De Widdonck, Heibloem; J. van Gelderen, Kampen; J. van Gent, Leiden; M. Goud, Utrecht; M.J.M. de Haan, Roelofarendsveen; Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, Amsterdam; Historische Vereniging Alkmaar, Alkmaar; F.W. Huisman, Woudenberg; B. Jagersma, Leiden; Katedra Filologii Nederlandzkiej, S. Predota, Wroclaw, Polen; Bibliotheek Radboud Universiteit, Nijmegen; G.J. Keijser, Woubrugge; J.L. Kern-Esbach, Leiden; Antiquariaat Klikspaan, Leiden; Koninklijke Smilde bv, M. Stienstra, Heerenveen; Uitgeverij Kopwit, Leiden; W. Kuyper, Leiden; Stichting Lezen, B. Wiebenga, Amsterdam; Stichting Literaire Manifestaties Enschede, H.C. Maurits, Enschede; Uitgeverij Meander, Diksmuide, België; Meertens Instituut, KNAW, Amsterdam; G.W. Muller, Amsterdam; Nederlandsche Vereeniging voor Druk- en Boekkunst, Zoeterwoude; Vereniging Oud Leiden, Leiden; K. Platteau, Beveren-Leie, België; J. en M. Praas, Odijk; Ser. J.L. Prop, Banholt; B. Raskin, Overijse, België; Bibliotheek Rijksuniversiteit Groningen; Editions Saint Jacques, I. v.d. Sluis, Amsterdam; A. Sleumer, Oegstgeest; Van Spijk Art Projects, Venlo; L. Spronck, Maastricht; M. Stol, Leiden; G.P. van der Stroom, Amsterdam; Uitgeverij Swets en Zeitlinger, Lisse; Theologische Universiteit der Gereformeerde Kerken, Kampen; C. Thomassen, Zoeterwoude; Universiteit van Tilburg, Bibliotheek, Tilburg; J. Vellekoop, Leiden; C.J. Vogel, Leiden; Vrienden van het Zuiderzeemuseum, Enkhuizen; Vrije Universiteit, Bibliotheek, Amsterdam; Werkgroep achttiende eeuw; J. Windmeijer, Leiden; J.J. Witkam, Leiden.

1.c. Handschriften

Ltk 2262: 'Kort begrip der Nederlandsche geschiedenissen, Zeedert de overdragt van Kijzer Karel de 5de aan sijn soon Philips de 2de.' Nederland, 18de eeuw.- 3 vol.: I. (1555-1573), II. (1574-1609), III. (1609-1648). -Papier, 197x155 mm., pag. 1-235, 1-236, 1-237. Rode halfleren banden met hoeken.

Ltk 2263: Persoonlijke stukken uit het bezit van A.W. Sijthoff, waaronder: album amicorum van C. Taschner, 1820-1831; stukken betreffende Sijthoffs vader (gelegenheidgedichten, 1816-1829; kasboek 1827-1828); notariële en financiële stukken, 40 brieven van C.G. Frentzen aan A.W. Sijthoff (1913), 'Postkartenalbum', 1899-1913, foto's, tekeningen. In 2002 geschonken door de familie.

2. Gebruik van de collecties

2.a. Gedrukte werken

Het aantal uitleningen, zowel voor gebruik binnen de bibliotheek als daarbuiten, bedroeg ca. 28.500 (28.000 in 2002). Het betrof monografieën, tijdschriften en delen van reeksen.

2.b. Handschriften

Uitgeleend Ltk 2174, aan het *Frysk Tresoar*, Leeuwarden, voor tentoonstelling *Gijsbert Japicx*, 15 mei - 18 oktober 2003.

Gereproduceerde handschriften: 46 (43 in 2002).

Er werden geen handschriften gerestaureerd.

7. Het beheer der gelden

Zie Bijlage 1, p. 232.

8. Verslag van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde over het verenigingsjaar 2003-2004

De Commissie had in het verslagjaar de volgende samenstelling: dr. F.S. Gaastra (voorzitter), dr. P.F.J. Obbema (secretaris), dr. W. Backhuys, dr. J.C.H. Blom, dr. J.R. Bruijn, dr. C. Fasseur, mr. R. Feenstra, mw.dr. C.W. Fock, dr. S. Groenveld, dr. P.G. Hoftijzer, dr. J.A.F. de Jongste, dr. J.Th. Lindblad, mw.dr. M.E.H.N. Mout, dr. W. Otterspeer, dr. G.H.M. Post-

humus Meyjes, dr. I. Schöffner, dr. J.P. Sigmond, dr. E.J. Sluijter, mw.dr. B.M.A. de Vries.

De Commissie kwam over de verslagperiode vijfmaal bijeen. De volgende voordrachten werden gehouden:

22 oktober 2003: dr. J.P. Sigmond, *Voorwerpen in musea als historische bron*.

19 november 2003: dr. G.H.M. Posthumus Meyjes, *Irenisme in de zestiende en zeventiende eeuw*.

28 januari 2004: dr. P.F.J. Obbema, *Het register van Rooklooster: problemen bij een uitgave*.

24 februari 2004: dr. S. Groenveld, *De Winterkoning, Frederik V van de Palts en zijn Hof*.

24 maart 2004: dr. C. Fasseur, *Kroniek van een biografie*.

Daarnaast werden, getrouw de traditie, door verschillende leden korte mededelingen gedaan.

De Commissie koos uit haar midden een werkgroep ter voorbereiding van een advies inzake de door de Maatschappij te verlenen Prijs voor Meesterschap 2004 bestaande uit mw.dr. De Vries en de heren Blom, voorzitter, en Sluijter. Dit resulteerde in een advies dat voorgelegd is aan het bestuur van de Maatschappij.

P.F.J. Obbema, secretaris

9. Verslag van de Commissie voor taal- en letterkunde over het verenigingsjaar 2003-2004

De Commissie kwam in de verslagperiode vijfmaal bijeen. Tijdens de bijeenkomsten werden de volgende wetenschappelijke mededelingen gedaan:

17 september 2003: dr. G.C. Zieleman, *Jan Utenhove (15..-1566) en zijn 'Spel van Zinnen'*.

19 november 2003: dr. K.H. van Dalen-Oskam, *Wat doet het Bestiaire d'Amour in het Nederrijns Moraalboek?*

21 januari 2004: dr. J. Stroop, *De benamingen voor bretel*.

24 maart 2004: dr. G. Dibbets, *'Kunst, van leven niet misdeelt'*. *Bij een gedicht van Joannes Vollenhove*; en dr. J. Bel, *Lodewijk van Deysse, scheldkanon met een boodschap*.

2 juni 2004: dr. O Praamstra, *Een ivoren afgodsbeeld*.

Het project *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek*, een digitaal

lexicon waarvan de Commissie de redactie vormt (kernredactie: W. van Anrooij, K. van Dalen-Oskam en J. Noordegraaf; praktische ondersteuning I. Biesheuvel) heeft in het verslagjaar regelmatig kopij mogen ontvangen. In nauwe samenspraak met de *Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren* (dbnl; <https://www.dbnl.org/>) zijn de structuur en de vormgeving van de site ontwikkeld. Het *Lexicon* is gericht op een brede doelgroep; door het aanbieden van gestandaardiseerde informatie (biografica, wetenschappelijke ontwikkeling, invloeden, bibliografische verwijzingen) wil het uitgroeien tot een vraagbaak op het terrein van de geschiedenis van de neerlandistiek, die (mede) een rol speelt in onderzoek en onderwijs. De werkzaamheden verlopen voorspoedig: eind 2004 hoopt de Commissie de eerste honderd lemma's gepubliceerd te hebben.

De Commissie was in de verslagperiode als volgt samengesteld: dr. W. van Anrooij, dr. J. Bel (sinds januari 2004), dr. A.Th. Bouwman, dr. K.H. van Dalen-Oskam, dr. G.R.W. Dibbets, dr. H. Heestermans (voorzitter), dr. J.A. van Leuvensteijn, dr. J. Noordegraaf, dr. O. Praamstra, dr. J. Renkema (sinds januari 2004), dr. J.P.A. Stroop, dr. M.J. van der Wal (secretaris), dr. W. Waterschoot.

10. Verslag van de Commissie voor opdrachten op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde over het verenigingsjaar 2003-2004

De Commissie vergaderde tweemaal, eenmaal in September 2003 en eenmaal in maart 2004.

Leden van de Commissie waren: dr. S.N. Bakker, dr. K.J.S. Bostoën (voorzitter), dr. H. van Dijk, S.A.J. van Faassen, dr. J.D.F. van Halsema (tot September 2003), dr. A.J.A.M. Hanou, dr. R.J. Resoort, mw.dr. J.R. van der Wiel, dr. A.T. Zuiderent (vanaf September 2003).

In het jaar 2003-2004 heeft de Commissie de volgende opdrachten verleend:

Dr. A.A.M. Besamusca, dr. H. van Dijk: *Olifant*-project.

Cynthia von Bogendorf Rupprath: *Schout Bont en zijn Hond: Schandaal, Satire, Spotliederen en Schilderijen*.

Dr. H.F.M. Crombag: Voorbereidingen voor een uitgave van Karel van het Reves verzamelde werk.

Lucien Custers: Literaturopvatting van W.G. Hondius van den Broek.

Dr. L.H.M. Hanssen: Menno ter Braak, *De canon*.

Drs. J. Houtsma: Monografie van laatmiddeleeuwse liederen.

Drs. Paula Koning: Digitale editie van Johan de Brune's *Banket-werk van goede gedachten* (1657).

Dr. Erik Kwakkel: Artikel over het *Hebban olla vogala*.

Dr. D.E. van der Poel: Editie liederenhandschrift Berlijn Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, mgo 190.

Hans Quatfass: Scenario documentaire film *Lucebert. Internationaal kunstenaar*.

Dr. Irene Spijker: Editie van de *Historie vanden vier Heemskinderen*.

W. Voortman: Tweede deel van de *Historie van broer Cornelis*.

Hans Werkman: Biografie van de romanschrijver J.K. van Eerbeek.

In 2003-2004 zijn de volgende literatuurhistorische opdrachten voltooid:

Mw. A.S. de Haas: Onderzoek naar theatrale zelfmoord in de achttiende eeuw.

Dr. W.N.M. Hüsken: Een nieuwe uitgave van het werk van Cornelis Everaert.

Olifant-project: Bob Duijvestijn, *Madelgijs*; Mieke Lens, *Huge van Bordeeus*, Irene Spijker, *Gheraert van Viane*.

Mw. Y.M. Polak: Ruygh-bewerp xx: *De vrouwen* van H.A. Spandaw.

Hans Quatfass: Scenario documentaire film *Lucebert. Internationaal kunstenaar*.

Hans Sleutelaar: Biografisch essay *De uiterste poëzie van Hans Verhagen. Een persoonlijke kroniek* (1960-1983).

W. Voortman: Eerste deel van de *Historie van broer Cornelis*.

11. Verslag van de Werkgroep zeventiende eeuw over het jaar 2003

De Werkgroep zeventiende eeuw werd in 1985 opgericht. In het jaar 2003 was het bestuur als volgt samengesteld: M. Prak (voorzitter), M. van Otegem (penningmeester), G. Vanpaemel (lid), J. Spaans (lid), H. Leeftang (lid) en E. Stronks (secretaris). De Werkgroep telt rond de 490 leden. Eens per jaar houdt de Werkgroep een interdisciplinair congres; er wordt naar gestreefd deze congressen met enige afwisseling in Nederland en Vlaanderen te organiseren. Ook wordt afwisseling beoogd van een- en meerdaagse congressen.

Op donderdag 28 en vrijdag 29 augustus organiseerde de Werkgroep een tweedaags congres over 'Friese cultuur in de eeuw van Gysbert Japix' in samenwerking met de Fryske Akademy. Aanleiding om Friesland centraal te stellen was de herdenking van Gysbert Japix, die vierhonderd jaar geleden geboren werd. Een honderdvijftigtal deelnemers uit binnen- en buitenland werd ontvangen te Leeuwarden. De dag werd ingeleid door P. Breuker en er volgden centrale lezingen waarin vanuit verschillende disciplines licht werd geworpen op de religieuze, culturele en sociale factoren van Japix en zijn stads- en tijdgenoten (onder anderen door W. Op 't Hof, M. de Baar, J. Spaans, L.P. Grijp, R. Rasch, C. Heesakkers, F. Blom, H. Miedema, N. Moser en O. van Marion). Na elke lezing was er een korte plenaire discussie. Er werd ook een muzikale bijdrage geleverd door Camerata Trajectina en tevens was in het programma opgenomen een bezichtiging van de collectie van het Fries Museum.

Het congres werd georganiseerd door onder anderen H. Leeflang en J. Spaans (namens de Werkgroep) en P. Breuker (UvA/Fryske Akademy), L.P. Grijp (Meertensinstituut/UU), T. Harmsen (UL), C.L. Heesakkers (UvA/UL). Een deel van de congreslezingen verschijnt als te doen gebruikelijk in het tijdschrift van de Werkgroep *De zeventiende eeuw*, dat twee keer per jaar verschijnt. De redactie bestaat uit J. Jansen (redactiesecretaris), T. Van Houdt, J. Spaans, E. Kloek en K. Van der Stighelen.

De jaarlijkse ledenvergadering werd op 29 augustus, in aansluiting op de laatste sessie van het congres gehouden. Twee toekomstige congressen werden onder de loep genomen. In 2004 zal een meerdaags congres in België gewijd zijn aan de Nederlanden en De Nieuwe Wereld. In 2005 wordt in samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek een congres over digitale technieken georganiseerd. Ook zal er komend jaar een folder van de Werkgroep verschijnen en verspreid worden, en wordt in samenwerking met uitgeverij Verloren gewerkt aan de automatisering van de abonnementsadministratie.

Dit jaar is op de jaarvergadering voor de derde keer de jaarlijkse scriptieprijs voor bijzondere afstudeerscripties op het gebied van de cultuur van de zeventiende eeuw uitgereikt. De winnende scriptie zal, omgewerkt tot artikel, gepubliceerd worden in het najaarsnummer van *De zeventiende eeuw*.

Els Stronks (secretaris)

12. Verslag van de Werkgroep achttiende eeuw over het verenigingsjaar 2003-2004

De Werkgroep achttiende eeuw is in 1968 opgericht om het onderzoek op het terrein van de achttiende-eeuwse geschiedenis in België en Nederland te stimuleren en om mensen met belangstelling voor de achttiende eeuw met elkaar in contact te brengen. Voorts ziet de Werkgroep het als haar taak om Belgisch en Nederlands onderzoek op het terrein van de achttiende eeuw internationaal onder de aandacht te brengen. De Werkgroep achttiende eeuw vertegenwoordigt Nederland en België in de International Society for Eighteenth Century Studies (ISECS) en haar voorzitter is lid van het uitvoerend comité van de ISECS. In augustus 2003 is Ernestine van der Wall als 'elected member' toetreden tot het uitvoerend comité van het ISECS-bestuur.

Op dit moment (voorjaar 2004) telt de Werkgroep 270 leden. De algemene ledenvergadering werd gehouden in de marge van het symposium in januari 2004. Tot het bestuur zijn toetreden José de Kruif en Hendrik van Leusen (als penningmeester), terwijl Angelie Sens en Ernestine van der Wall aftraden. Overige bestuursleden zijn: Joris van Eijnatten (voorzitter), Anna de Haas (secretaris), Koen Buyens, Eveline Koolhaas en Dries Vanysacker.

In verband met de toenemende evenementendrukke in de laatste maanden van het kalenderjaar, besloot het bestuur om met ingang van 2003 de symposia van de Werkgroep plaats te doen vinden aan het begin (januari) van elk kalenderjaar. Dit had tot gevolg dat het symposium 2003 naar januari 2004 verschoof. Dit tweedaags symposium vond plaats op 23 en 24 januari in Museum Boerhaave te Leiden en had als thema: *Natuur*. Voor de organisatie van het symposium tekenden Freek Schmidt en Anna de Haas. De zeer diverse aspecten en betekenissen van 'natuur' werden belicht in zes sessies, waarin steeds een ander aspect aan de orde kwam. Frans Grijzenhout, Christian Bertram en Adrienne Zuiderweg belichtten 'Arcadia'; over 'Man, vrouw, kind' spraken Pim van Oostrum en Rudolf Dekker (i.s.m. Arianne Baggerman), over "'Vrije" natuur' bogen zich Martina de Moor en Hanco Jürgens. Op de tweede dag spraken Rina Knoeff, Eveline Koolhaas en Freek Schmidt over 'Wetenschap', terwijl Lex Hermans, Geert Palmaerts en Peter Sonderen 'Theorieën' voor hun rekening namen en Ingrid Vermeulen en Bert van de Roemer het 'Verzamelen'. De opkomst was in overeenstemming met de aantrekkelijkheid

van het thema: ruim veertig leden woonden beide dagen van het symposium bij.

Van het tijdschrift *De achttiende eeuw* verschenen beide afleveringen van de jaargang 2002. Nummer 1 bevat artikelen, voortkomend uit het symposium *Schrijvende vrouwen* (2001), van de hand van Suzan van Dijk & Alicia Montoya, Arjan van Leuvensteijn, Paul Pelckmans en Simon Vuyk. Aan nummer 2 droegen bij: Willem Frijhoff, Fred van Lieburg, Jan Schillings, Louis Ph. Sloos en Gerrit Verhoeven. In 2003 werd naast de zittende redactie een kernredactie benoemd, bestaande uit Inger Leemans, Edwin van Meerkerk (secretaris) en Tom Verschaffel. Herman Roodenburg trad toe tot de redactie. Het tijdschrift *De achttiende eeuw* heeft met ingang van de jaargang 2003 een nieuwe uitgever: Verloren in Hilversum. Op het *Natuur*-symposium werd het eerste nummer van het vernieuwde tijdschrift (nr. 1 van jrg. 2003) overhandigd aan de scheidende redactiesecretaris, Lodewijk Palm. Deze aflevering bevat artikelen van Joris van Eijnatten, Eveline Koolhaas en Peter J.A.N. Rietbergen, en nieuwe rubrieken als: 'De vertelde achttiende eeuw', 'De digitale achttiende eeuw', 'Berichten uit de geleerde wereld' en 'Signalementen'. Hanco Jürgens droeg een 'Stand van zaken' -artikel bij en Dries Vanysacker leverde een bijdrage 'Omtrent bronnen'. Voor 2004 staan nummer 2 van 2003 en beide afleveringen van de jaargang 2004 op het programma.

De Werkgroep publiceerde in april, juli en november 2003 de gebruikelijke Nieuwsbrief, waarin, naast informatie over de Werkgroep, signalementen van nieuwe publicaties en tentoonstellingen alsmede aankondigingen van congressen in binnen- en buitenland zijn opgenomen. Met ingang van 2004 zal de Nieuwsbrief alleen nog digitaal verspreid worden. De rubrieken over recente publicaties en dergelijke zullen opgaan in het tijdschrift.

Anna de Haas, secretaris

13. Verslag van de Werkgroep negentiende eeuw over het jaar 2003

Het jaarlijkse congres van de Werkgroep negentiende eeuw werd op 22 november gehouden in de aula van het zoals immer zeer gastvrije Van Goghmuseum in Amsterdam. Het thema was 'Leugens en bedrog in de negentiende eeuw'. Tijdens de goed bezochte bijeenkomst (zestig aanwe-

zigen) werd een aantal geruchtmakende zaken en kwesties van leugen en bedrog gepresenteerd, waarbij ook van belang was hoe de leugens in de wereld kwamen en hoe het bedrog aan de kaak werd gesteld.

Na de opening door de voorzitter van de werkgroep, dr. Marita Mathijssen, werd het woord gevoerd door drs. Goffe Jensma, verbonden aan de Fryske Akademie in Leeuwarden, dr. Paul van de Laar, bijzonder hoogleraar aan de Erasmus Universiteit en hoofd collecties van het Historisch Museum Rotterdam, dr. Peter Jan Margry, verbonden aan het Meertensinstituut te Amsterdam, dr. Ton van Kalmthout, zowel verbonden aan de vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Groningen als aan de lerarenopleidingen Nederlands van de Hogeschool Rotterdam en de Universiteit Leiden, dr. Chris Stolwijk, hoofd onderzoek van het Van Goghmuseum in Amsterdam en dr. Leo Verhart, conservator van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

De Werkgroep negentiende eeuw had op 31 december 2003 494 leden, waarvan 464 betalende. Het bestuur bestond uit dr. Gita Deneckere, dr. Marlite Halbertsma (secretaris), dr. Paul van de Laar (penningmeester), dr. Joep Leerssen, dr. Marita Mathijssen (voorzitter) en dr. Lieske Tibbe. In november trad Gita Deneckere af; haar plaats wordt sindsdien ingenomen door dr. Piet Couttenier (Universiteit van Antwerpen).

Van het tijdschrift *De negentiende eeuw* verschenen vier afleveringen. Het tweede nummer bevat de bijdragen van het in 2002 georganiseerde congres 'Visuele cultuur in de negentiende eeuw'. Het vierde nummer is een themanummer over nationale musea in de negentiende eeuw, 'Het museale vaderland', waarin de bijdragen zijn opgenomen van een op 17 januari 2003 gehouden symposium aan de Universiteit van Amsterdam (in samenwerking met het Huizinga Instituut).

In 2003 werd het dankzij een digitaliseringsinitiatief van de UB van de Katholieke Universiteit van Nijmegen mogelijk oudere jaargangen van het tijdschrift *De negentiende eeuw* integraal in te zien.

De redactie van het tijdschrift bestond in 2003 uit dr. Remieg Aerts, dr. Berry Dongelmans, dr. Ton van Kalmthout, dr. Eveline Koolhaas-Grosfeld, dr. Lieske Tibbe (redactiesecretaris), dr. Henk te Velde en dr. Boudien de Vries.

Marlite Halbertsma

14. Verslag van de Werkgroep Indisch-Nederlandse letterkunde over het jaar 2003

Het bestuur van de Werkgroep, dat tevens de redactie vormt van het tijdschrift *Indische Letteren*, bestond in 2003 uit: Reggie Baay, Vilan van de Loo, Bert Paasman, Gerard Termorshuizen, Peter van Zonneveld (voorzitter) en Adrienne Zuiderweg. Het totaal aantal leden van de Werkgroep bedroeg op 31 december 2003: 735.

Op vrijdag 24 januari 2003 organiseerde de Werkgroep een lezingenmiddag. Lodewijk Wagenaar sprak over Ceylon gezien door de ogen van de VOC-dienaren. Alexander Raat wierp een licht op de brieven van Joan Loten (1710-1789) en de wijze waarop Ceylon hierin naar voren komt. Peter van Zonneveld, de voorzitter van de Werkgroep, sprak vervolgens over Ceylon in verschillende reisverhalen. De middag werd afgesloten met de presentatie van het boek *Een feministe in de tropen. De Indische jaren van Mina Kruseman (1877-1883)* van de hand van Olf Praamstra.

Vrijdag 30 mei 2003 vond weer een lezingenmiddag plaats. Gerard Termorshuizen sprak onder de titel: *In 'Bantam's vergetelheid' verborgen en gestorven* over Dr. J. L'Ange Huet als journalist, planter, armenvriend en kluizenaar. Reggie Baay sprak vervolgens over het beeld van de Javaanse concubine in de Indisch-Nederlandse literatuur. Tot slot voerde Peter van Zonneveld een gesprek met de schrijver Adriaan van Dis over diens roman *Familieziek*.

Op vrijdag 10 oktober 2003 organiseerde de Werkgroep een lezingenmiddag. Onder de titel: *Twee visies op een vooroordeel*, besprak Joop van den Berg de romans *Half bloed* (1879) van H. de Veer en *Halfbloed* (1946) van Johan Fabricius. Esther Captain hield vervolgens een lezing over de Indische derde generatie in de Nederlandse letteren. Marie-Odette Scalliet toonde ons het leven en werk van Raden Saleh. De middag werd afgesloten met een lezing van Kees Snoek over het voorgeslacht van E. du Perron op Java. Hierna volgde de presentatie van zijn boek *Over Manhafte heren en rijke erfdochters. Het voorgeslacht van E. du Perron op Java*. Zondag 9 november 2003 vond te Bronbeek weer het jaarlijkse symposium van de Werkgroep plaats. Ditmaal was het thema: *Het KNIL en de literatuur*. Ook dit jaar was er sprake van een grote belangstelling; het symposium werd door ruim tweehonderd belangstellenden bijgewoond. Na de opening door Peter van Zonneveld, de voorzitter van de Werkgroep, hield Fred Lanzing een inleiding over het KNIL en de beeldvorming. Jaap

de Moor sprak daarna over verschillende militaire auteurs in Nederlands-Indië. Harm Stevens betoogde dat Arthur Hille leeft en belichtte de krijgsverrichtingen van de eerste luitenant A.E. Batten. Dirk Staat toonde ons vervolgens de hoogtepunten uit de collectie van Museum Bronbeek.

Na de lunchpauze hield Edwin Wieringa onder de titel *Een beulsknecht van het KNIL* een lezing over Manguwijaya's roman *De Wevervogels*. Gerard de Vriend sprak over de beeldvorming over het KNIL in kinderboeken. Het Maleis in de kazerne werd toegelicht door Bert Tahitu. Vilan van de Loo besprak de wereld van de schrijfster (en kind van een KNIL-soldaat) Lin Scholte (1921-1997). Peter van Zonneveld interviewde ten slotte de schrijfster Wies van Groningen over haar vader, een KNIL-militair.

Van het kwartaaltijdschrift van de Werkgroep, *Indische Letteren*, verschenen in 2003 vier afleveringen. Hiervan was één nummer een themanummer dat volledig was gewijd aan de auteur F. Springer (dit nummer kwam tot stand met medewerking van Springer-biograaf dr. Liesbeth Dolk, die als gastredacteur optrad) en één nummer was een dubbelnummer dat geheel was gewijd aan de tweede generatie Indische schrijvers.

Reggie Baaij, secretaris

15. Verslag van de Werkgroep biografie over het jaar 2003

Zowel het bestuur van de Werkgroep als de redactie van het *Biografie Bulletin* wisselden in 2003 van samenstelling. Jelle Gaemers trad af als secretaris en penningmeester. Het penningmeesterschap is overgenomen door Ton Hogenes en het secretarisschap door Alexandra Paffen. Ook zijn Koen Hilberdink en Eveline Koolhaas dit jaar tot het bestuur toegetreden. Joke Linders heeft definitief afscheid genomen als voorzitter en Els Broeksma, die al sinds september 2002 optrad als waarnemend voorzitter, heeft haar functie overgenomen. Gerard Schulte Nordholt heeft de verzorging van de website overgenomen van Vilan van der Loo. Koen Hilberdink, Stine Jensen en Arjen Fortuin verlieten in 2003 de redactie en Peter Buwalda, Dik van der Meulen en Erna Staal traden het afgelopen jaar toe.

De Werkgroep belegde twee symposia. Eén in samenwerking met de

Stichting Literaire Activiteiten Amsterdam (SLAA) op 14 april in De Balie te Amsterdam. Deze avond was gewijd aan de zojuist verschenen vertaling van de biografie van Arthur Rimbaud, geschreven door Graham Robb. Na de lezing van Robb volgde er een discussie met Bas Heijne en Rudi Wester onder leiding van Margot Dijkgraaf.

Op 7 november vond in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag het vierentwintigste symposium van de Werkgroep Biografie plaats met als thema: *de biografiekritiek*. De sprekers waren criticus Arjen Fortuin, biografe en historica Pauline Micheels en biograaf Gé Vaartjes. Na afloop ontstond er in de volle zaal een geanimeerde discussie onder leiding van Koen Hilberdink. De lezingen zullen worden opgenomen in het volgende *Biografie Bulletin*.

Het laatste nummer van 2002 verscheen aan het begin van 2003. Arjen Fortuin schreef hierin over de seriële schildersbiografie, Hans van der Ploeg wierp een nieuw licht op Hölderlin en Solange Leibovici bracht de postmoderne en postpostmoderne autobiografie onder de aandacht. Met name het interview van Els Broeksma met Krijn ter Braak en Hans Fels over de tv-documentaire over Ter Braak trok de aandacht van Elsbeth Etty (die het recenseerde voor *NRC Handelsblad*). Hierdoor werden er vele extra nummers besteld. De nieuwe jaargang 2003 bracht twee dikke dubbelnummers in plaats van de gebruikelijke drie nummers. Dit had te maken met de hoge kosten van het eerste dikke nummer, waardoor er financieel eigenlijk slechts ruimte was voor nog één dik nummer. Het voorjaarsnummer bracht de lezingen van het symposium van 2002 over *Parallele Levens* met bijdragen van Evelien Gans, Alexandra Paffen en Marjan Schwegman. Verder waren er bijdragen van Lambert Giebels over twee Soekarno-biografieën en een stuk van Koen Hilberdink over de nieuwe biografie van Annie M.G. Schmidt door Annejet van der Zijl. Het tweede nummer van 2003 verscheen aan de vooravond van Kerstmis en had als overkoepelend thema *De biografie bij leven van de gebiografeerde* met bijdragen van Joke Linders, Linda Huijsmans, Bas van Putten en Annemiek Neefjes. Bovendien bevatte dit nummer de lezingen van Graham Robb en Rudi Wester van het Rimbaud-symposium en vele recensies over onder andere de biografieën van Jan Arends, Rudolf Bahro en Henriëtte Bosmans.

Alexandra Paffen, secretaris

16. Verslag van de Werkgroep Nederlandse boekhistorische vereniging over het verenigingsjaar 2003-2004

Voor de algemene ledenvergadering van 21 juni 2003 genoot de NBV dit jaar de gastvrijheid van het Teylers Museum in Haarlem. Het vervolgprogramma bestond die middag onder meer uit lezingen van Paul Wackers (Universiteit Utrecht) over 'Zeven eeuwen Reinaart-boeken' en van Sebastiaan S. Hesselink over 'Illustratietechnieken in de boekdrukkunst'. De laatste lezing staat, inclusief de illustraties, op de NBV-website (www.nbv.nl/nbv). Na de lezingen konden de bezoekers het museum en de bibliotheek bezoeken. Aan het eind van de middag werd het tiende *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* gepresenteerd.

De redactie van het jaarboek bestond dit jaar uit A. van der Weel (hoofdredacteur), A. Langendoen (redactiesecretaris), K. van der Hoek (tekstredacteur), Ch. Coppens, B. Dongelmans, K. Ghonem-Woets, H. van Goinga en W. Heijting.

In het kader van het tienjarig bestaan van de NBV konden de leden 's avonds, in het museum, deelnemen aan een gezamenlijk buffet.

De NBV organiseerde dit jaar twee excursies voor haar leden. Op vrijdag 28 maart was er een voorjaarsexcursie naar de Bibliotheca Philosophica Hermetica te Amsterdam (de Ritman-bibliotheek). Naast de bezichtiging van de preciosa kon tevens de expositie 'Ways of Hermes' worden bezocht. Op 14 november 2003 was er een excursie naar het textielmuseum Jannink te Enschede en het museum Het Palthe-huis in Oldenzaal.

Op 25 en 26 maart 2004 organiseerde de NBV in Amsterdam (in de Doelenzaal van de UB) een tweedaags congres met de titel *Vrouw en Boek: People's business bij uitstek*. De organisatie was in handen van dr. L. Duyvendak, dr. H. van Goinga, drs. A. Langendoen en drs. I. Verheul. Het congres werd afgesloten met een forumdiscussie over 'de vrouw in het boekenvak anno 2004'. De discussie werd geleid door voormalig Tweede-Kamervoorzitter Jeltje van Nieuwenhoven.

In deze verslagperiode is het aantal leden stabiel gebleven (622 in maart 2003 en idem in maart 2004).

Het bestuur kwam in deze periode viermaal bijeen: 21 juni 2003, 24 september 2003, 26 november 2003 en 17 maart 2004. Het bestuur bestond in 2003-2004 uit: mw. B. de Vries (voorzitter), dhr. M. Beerens

(penningmeester), dhr. J. Salman (secretaris), mw. I. Verheul, mw. L. Duyvendak en dhr. A. den Hollander.

J.L. Salman, secretaris

Bijlage I

Rekening en verantwoording van de penningmeester over het jaar 2003

A. Algeme rekening

Ontvangsten

	2003	2002
Contributies 2003	36.351,-	35.383,-
Contributies voorgaande jaren	1.000,-	900,-
Subsidie ministerie OCW	46.286,-	48.555,-
Subsidie Universiteit Leiden	24.000,-	24.504,-
Opbrengst eigen publicaties	637,-	614,-
Rente	8.178,-	9.130,-
	<hr/>	<hr/>
	116.452,-	119.086,-

Uitgaven

A. Kosten van beheer

1. Bureaukosten secretariaat en administratie	10.821,-	12.887,-
2. Honorarium administrateur	5.175,-	3.403,-
3. Kosten Noordelijke Afdeling	-	925,-
4. Kosten Zuidelijke Afdeling	1.250,-	925,-
5. Kosten Zuid-Afrikaanse afdeling	-	925,-
6. Kosten bestuur	577,-	678,-
7. Reserve Prijs voor Meesterschap, zie G		
8. Reserve toekomstig beleid	-	7.000,-
9. Statutenwijziging	1.261,-	-

B. <i>Kosten vergaderingen</i>	2.318,-	1,589-
Convocaties, kosten sprekers, promotie en publiciteit		
C. <i>Kosten jaarvergadering</i>	7.011,-	5.963,-

D. *Kosten bibliotheek*

1. Vergoedingen bibliotheek	1.000,-	1.000,-
2. Taxatiekosten	-	-
3. Aankoop boeken en tijdschriften	34.926,-	35.031,-

E. *Kosten jaarboek en publicaties*

1. Drukkosten jaarboek	19.691,-	15.811,-
2. Boekverzorging	1.362,-	1.362,-
3. Porto	2.998,-	2.423,-
4. Jaarboekredactie	-	-
5. Commissie voor de publicaties	1.243,-	1.193,-
6. Ledenlijst	242,-	546,-
7. <i>Nieuw Letterkundig Magazijn</i>	11.727,-	9.838,-
8. Redactie tijdschrift	-	-
9. Wet	2.124,-	-

F. *Kosten commissies en werkgroepen*

1. Vaste commissies	418,-	202,-
2. Werkgroep negentiende eeuw	2.300,-	2.300,-
3. Werkgroep achttiende eeuw	2.300,-	2.300,-
4. Werkgroep zeventiende eeuw	2.270,-	2.270,-
5. Werkgroep Indisch-Ned. letterk.	2.273,-	2.300,-
6. Werkgroep Biografie	2.300,-	4.569,-
7. Werkgroep Ned. Boekhistorische Vereniging	2.269,-	2.269,-

G. <i>Prijs voor Meesterschap</i> , reservering	1.000,-	1.000,-
---	---------	---------

H. <i>Onvoorzien, diversen</i>	632,-	377,-
--------------------------------	-------	-------

TOTAAL	119.488,-	119.086,-
Totaal der ontvangsten	116.452,-	119.086,-

Totaal der uitgaven	119.488,-	119.086,-
Exploitatiesaldo	-3.036,-	nihil

B. Vermogensoverzicht

	1 jan. 2004	1 jan. 2003
Saldi bij banken	488.306,-	422.309,-
Te ontvangen/vooruitbetaald	5.461,-	6.962,-
	_____	_____
Vermogen vóór voorzieningen	493.767,-	429.271,-
<i>Voorzieningen</i>		
Reserve voor toekomstig beleid	45.429,-	45.666,-
Prijs voor Meesterschap	4.000,-	3.000,-
Jaarboek 2002-2003 (2001-2002)	14.975,-	14.975,-
Reserve herdenkingen	14.138,-	14.763,-
Diversen te betalen/vooruit ontvangen	20.961,-	17.492,-
Reserve accountantskosten	25.227,-	25.227,-
Commissie voor opdrachten op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde	82.970,-	84.529,-
Van Bijlevelt-inkomsten	46.882,-	42.807,-
Reserve voor printer, ledenlijst	-	2.053,-
Rekening-courant fondsen	92.727,-	80.861,-
Project digitalisering	51.596,-	-
	_____	_____
Vermogen na voorzieningen	94.862,-	97.898,-
<i>Vermogensmutaties</i>		
Vermogen 1 januari 2003	97.898,-	97.898,-
Tekort gewone rekening	3.036,-	-
	_____	_____
Vermogen 1 januari 2004	94.862,-	97.898,-

*Commissie voor
opdrachten op het gebied
van de geschiedenis van
de Nederlandse
letterkunde*

Saldo 1 januari 2003		84.529,-
Subsidie 2003		23.000,-
		—————
		107.529,-

Uitgaven:

Voltooide opdrachten	22.290,-	
Kosten	2.269,-	
	—————	
	24.559,-	24.559,-

Saldo 1 januari 2004		82.970,-
----------------------	--	----------

*Specificatie Van
Bijlevelt-inkomsten*

Saldo 1 januari 2003		42.807,-
Uitkering 2003		9.075,-

Totaal		51.882,-
--------	--	----------

Deel kosten inventarisatie Beets-collectie		5.000,-
---	--	---------

Saldo 1 januari 2004		46.882,-
----------------------	--	----------

Prijs voor Meesterschap

Saldo 1 januari 2003		3.000,-
Reservering		1.000,-

Saldo 1 januari 2004		4.000,-
----------------------	--	---------

*Reserve voor toekomstig
beleid*

Saldo 1 januari 2003		45.666,-
Besteed in 2003		237,-

Totaal		45.429,-
--------	--	----------

Reservering

-

Saldo 1 januari 2004

45.429,-

*Project digitalisering
Jaarboeken Maatschappij
der Nederlandse
Letterkunde*

Subsidie ministerie OCW	41.596,-
H. Muller's Vaderlandsch Fonds	10.000,-
	—————
Saldo 1 januari 2004	51.596,-

Vermogenoverzicht der afzonderlijk beheerde fondsen

**A. Verwervingsfonds
bibliotheek**

Saldo bank plus rekening-courant 1 januari 2003	44.759,-
Rente kapitaal	3.408,-
	—————
	48.167,-
Kosten	95,-
	—————
Saldo bank 1 januari 2004 plus rek.-courant	48.072,-
Obligaties	30.011,-
Lopende rente	1.777,-
	—————
Vermogen 1 januari 2004	79.860,-

**B. Lucy B. en C.W. van der
Hoogt-fonds**

Saldo bank plus rekening-courant 1 januari 2003	5.802,-
Rente kapitaal	703,-
	—————
Transport	6.505,-

Transport		6.505,-
Van der Hoogt-prijs 2002	6.000,-	
Uit Algemeen Prijzenfonds	5.000,-	
	—————	
	1.000,-	
Kosten	31,-	
	—————	
	1.031,-	1.031,-
		—————
Saldo bank 1 januari 2004 plus rek.-courant		5.474
Obligaties		8.869,-
Lopende rente		498,-
		—————
Vermogen 1 januari 2004		14.841,-

C. Dr. C.J. Wijnaendts Francken-fonds

Saldo bank plus rekening-courant 1 januari 2003		7.082,-
Rente kapitaal		344,-
		—————
		7.426,-
Wijnaendts Francken-prijs	2.500,-	
Uit Algemeen Prijzenfonds	2.273,-	
	—————	
	227,-	
Kosten	13,-	
	—————	
	240,-	240,-
		—————
Saldo bank 1 januari 2004 plus rek.-courant		7.186,-
Obligaties		2.406,-

Lopende rente	146,-
	_____
Vermogen 1 januari 2004	9.738,-

D. Algemeen prijzenfonds

Saldo bank plus rekening-courant 1 januari 2003		11.501,-
Rente kapitaal		5.582,-
Leenrecht H. Roland Holst-Stichting		9,-
		—————
		17.092,-
Kosten	178,-	
Toeslag Van der Hoogt-prijs	5.000,-	
Toeslag Wijnaendts Francken-prijs	2.273,-	
	—————	
	7.451,-	7.451,-
		—————
Saldo bank 1 januari 2004 plus rek.-courant		9.641,-
Obligaties		73.108,-
Lopende rente		4.442,-
		—————
Vermogen 1 januari 2004		87.191-

E. Henriette de Beaufort-fonds

Saldo bank plus rekening-courant 1 januari 2003		6.202,-
Rente kapitaal		1.113,-
		—————
		7.315,-
Kosten		41,-
		—————
Saldo bank 1 januari 2003 plus rek.-courant		7.274,-
Obligaties		15.694,-

Lopende rente	895,-
	_____
Vermogen 1 januari 2003	23.863,-

F. Kruyskamp-fonds

Saldo bank plus rekening-courant 1 januari 2003		20.243,-
Rente kapitaal		3.782,-
		—————
		24.025,-
Kosten	140,-	
Prijs (M. de Coster)	2.500,-	
	—————	
	2.640,-	2.640,-
		—————
Saldo bank 1 januari 2004 plus rek.-courant		21.385,-
Obligaties		47.596,-
Lopende rente		1.483,-
		—————
Vermogen 1 januari 2004		70.464,-

Bijlage II

Besturen en commissies per 1 april 2004

Algemeen bestuur

Voorzitter: mr. F.W. Kist
Ondervoorzitter: Luc Devoldere
Secretaris: dr. L.L. van Maris, p/a Universiteitsbibliotheek,
Postbus 9501, 2300 RA Leiden
Penningmeester: F.A. van de Roer
Bibliothecaris: P.W.J.L. Gerretsen
Leden: Chantal Keijsper, Nelleke Noordervliet,
Carla van der Poel

Bestuur van de Noordelijke Afdeling

Voorzitter: Maria van Daalen
Secretaris: mw.dr. L.S. Wierda, Moddermanlaan 15,
9721 GK Groningen
Penningmeester: vacature
Assessor: vacature

Bestuur van de Zuidelijke Afdeling

Voorzitters: dr. Marcel van der Heijden en dr. Nel Rogier
Secretaris: dr. Diederik Grit, Boksdooorn 16, 6226 WK Maastricht
Penningmeester: dr. Lizet Duyvendak

Vertegenwoordiger voor Zuid-Afrika

Vacature

Commissie voor Zuid-Afrika

Voorzitter: dr. H.L. Wesseling
Secretaris: dr. A.A.P. Francken
Leden: A. van Dis, dr. Ena Jansen

Commissie voor geschied- en oudheidkunde

Voorzitter: dr. F.S. Gaastra
Secretaris: dr. P.F.J. Obbema, Witte Singel 87, 3211 BP Leiden
Leden: dr. W. Backhuys, dr. J.C.H. Blom, dr. J.R. Bruijn,
dr. C. Fasseur, mr. R. Feenstra, mw.dr. C.W. Fock, dr. S. Groenveld,
dr. P.G. Hoftijzer, dr. J.A.F. de Jongste, dr. J.Th. Lindblad,
mw.dr. M.E.H.N. Mout, dr. W. Otterspeer,
dr. G.H.M. Posthumus Meyjes, dr. I. Schöffner,
dr. J.P. Sigmond, dr. E.J. Sluijter, mw.dr. B.M.A. de Vries

Commissie voor taal- en letterkunde

Voorzitter: dr. H. Heestermans
Secretaris: dr. M.J. van der Wal, Willem de Zwijgerlaan 1,
2341 EG Oegstgeest
Leden: dr. W. van Anrooij, dr. J. Bel, dr. A.Th. Bouwman,
dr. K.H. van Dalen-Oskam, dr. G.R.W. Dibbets,
dr. J.A. van Leuvensteijn, dr. J. Noordegraaf,
dr. O.J. Praamstra, dr. J. Renkema,
dr. J.P.A. Stroop, dr. W. Waterschoot

Commissie voor schone letteren

Voorzitter: dr. R.Th. van der Paardt
Leden: dr. H. Brems, K. Freriks

Commissie voor de bibliotheek

Voorzitter: dr. J. Gerritsen
Leden: J.J.M. van Gent, P.W.J.L. Gerretsen, dr. J.P. Gumbert

Commissie van advies voor de financiën

Voorzitter: mr. K.J. Cath
Leden: mr. C.H. Goekoop, C. de Hart

Commissie voor de publicaties

Voorzitter: dr. J.A.F. de Jongste
Secretaris: dr. R.J.M. van de Schoor,
Afd. Nederlands RUN, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen
Leden: dr. H. Bekkering, dr. E.K. Grootes, dr. Th.M. van Leeuwen

Werkgroep zeventiende eeuw

Voorzitter: dr. M. Prak
Secretaris: dr. E. Stronks, Goethelaan 33, 3533 VP Utrecht
Penningmeester: M. van Otegem
Leden: H. Leeflang, dr. J. Spaans, G. Vanpaemel

Werkgroep achttiende eeuw

Voorzitter: Joris van Eijnatten
Secretaris: Anna de Haas, Singel 24 11, 1015 AA Amsterdam
Penningmeester: Hendrik van Leusen
Leden: Koen Buyens, Eveline Koolhaas,
José de Kruif, Dries Vanyssacker

Werkgroep negentiende eeuw

Voorzitter: dr. Marita Mathijsen
Secretaris: dr. Marlite Halbertsma,
Albertstraat 15, 9724 JX Groningen
Penningmeester: dr. Paul van de Laar
Leden: dr. Piet Couttenier, dr. Joep Leerssen, dr. Lieske Tibbe

Werkgroep Indisch-Nederlandse letterkunde

Voorzitter: Peter van Zonneveld
Secretaris: Reggie Baay,
Verdihof 36, 2402 VC Alphen aan den Rijn
Leden: Vilan van de Loo, Bert Paasman, Gerard Termorshuizen,
Adrienne Zuiderweg

Commissie voor opdrachten op het gebied van de geschiedenis van de nederlandse letterkunde

Voorzitter: dr. K.J.S. Bostoën

Leden: dr. S.N. Bakker, dr. H. van Dijk, S.A.J. van Faassen, dr. A.J.A.M. Hanou, dr. R.J. Resoort, mw.dr. J.R. van der Wiel, dr. A.T. Zuiderent

Werkgroep biografie

Voorzitter: Els Broeksma

Secretaris: Alexandra Paffen

Penningmeester: Ton Hogenes

Leden: Rudolf Dekker, Koen Hilberdink, Eveline Koolhaas

Werkgroep nederlandse boekhistorische vereniging

Voorzitter: mw. B.M.A. de Vries

Secretaris: J.L. Salman,

Bronckhorststraat 57, 2201 kv Noordwijk

Penningmeester: M. Beerens

Leden: mw. E.H.R. Duyvendak, A.A. den Hollander, mw. I. Verheul

Dit Jaarboek is samengesteld onder redactie van de Commissie voor de publicaties. Met de dagelijkse zorg voor de uitgave werd de secretaris belast.

Het correspondentieadres van de secretaris van de Commissie voor de publicaties luidt:

Rob van de Schoor, afd. Nederlands RUN, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.

Drukbezorger was Rob van de Schoor.

Het drukwerk werd verzorgd door drukkerij Giethoorn Ten Brink te Meppel, het bindwerk door boekbinderij De Haan, Zwolle.

Maatschappij der Nederlandse Letterkunde

Dr. L.L. van Maris, secretaris

p/a Universiteitsbibliotheek

Postbus 9501

2300 RA Leiden

Tel. 071-5144962, tijdens kantooruren soms 071-5272327

fax 071-5272836

e-mail: mnl@library.leidenuniv.nl

Lies Klumper, secretaresse

Oranjegracht 95

2312 NE Leiden

tel. 071-5127673

e-mail: lies.klumper@planet.nl

F.A. van de Roer, penningmeester

Pompstationsweg 225

2597 JV Den Haag

070-3541080

favanderoer@xs4all.nl

Bankrekening 451061306, postgiro 4384197, beide t.n.v. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Website van de Maatschappij: www.maatschappijdernederlandseletterkunde.nl

Website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren: www.dbnl.org